

ÍRTAM A KVÁDOK FÖLDJÉN.

Jó így képzeletben végigszállni a történelem fölött és az események és adatok mögött megkeresni az embereket. Lám, a császár titkába kissé belepillanthattunk, de természetesen nem Gallienus az egyetlen császár, akivel itt a Duna-vonalon megismerkedhetünk, csak talán abban egyedülvaló, hogy a többinek nem akadt ilyen szép kalandja. De császárt sokat látott a Duna vize. Amint itt sétálgattunk Pannoniában és végig a limes mentén, már eddig is nem egyszer találkoztunk őfelségeikkel, a századok messzeségében.

Íme, mindjárt a legelső és legnagyobb, Augustus, akitől Pannonia meghódításának gondolata származik, személyesen járt a Dráva-Száva közén: feljutott Nauportusig és ki tudja, talán tovább is; látni akarta a mesés északi tartományt, amelyből ugyan édeskeveset látott, hiszen a Dráva-Száva közét a legnagyobb akarattal sem lehet Északnak nevezni. Augustus azonban rendszerint nem személyesen intézte hódításait. Uralkodása elején Agrippa volt a kardja: a kitűnő tengernagy és hadvezér volt az, aki Augustus csatáit megnyerte. Most, a barbár tartományok meghódítása idején, Tiberius herceg, a trónörökös volt a császári seregek vezére, Pannonia hódítója és szervezője. Hatalmas szál természetével ismételtén találkoztunk sétáinkon, de láttuk erélyes kezét is és észrevehettük szervezésének sikerit. Találkoztunk Drusus herceggel is, a fiával, a népszerű fiatal tábornokkal, aki éppen a legiók lázadását csillapította le itt, meglehetősen símán, szenttelen modorával, hideg fölényvel. Találkoztunk Domitianus őfelségével, aki barcolt a szarmaták és kvádok ellen, itt a mai Budapest földjén is járt (89) s bizonyosan tudjuk róla, hogy igen fontos stratégiai pontnak tartotta Aquincumot. A pannoniai politika alapjait még Tiberius vetette meg, az északi barbárokkal is neki volt először komoly dolga és azóta az ő nyomain járt a politikai és katonai vonalvezetés. Domitianus Kr. u. 92-ben az év javarészét Pannoniában töltötte; nemcsak harcolt, hanem építkezett és erődített is. Hú énekese, Martialis, egyik versében a császár pannoniai tevékenységét «új dicsőségnek» nevezi. Dácia meghódítója, Traianus, hosszú esztendőket töltött a Duna-vonalon harcban a barbárokkal. Kr. u. 99-ben, még a dáciai háború előtt, Pannonián is végigment, mikor a Rajna mellől hazafelé igyekezett. Érdekes, hogy Tiberiustól egészen Domitianusig alig hallunk valamit a császárok érdeklődéséről Pannonia iránt. Caligula, Claudius, Nero, Vespasianus és Titus korából legfeljebb Claudius avatkozott bele a pannoniai tartományok ügyébe, mikor Vannius sorsáról döntött. A kitűnő Vespasianus és Titus keleten háborúskodott. Azért természetesen Pannonia küzdelmei sem nyugodtak el ebben az időben, csak éppen a császárok nem

személyesen, hanem tábornokaik útján intézték az északi tartományok ügyeit. A történelem eseményeiből azt látjuk, hogy mindig azok a császárok érdeklődnek személyesen is a dunaⁱ tartományok sorsa iránt, akik fölismerik az északi birodalmi határok fontosságát és a határszélen fészkelődő barbárok veszedelmeit. Traianus alatt Pannonia meglehetősen nyugalomban élt: a harcok súlypontja áttelődött az Aldunára, a dunabalparti Daciára, amelynek meghódítása úgyszólván a császár egész uralkodását betöltötte. Ez azonban külön hősi eposz s majd akkor olvassuk el, amikor sétáink során elérünk Daciába.

Hadrianus, a világlátott császár, itt Pannoniában kezdte katonai pályáját; előbb a II. tartalék-legio tribunusa, vagyis ezredese volt; egy felirat tanúsága szerint megerősítette a katonai fegyelmet és a fészkelődő jazigokat alaposan elverte, még pedig helytartó korában (106—108): ő volt Alsó-Pannonia első helytartója. Császár korában két ízben is járt Pannoniában (118; 124), de megfordult Dáciában is; Traianus hídját is ő romboltatta le, és pedig valószínűleg féltékenységből. Nagyon művelt ember volt, de nagyon nagy volt benne a hiúság. Jobban szerette a könyvet, mint a fegyvert, de azért bántotta Traianus kivételes hadi dicsősége. Csak így magyarázható, hogy a nagynevű császár pompás műszaki alkotását, a dunai hidat, leromboltatta, azzal a megokolással, hogy átjöhetnek rajta a barbárok, holott ekkor már a Duna mindkét partja római tartomány volt. De tovább ment: a dunai híd megalkotóját, Apollodoros mérnököt, az ókor egyik legkiválóbb technikusát, kivégeztette. Egészen furcsán hangzik Hadrianusról az ilyesmi; sehogy sem egyeztethető össze kivételes műveltségével. De lám, milyen erős az emberi hiúság még a művelt és nagy szellemekben is! Mikor császár korában két ízben is szemlét tartott a csapatokon itt Pannoniában, bizonyára eszébe jutott régi barátsága Marcus Turbóval, egykori bajtársával.

Az aquincumi múzeum egyik legnevezetesebb köve a comó születésű Caius Castricius Victor síremléke. Ez a Castricius a II. tartaléklegio katonája volt s tizennégy szolgálati év után, 38 éves korában halt meg Kr. u. 100 körül. Síremlékén pompásan megelevenedik előttem a római legionárius egyenruhája: a bőrpáncél, a katonai öv, baloldalán a tör, jobboldalt a kard, balvállán áthúzódik a kardszíj, fején dísz-sisak apró szarvacskákkal, kezében hosszúkás pajzsa, rajta Medúza és villám. Ez a sírkő nem Castricius miatt nevezetes, hanem azért, mert felirata megemlíti, hogy a derék katona Quintus Marcus Turboszázadabszolált, ez a Turbo pedig Hadrianus császár katonabajtársa volt abban az időben, amikor Hadrianus a II. tartalék-legio ezredese volt. Így lett halhatatlan Caius Castricius Victor, a császár és a császár barátja révén.

Hányszor felidéztem képzeletemben Marcus Turbo alakját! Látom őt, mint őrnagyot, valamelyik római csapattestben s látom

aztán katonai pályafutásának tüneményes felfelé ívelését. Odalent a Duna jobbpartján, Moesiában, a II. tartaléklegio egyik osztagának a parancsnoka volt, ezredesi rangban; ezt a rangját már Hadrianus alatt szerezte a parthus háborúban, de harcolt odalent Afrikában, Mauretaniában is. Katonai pályafutása már Traianus alatt megindult; följegyezték róla, hogy az Ops nevű négysorevezős csatahajó parancsnoka volt és ezen vitte Traianus császárt Keletre. De igazi nagy katonai sikereit Hadrianus alatt aratta, kitüntetéseit és rangjait barátja, Hadrianus császársága alatt szerezte. Hadrianus alatt történt (Kr. u. 118), hogy a jazigok megint mozgolódtak és fenyegették a tartomány biztonságát s Daciából is rossz hírek érkeztek. Ekkor kapta Quintus Marcius Turbo azt a rendkívüli megbízatást a császártól, hogy bizonytalan időre vegye át egyidejűleg Pannonia és Dacia kormányzását. Rendkívül nagy kitüntetés volt ez és Marcius Turbo nyilván megfelelt a császár bizalmának. Erre két adatból is következtethetünk. Egyik az, hogy Sarmizegetusa, Dacia fővárosa, felirattal tisztelte meg helytartósága idejében, a másik pedig a császárnak az az intézkedése, hogy kinevezte a testőrség főparancsnokává. Ime, ez a fényes katonai pályafutás az aquincumi táborból indult el.

Az a bizonyos római őrtorony a mai Szeged táján, amelynek védelme alatt boldogult Furius Rufus barátunk annak idején a barbaricum útjait járta, Antoninus Pius császár korában épült. A kitűnő császár bizonyára járt itt az északi tartományokban. A történelem följegyezte, hogy személyesen vezetett hadat a kvádok ellen és leverte az örökké nyugtalan barbárokat. Ebből az időből pénzei maradtak ránk, ezzel a körirattal: «Királyt adott a kvádoknak». Mosolyognunk kell az örök körforgáson: íme, megismétlődnek a régi események, megint Róma adott királyt a nyugtalankodó barbároknak s már bizonyosra vehetjük, hogy azt is elkergették, az is a rómaiakhoz menekült és így tovább. Egyébként Rómának, úgy látszik, becsvágya volt, hogy királyt adjon a meghódított, vagy félig meghódított barbároknak. Nero császárról, a világtörténelem legnagyobb ripacsáról jegyezte fel a történelem, hogy mindenáron hadi dicsőségre vágyott, de mivel fogalma sem volt a hadvezetésről, és kedve sem volt hozzá, megegyezett Armenia királyával, megfelelő összeget is juttatott neki s így történt, hogy Tiridates, Armenia királya, kötelnek állt, a római hadsereg kíséretében messzi Fekete-tengeri országából elutazott Rómába, bevonult a városba és elfogadta Nero kezéből Armenia királyi koronáját. A királyi koronázás Róma népének határtalan öröme és büszkeségére a Forumon folyt le: hatalmas ünnepség keretében jelent meg Tiridates a császár előtt, térdet hajtott, Nero fölemelte, majd harsonák zúgása közben fejére tette az e célra készült aranykoronát. Természetes, hogy ezek után úgy szerepelt, mint Armenia hódítója és az armeniai király pártfogója.

Nos, Antoninus Pius a kvád győzelem után megépítette a szegedi erődöt; okult a barbár hadjárat tanulságaiból és úgy látta: nagyon helyes római őréséget tartani bent a barbaricumban; természetes, hogy ezt az őrállomást burgusok sora kötötte össze Lugio castellumával. Hogy ez a szegedi őrállomás egyúttal a császári postának is fejállomása volt, részben Pannonia, részben Dacia felé, azt egy szegedi római feliratból tudjuk, amely a császári posta főigazgatóját emlegeti. Magától értetődik, hogy Dacia felé a Maros vonalon is mindenütt őrtornyok biztosították a római kereskedők és hivatalnokok békés és biztonságos utazását.

Az a császár, aki a legnehezebb körülmények között igyekezett a birodalom határait megszilárdítani, Marcus Aurelius volt, a legnagyobb szellem, amely valaha törékeny testben lakozott: a stoikus eszmény valóságos megtestesülése. Ha visszagondolok bronzszobrára, amely ott áll örök nyugalomban az egykori Capitolium mai terén, arra kell gondolnom: mily jelképes jelentősége van ennek a szobornak! Ez az egyetlen bronz lovasszobor, amely épségben ránk maradt az ókorból, mintha magának Rómának a szimbóluma volna. A filozófus császár itt a domb tetején, Michelangelo palotáinak ragyogásában, Róma kék ege alatt, — a császár, akiben Róma lelke lobogott, éppen arra volt kárhoztatva, hogy uralkodásának jelentékeny részét távol töltse Rómától. Az a császár, akinek a béke volt az eszménye s a bölcs emberi élet minden vágya, kénytelen volt keményen harcolni a barbárokkal s távol Északon, a Duna és a Garam tájain vesztegetni drága idejét, — úgyszólván meddő munkára. Hiszen a sok áldozat és szenvedés, amelyben személy szerint is része volt, nem menthette meg a birodalmat a barbár veszedelemtől. Ez már végzete volt Rómának és szinte azt kell gondolnunk, hogy Horatius verse szimbolikusan éppen erre az örök barbár veszedelemre vonatkozik: «A lovas mögött ott ül a sötét gond.»

Nemcsak szobrát látom Róma egének ragyogásában, hanem vézna testét is, amint ott ül hadisátrában a Garam torkolatánál, vagy kint áll csöndes, csillagos estében a vízparton, — amint egy magyar költő odarajzolja:

E szőke bús magyar víz hajlatánál,
Hol én ma holdvilágnál messze nézek,
Mélázott árván ama régi császár.

Igen, bizonyára szüntelenül rajzoltak lelkében a gyötrő gondolatok, amint ebben a magányosságban fölkomorlott előtte Róma sorsa. Róma sorsa és az emberé, akit jobbnak, tisztábbnak, emelkedettebb szelleműnek és nemesebbnek akart látni, akit formálni szeretett volna, hogy ne csak Civis Romanus, hanem ember is legyen.

Talán sohasem került volna a császár a zord északi folyamt partjaira, ha nem lett volna politikai eszménye Róma hatalmának meg-

szilárdítása és kiterjesztése, — nem hatalmi okokból, hanem pusztán azért, hogy Róma lelkét, Róma békességét, Róma eszményeit közelebb hozza az emberekhez, vagy az embereket a stoikus eszményhez. Nincs benne túlzás, ha azt mondom, hogy Marcus Aurelius északi hadjárata végelemzésben stoikus hadjárat volt, hadjárat az emberért, hadjárat azért, hogy végül is a bölcsesség eszményei győzzenek a faragatlan, barbár, durva és vak emberi lelkeken.

A hadakat mégis külső okok indították el. Akkoriban (167) keletről valami járványt hurcoltak be a legiók, idefönt a dunai limesen egyre-másra hulltak a katonák; egyúttal pedig sok katonát elvittek keletre, a parthus háború miatt. A szemfüles barbárok hamarosan észrevették a római őrsegek meggyengülését és kemény támadást intéztek ellenük; a gyenge római őrsegek alig tudtak védekezni. Nagyobb csatára is sor került, ebben elesett a vezénylő tábornok, Furius Victorinus és húszezer római halott maradt a csatatéren; Aquincumot sikerült megmentenie Claudius Pompeianus tábornoknak. A császárt bizonyára elégtétellel töltötte el a jelentés, amely ezt a hadieseményt hírül hozta, hiszen a tábornok a császár családjába tartozott: az ő özvegy leányát vette feleségül.

Valóságos barbár szentszövetség tömörült ekkor a rómaiak ellen. Ez a szövetkezés meghaladta a megszokott barbár nyugtalankodások és küzdelmek, portyázások és csipkelődések mértékét. Marcus Aureliusnak semmi kedve sem volt a tábori élethez, húzódozott nagyobb hadjáratról s mégis kénytelen volt megindulni, hogy rendet teremtsen oda-fönt: markomann-szarmata háborúnak nevezik ezt a sokáig tartó hadjáratot, amelyben majdnem húsz nép vett részt. A barbárok célja nem pusztán a tartomány megtámadása volt, hanem be akartak törni Itáliába is. Ez a veszedelem mozdította meg a császárt. A római császárság tekintélyét mi sem bizonyítja jobban, mint az a pusztá tény, hogy alig indult meg a császár, a barbárok máris megjuhászodtak, békét kértek, mire Pannoniában helyreállt a rend. Ravasz politikusok voltak ezek a barbár vezérek és fejedelmek: nagyon jól tudták, hogy nem mérkőzhetnek a hatalmas római haderővel, hát békekérés és megbódolás ürügye alatt inkább jobb időkre halasztották a háborút. Nem telt két esztendőbe sem, hogy újra kezdték. A császár visszament Rómába, idefönt pedig azonnal fölesaptak a lázadás lángjai. Azzal kezdődött a haddelhadd, hogy a barbárok átcaptak a Dunán, portyáztak és foglyokat ejtettek. Rengeteg római katona és polgárember került ekkor fogságba.

A császár látta, hogy nagyszabású hadműveletek nélkül nem járhat végére ennek az örökös barbár nyugtalankodásnak. Három hadsereget szervezett; az elsőnek Helvius Pertinax volt a vezére és Castra Regina (Regensburg) volt támadásának irányvonala; a középső hadat maga a császár vezette és Carnuntumból indult, a keleti had-

sereget Marcus Claudius Fronto vezényelte, s Moesia és Dacia volt hadműveleteinek területe. Hogy a harc milyen elkeseredéssel tombolt, azt abból is megítélhetjük, hogy a hadjárat folyamán két tábornok is elesett; egyik volt a daciai helytartó, Claudius Fronto, a másik pedig Macrinus Vindex testőrtábornok.

Ezúttal vérre ment a dolog: a rómaiak kíméletlenül szorították a barbárokat, felégették falvaikat és kardélre hányták a lázadókat. Először a kvádok törtek meg (173). A császár úgyszólván eltörölte telepeiket a föld színéről, királyuk hanyatthomlok menekült, de a népet a császár kegyelmesen befogadta és római területen letelepítette. Nem sok idő múltán a markomannok is beadták derekukat; ezekkel igazán keményen bánt el a császár, mert azt hitte, hogy a rájuk kényszerített békével örökre megfékezi őket. A békefeltételek közt legfontosabb az volt, hogy harmincnyolc stadium távolságnyra lakhattak csak a Dunától, ami annyit jelent, hogy a császár hét kilométeres semleges határsávot létesített a Duna mentén; azt is kikötötte, hogy csónakokat és hajókat nem tarthatnak. Utoljára a fékezhetetlen jazigok tették le a fegyvert; a békeszerződés értelmében kötelesek voltak visszaadni a római hadifoglyokat és egész Róma elképedt, amikor híre ment, hogy a jazigok 100,000 hadifoglyot adtak vissza. Ugyanekkor a rómaiak, hogy egy kicsit eret vágjanak a tüzesvérű barbárokon, 8000 jazigot besoroztak katonának s külön csapattesteket alakítottak belőlük.

Az üres határsávon ezentúl szüntelenül római járőrök ügyeltek a barbárookra, az erődöket átépítették s a balparton is helyőrségeket telepítettek. A háború egyik legérdekesebb epizódja az volt, mikor a jazigokkal került döntő mérkőzésre a dolog. A jazigok át akartak kelni a befagyott Dunán, de a rómaiak ebben mindenáron meg akarták akadályozni őket. Cassius Dio történetíró jegyezte fel, hogy a római katonák milyen módszerrel harcoltak a Duna jegén: pajzsukat letették a jégre, egyik lábukkal ráálltak, hogy el ne csússzanak és így verték meg a barbárokat, akik a közelharcban nem voltak olyan erősek, mint a nyilazásban. Íme, a Duna jege, — ismételten hangsúlyozom, — nem Mátyás király mondájában szerepel először. Történelmi jég ez és már Róma idején megtette kötelességét.

A nehéz harcok közben a császár állandóan főhadiszállásán tartózkodott, amely a hadműveletek folyamán lassankint keletre tolódott. A Garam torkolatánál időzött legszívesebben, innen mind a három hadsereggel könnyen érintkezhetett. Itt, az esték és éjszakák csendjében írta görögnyelvű elmélkedéseit, a stoikus filozófiának ezt a legtisztább és legeszményibb aranykönyvét. A stoicizmus az emberi lelket akarta függetleníteni az esetlegességektől, edzeni és erősíteni, fölébresztteni benne a jóságot és az erőt, igazságosságra, szeretetre és szabadságra nevelni az ezer földi tekintettől és eshetőségtől lenyű-

gözött emberlelkeket. Az elmélkedések sorain keresztül, innen a késő századokból belátunk a császár lelkébe és írásából következtethetünk arra, milyen lélekkel űzte a kegyetlen és véres hadimesterséget; egyúttal pedig azt is megíthetjük, hogy mint császár, hogyan fogta fel hivatását. «Fronto magyarázataiból értettem meg, — mondja egyik fejezetében, — hogy az önkényuralomnak velejárója az irigység, a ravaszság, a színlelés, továbbá hogy a mi úgynevezett előkelő embereink általában mennyire szeretetlenek.» Máshol ugyancsak a szeretetet hangsúlyozza: «Minden órában szigorúan tedd fel, hogy mindenkor ügyeidben római és férfi módra pontosságra törekvő, mesterkéletlen méltósággal, szeretettel, függetlenséggel és igazságossággal jársz el s hogy minden más elfogultságtól megszabadítod magad.» Íme, elfogultság és túlzás nélkül felfedezhetjük ezekben a sorokban a kereszténység legtisztább elveit és igazságait. Hallgassuk meg egyik intelmét, amelyet mintha önmagához intézne: «Vigyázz, el ne császárosodjál, fel ne vedd szokásaikat, mert az ilyesmi előfordul. Légy továbbra is egyszerű, jó, tiszta, komoly, kendőzetlen, igazságszerető, istenfélő, jóindulatú, szeretetteljes, tántoríthatatlanul kötelességtudó. «S ugyancsak császári hivatására céloz, mikor ezt mondja: «Nagy Sándor, Caesar, Pompeius, — mik Diogeneshez, Herakleitoshoz, Sokrateshez képest?» Igen, csak a filozófia boldogít; a filozófia nagyobb hatalom és nagyobb dicsőség minden földi császárságnál. És végül itt van irónikus megjegyzése az erőszakról: «A pók nagyra van, ha legyet fogott; más, ha nyulat; más, ha hálóval szardellát; más, ha vadkant; más, ha medvét; más, ha szarmatát. Ha irányító alapelveiket vizsgálat alá veszed: nem rablók-e egytől-egyig?» Úgy? Tehát a császár szíve mélyén igazságtalannak tartotta a szarmaták kemény megfékezését; rablónak a római, aki elfogja, vagy megöli a szarmata barbárt. Íme, meggyőződése ellenére kellett hadakoznia, holott szívében egyetlen érzelem élt és áradt: a szeretet. De azért volt római, hogy ne az érzelmek, hanem a birodalmi célok kormányozzák cselekedeteit. Úgy érzem innen, majdnem ezernyolcszáz év messzeségéből, hogy a garamtorkolati elmélkedések megmutatták az utókornak a császár igazi arcát: római volt.

A Garam középső folyása táján történt a háború egyik legnevezetesebb epizódja. A cotinusok bekerítették a XII. legio egyik különítményét. A kisázsiai Melitenében állomásozott ez a legio és egyik vexillatiója harcolt csak itt a felvidéki hadjáratban. Most, hogy a kvádok bekerítették, a legnagyobb veszedelembé került; már napok óta nem volt víze a seregnek és bizonyára szomjan halnak a katonák, s az ellenség az életben maradottakat könnyen, minden harc nélkül lemészárolhatja. Egyszerre csak váratlanul nagy felhők kezdtek tornyosulni, hamarosan zuhogó zápor keletkezett, csak úgy ömlött a víz: a katonák ittak, felfrissültek és újult erővel rontottak az

ellenségre, amelyet ugyanakkor halálra rémítettek a szüntelenül csattogó villámok és mennydörgések. Már öt napja víz nélkül volt a különítmény, állataik elhulltak, a katonák kimerültek s íme, úgyszólván órák alatt nemcsak magukhoz tértek, hanem legyőzték a vad cotinusokat. Mi volt ez, ha nem csoda? Azon nyomban csodat emlegetett mindenki, csakhogy mindenki másnak tulajdonította a csodatételt.

Marcus Aurelius oszlopa, a római Piazza Colonna díszje, közvetlenül a császár halála után készült, s domborműsorozatban örökítette meg a császár barbár hadjáratainak eseményeit. Állami megbízásból készült ez az emlékmű, tehát úgyszólván hivatalos okmánynak tekintendő. Azon a jeleneten, amely a csodálatos esőt ábrázolja, nem szerepel a császár, ellenben úgy látszik, mintha két katona imádkoznék. Ebből arra következtettek, hogy keresztény katonák imádsága idézte elő a csodát. Viszont Cassius Dio s vele néhány más történetíró is azt mondja, hogy chaldeai mágusok idézték elő az esőt; mások szerint Arnuphis egyiptomi mágus varázslata tette a csodát, sőt van történetíró, aki a császár imádságának tulajdonítja a csodálatos esőt. Eusebius, a keresztény történetíró, természetesen ragaszkodik ahhoz, hogy a keresztények Istene mentette meg a különítményt a szomjanhalástól, mert a katonák javarésze keresztény volt. Ránk maradt Marcus Aurelius császárnak egy állítólagos levele; ebben azt írja, hogy a végső szorongatásban a hazai istenekhez fordult esőért, de azok nem segítettek; ekkor történt, hogy valószínűleg a keresztény katonák imádságára megeredt a zápor. Ez a levél azonban kétségtelenül hamisítvány. Marcus Aurelius minden egyéb filozófiát megvetett a stoicizmuson kívül és filozófiájának magaslatáról mélyen lenézte a kereszténységet is. De ha esetleg egy pillanatra megfordulhatott fejében a keresztény katonák imádságának sikere, akkor sem írta volna le. A stoikus császár nem hitt csodákban, csak az emberben és a lélek erejében. Éppen ezért tévedés volna feltételezni, hogy ebben a római tartományban már Marcus Aurelius idején erős volt a kereszténység. Annál nagyobb tévedés volna ez, mert a melitenei különítmény nem is Pannoniában állomásozott, csak ideiglenesen vezényelték ide, a hadjárat tartamára. Az esőcsoda keresztény legendája csupa költészet és híven tükrözi a II. sz. keresztényeinek forró rajongását, de csak úgy szép, ha megmarad legendának. A Marcus Aurelius-oszlop esőábrázolása történelmi szempontból mindenesetre érdekes, de nem az egyedüli érdekessége az oszlopnak. Az oszlop maga méltó emlékjele a császárnak, aki ezzel a markomann háborúval száz évre megállította a birodalom tragédiáját.

A Legio XII. Fulminata egyike volt a birodalom legkitűnőbb csapategységeinek. Majdnem mindig Keleten harcolt: Szíriában, a parthusok ellen, majd a zsidó háborúban és csak a császár különleges

intézkedésére került fel egyik különstménye a Duna mellé a markomann háború idején. A legnagyobb kitüntetésekot kapta meg a legio, mert nehéz időkben, így Avidius Cassius lázadása idején, hű maradt a császárhoz. Avidius Cassius a filozófus császár tábornoka volt Szíriában. Történt egyszer, hogy itt a Közelkeleten halálhíret költötték a császárnak, mire a tábornok azonnal császárrá kiáltotta ki magát. Mekkora lehetett réműlete, mikor Marcus Aurelius személyesen vezetett ellene hadat! Három hónapig tartott a pünkösdi császárság; Cassiust a császárhoz hű legiók nyomására elhagyták hívei, a győztes császári legionáriusok pedig megölték. A lázadás elnyomásában oroszlánrésze volt a XII. «villámos» legiónak, amely ekkor kapta a «Certa Constans» (megbízható és állhatatos) kitüntető címet. Katonái közül személyesen ismerjük az Aquincumban is megfordult Titus Flavius Magnus őrnagyot, aki pályája végén a Via Fulvia hidainak állami felügyelője lett, tehát igen magas állást ért el.

Érdekes, hogy ezt a császárt, aki a földi dolgok iránt meglehetősen szenttelen volt, aki nem volt harcos katona, aki talán sohasem vett fegyvert a kezébe, alattvavói és katonái mégis nagyon szerették. A kövek arról beszélnek, hogy egyszerű magánemberek is hálaoltárt emeltettek a császár tiszteletére, vagy fogadalmat tettek szerencsés hazatéréséért és győzelméért. Mikor Lucius Verus társcesászár kíséretében a parthusok ellen harcolt, Titus Aelius Celsus és felesége, Petronia Respecta, valamint fiúk, Titus Celsius fogadalmi oltárt állított a császár győzelméért. Annál értékesebb a nép érzelmének ez a megnyilvánulása, mert nem római, hanem eraviscus család állította ezt az oltárt. Azonban római családról is beszélnek a kövek: Marcus Aurelius uralkodása alatt Aquincumban működött Sextus Quintilius Condius tábornok; nagybátyja, Maximus, ugyanekkor Pannonia Superior császári helytartója volt. Ez a két ember minden hadjáratát és minden politikai ügyét együtt intézte; olyan együttműködés volt ekkor a két Pannonia kormányzatában, amilyen sem azelőtt, sem azután nem fordult elő. Ez a két ember megértette a császár szándékait s bizonyára híve volt a császár világnézetének is. Művelt és gazdag urak voltak, kitűnő hadvezérek mindketten, emelkedett szellemű képviselői a birodalomnak. Marcus Aurelius iránti hűségüket vérükkel pecsételték meg: Commodus az egész családot kiirtotta. Ma már nem ítélnéljük meg, mi lehetett a kegyetlen gyilkosság oka, de bizonyára nagy része volt a két kiváló férfiú halálában hűségüknek a halott császár emlékéhez és eszményeihez. A fiatal Commodus császár fölényesen lenézte apja stoikus világnézetét, nem értette meg e komor s mégis napfényes filozófia eszményeit. Ezúttal az alma igazán messze esett a fájától.

Minden történelmi és irodalmi adat megerősít bennünket abban a meggyőződésben, hogy bár Marcus Aurelius nagyon is kedve elle-

nére háborúskodott a barbárok ellen, mégsem szívesen hallgatott tábornokai tanácsára, hogy a barbárok seregeinek legyőzése és felőrlése után hagyja abba a háborút. Nem volt harcos természet, de messzelátó politikus volt és azért szerette volna folytatni a háborút, hogy gyökeresen megoldja a barbár fészkelődések kérdését. Politikai elgondolása minden tiszteletünket megérdemli, mert az volt a szándéka, hogy a dunai tartományok határát kitolja egészen a Kárpátok gerincéig. Úgy gondolta, hogy ha ilyen hatalmas természeti akadályt állít a birodalom határára, az a római fegyverekkel együtt elegendő lesz a tartományok biztonságának megvédésére. Ha Augustus császár, a birodalomalapító politikus, úgy gondolta, hogy Daciát is a birodalomhoz kell csatolnia, mert Pannonia és Dacia egyetlen egységet alkot, akkor Marcus Aurelius felismerése megkoronázta ezt a gondolatot. A stoikus császár nyilván felismerte a mai Magyarország földrajzi egységét s ezért akart ezen a területen egyetlen erős védővonalat alkotni a barbár veszedelem ellen. Az volt a terve, hogy ezen a területen két új tartományt alapít; az egyik lett volna Marcomannia, a másik Sarmatia. Eszerint a két Pannoniával és a három Daciával együtt hét tartomány alakult volna a történelmi Magyarország területén. Ha a császár végre tudja hajtani ennek a területi egységesítésnek a tervét, akkor kétségtelenül jóval tovább maradt volna fenn a római birodalom s ki tudja, nem élte volna-e túl a népvándorlás viharait?

Sajnos, a császár halála megghiúsította e nagyszerű és századokra szóló terv végrehajtását. Ami megmaradt belőle, maga a gondolat, örökre kincse marad a magyarságnak, amely minden szenvedésen túl vallja a Kárpátok és a Duna területének megingathatatlan történelmi és földrajzi egységét. Már csak ezért is tisztelettel és hálával tekintünk vissza a messzi múltba, a nagy császár alakjára; már nemcsak filozófiájáért bölcs emberi magatartásáért s magas eszményiségéért érezzük testvérünknek, mint embert, hanem nemzeti hősünknek tekintjük mint politikust is. Úgy gondolunk vissza rá, mint aki új és örök igazságokat hirdetett ezen a történelmi földön: emberi és történelmi igazságokat. S amikor így fölrévlük előttünk alakja, a Garamtorkolat őszi ködeiben, a költő szavaival köszöntjük Róma nagy fiát:

Hadd emelem föl,
hadd emelem hát tiszta, hitetlen,
kétkedve cikázó, emberi pára-
lkellem tefeléd most,
ki jöttem a pannón
halmok alól s élek a barna Dunának,
a szőke Tiszának partjai közt. Jaj,
hadd emelem föl még egyszer a szívem
testvéri szivedhez,
Marcus Aurelius.

Az az uralkodó, aki a bölcs Marcus Aurelius után Róma kormányára került, pontosan ellentéte volt a filozófus császárnak. A tizenkilencéves Commodus fiatalos eréllyel és — mondjuk meg őszintén — hirtelenkedéssel fogott feladatához. Rómában élt, vidáman és könnyelműen és minél előbb véget akart vetni a dunai háborúnak, hogy ne zavartassa magát ilyen apró-cseprő ügyekkel. Azért erélyes kézzel vetett véget a nyugtalankodásnak és keményen oldotta meg a függő helyzetet : megszigorította a régi békefeltételeket azzal, hogy az egész vonal mentén negyven stadiumnyi üres sávot kellett hagyniok a barbároknek ; megerősítette a limes-vonalat is. Nagy erődépítés folyt ebben az időben : vagy egy tucat példányban maradt ránk a császárnak az a felirata, amelyet sétáinkon már elolvastunk egyszer és amelyben emlékeztetül hagyja az utókorra, hogy az egész partot újonnan épített őrtornyokkal, táborokkal és várakkal erősítette meg a barbárok betörései ellen ; ez az a felirat, amelyben tolvajoknak nevezi a barbárokat.

De más eszközt is alkalmazott, hogy megtörje a barbárok erejét : 13,000 kvádot és markomant besorozott római csapattestekbe. A fiatal császár erélye valóban rendet teremtett. Igaz, hogy ez csupán tüneti kezelés volt és nem oldotta meg véglegesen a függő kérdéseket. Jövételhetetlen történelmi hibát követett el az erélyes, de hebehurgya uralkodó azzal, hogy elejtette Marcus Aurelius nagyvonalú tervét és egyszersmindenkorra lemondott a tartomány területének kiterjesztéséről, a Kárpátok gerincének megerősítéséről. Látszólag kitűnő hatással jártak intézkedései : a békés fejlődés és virágzás évei következtek Pannoniára.

De egyúttal ekkor ébred a legio is erejének tudatára : a katonaság innen kezdve valóságos hatalom, állam az államban. Talán éppen itt van az a fordulópont, amikor — egyelőre észrevétlenül — a katonák kezébe csúszik át a birodalom sorsa. Commodus halála után jutnak szerephez először a legiók a birodalom politikai életében. Carnuntumban már a legio ad uralkodót a birodalomnak : a legiók kiáltják ki császárrá a helytartót, Septimius Severust. A későbbi századok folyamán szinte állandósult már a legióknak ez a beavatkozása a birodalom politikai életébe. Septimius Severus, az új császár, uralkodása folyamán egy percre sem feledkezett meg a dunai erődvonalról, sőt arról is tudunk, hogy fiával, Caracalla Caesarral együtt megszemlélte az aquincumi helyőrséget, s egy Jupiter Dolichenus-szentélyt újjá is építtetett. Űgyszólván ő szentesítette a katonauralmat ; mindvégig hálás volt a pannoniai katonák iránt, akik a császári trónra juttatták és éppen ezért pannoniai katonákból alakította meg testőrségét. Ez az idő a III. század eleje, az a nevezetes időpont, amikor Pannonia döntő szerephez kezd jutni a birodalom életében. Septimius Severus adományozta a teljes városi jogot Carnuntumnak, Aquincumnak és a daciai Potaissa (Torda) ugyancsak tőle kapta meg a colonia rangot.

Céltudatos tartományi politika volt ez : szándékosan erősítette a dunai provinciákat, csak azt nem vette észre, hogy ezzel a tartományi elemeket erősíti és akaratlanul is gyengíti az itáliai elemek befolyását.

A kolozsvári múzeum egyik nevezetes köve állít meg sétánkban : különös alakú fogadalmi kő, amelyet a Legjobb és Legnagyobb Jupiternek (Iovi Optimo Maximo) szentelt Aurelius Martinus Bassus és Aurelius Castor. Ez a kő furcsa eseményről tudósít bennünket. Elmondja, hogy a két férfiú egy bizonyos híd mellett állt, amikor sást pillantottak meg, amint leszállt a hegycsúcsra ; egyszerre csak három hatalmas sárkány támadt rá a sasra és szörnyű küzdelem fejlődött ki köztük. A két bátor férfiú azonnal odarchant és kiszabadította a sást a halálos veszedelemből. Furcsa történet ez és egyúttal minden római szemében hatalmas omen, vagyis előjel, amelyet bizonyára az istenek küldtek, hogy figyelmeztessék valamire azokat, akik rászorultak az ilyen isteni intésre. A feliratot már korán arra magyarázták, hogy Septimius Severus győztes marad abban a háborúban, amelyet három ellenfele ellen kellett viselnie. Bizonyára Didius Julianus, Clodius Albinus és Pescennius Niger ellencsászárok legyőzésére vonatkoztatták ezt a jelképes jelenetet azok, akik a fogadalmi követ állították. Valószínű, hogy még nem végzett ellenfeleivel a császár, amikor ezek az urak mintegy jókívánságul felállították a követ, ámbár felirata olyan értelmű, mintha már megtörtént volna az ellencsászárok legyőzése. Mindenesetre akár így történt, akár úgy, a fogadalmi kő az alattvalói hódolatnak túlságosan is mézes-mázos és feltűnő fitogtatása.

Caracalla már trónörökös korában járt a Duna-vonalon, de császár korában is tartott szemlét az erősségeken. Azonban minden elődjénél jobban érezte a tartományok fontosságát és a barbárok oldaláról fenyegető veszedelmet, Dacius ; az a császár, akit még a régi római szellem fűtött ; aki szerette volna megújítani a köztársasági Róma vitézségét és bátorságát ; szerette volna újra nagynak látni Rómát, nagynak és erősnek, amilyen a pún háborúk befejeztével volt. Az állandó barbár veszedelmet annál közelebből érezte, mert hiszen maga is Pannoniában született ; tehát feltette magában, hogy gyökeresen végez a birodalom ádáz és szívós ellenségeivel. Sajnos, tragédiája hamar beteljesedett : személyesen is részt vett a harcokban és a gótok elleni egyik ütközetben elesett.

A birodalom bukásáig most már egyfolytában dúlnak a harcok a pannoniai végeken. Aurelianus szerencsétlen uralkodása örökké emlékezetes marad a birodalom történetében : ő volt az, aki Daciát végleg átengedte a gótoknak és bár Pannoniából kiverte a barbárokat, a dunai tartományok egyensúlyát mégis megbolygatta. Dacia legfőbb szerepe az volt, hogy Kelet felől biztosította Pannoniát. Most, hogy a császár kiürítette a birodalomnak ezt a közelkeleti dunai

bástyáját, alapjaiban rendült meg Pannonia is. A láz többé már nem csillapodott. Ezentúl minden császárnak figyelnie kellett a dunai tartományok érverését és sajnos, ezentúl már mindegyik csak tüneti kezeléssel kísérletezett: egyre-másra építették és erősítették a toronyokat és várakat, egyre-másra hadakoztak, folyton győztek s a tartományokat végül mégis elvesztették. Probus császár, aki ugyan csak pannoniai ember volt, — Sirmiumban született — éppen úgy, mint elődei, szintén megverte a szarmatákat és erődöket építtetett. De ő valamivel többet is akart: meg akarta szilárdítani és helyreállítani katonáinak meglazult fegyelmét; a sok hadjáratban ugyanis a katonák kissé elhatalmasodtak, megszokták az önkényeskedést, a zsákmányolást, a polgári lakosság zaklatását s ennél fogva rájuk fért volna valami kevés a régi kemény katonai fegyelemből. Probus megkísérelte a fegyelem helyreállítását, de áldozatul esett a katonák fegyelmetlenségének: szülővárosa, Sirmium közelében meggyilkolták. Igazságos és jó császár volt, derék uralkodó, törődött népeivel, a birodalom nyugalma legalább egy időre megszilárdította. Úgy látszik, elérkezett az idő, amikor a fékevesztett fegyveres erő nem tűrt többé urat és parancsolót.

Diocletianus, a balkáni származású hatalmas római császár, elmondhatta magáról azt, amit századokkal később V. Károly elmondhatott: birodalmában sohasem nyugdott le a nap. A III. század végén a római birodalom úgyszólván az akkor ismert egész világot magában foglalta. Ez az egyszerű származású császár, aki közkatonából lett a világ leghatalmasabb birodalmának ura, nemcsak katona volt, hanem messzelátó politikus is. Kezdetől fogva tudta, hogy a birodalomnak ilyen óriási kiterjedése beláthatatlan veszedelmeket idézhet fel Rómára. Rendkívül nehéz igazgatni és féken tartani ezt a birodalmat, amely annyi különféle elemből kovácsolódott politikai egységgé, amely azonban belsőleg még nem lett egységessé. Szerette volna az egész birodalom lelkét is eggyé kovácsolni s úgy látta, hogy erre csak egyetlen mód van: kisebb egységekre osztani a hatalmas területet, s mindegyik fölé olyan kormányzót rendelni, aki ezt az egyetlen római szellemet képviseli. Ennek a célnak érdekében olyan birodalmi szervezetet teremtett meg, aminőről előtte egyetlen császár sem álmodott. És amint a birodalmat négy részre osztotta, éppen úgy osztotta fel a tartományokat is kisebb egységekre; valóságosan sejtyszerűen építette meg a birodalom szervezetét. Ekkor történt Pannonia új felosztása is. Ezentúl már nem Alsó- és Felső-Pannonia volt a dunai tartomány neve, hanem Pannonia Prima, Pannonia Secunda és Valeria. Ezt az utóbbi tartományt leányáról nevezte el, aki az egyik társ császár, Galerius felesége volt. Különösen fontosnak tartotta Pannoniát, személyesen ellenőrizte a Duna balpartján, barbár területen telepített erődök építését. Sirmiumban tartózkodott

ekkor, de fellátogatott a Duna-vonalra is, hiszen megmaradt egy rendelete, amely Lugióban kelt. Még háborúskodnia is kellett : ő verte le a carpus-törzset, amelyet aztán Sopianae környékén telepített le. Ez a pannoniai tartózkodása és tevékenysége a magyar Duna-vonal szempontjából azért fontos, mert ekkor épült meg az eskütéri római erőd is. Nemesak egyénisége, nemesak módszere, hanem uralkodásának vége is V. Károlyt juttatja eszembe ; Diocletianus is visszavonult élete végén a magányba és szülővárosa, Salonae tőszomszédságában a mai Spalato tengerpartján épített gyönyörű palotájában szerette volna élvezni birodalmának virágzását. Azt hitte, hogy egyszersmindenkorra megszilárdította Róma hatalmát és azoknak, akiket utódaiul állított, most már könnyű lesz a dolguk : a birodalom élete és történelme megy a maga útján. Sajnos, már életében meg kellett érnie birodalmának megroppanását.

Semmi nevezetesebbet nem jegyzett fel a történelem Pannonia sorsáról a IV. századi uralkodók idején, egészen Valentinianusig. Mert Galerius császár sokat tartózkodott ugyan Pannoniában, de leginkább gazdasági ügyekkel foglalkozott ; följegyezték róla, hogy szenvedélye volt az erdőirtás és új területek megnyerése a földművelés számára s azt is tudjuk, hogy a Balaton vizének lecsapolása foglalkoztatta élete utolsó éveiben. Nagy Constantinus, a kereszténység első császára, Pannonia déli végein, Cibalae (Vinkovce) mellett ütközött meg ellenfelével, Liciniusszal (314) és ugyanebben az időben számos gót és szarmata törzset letelepített Pannoniában. II. Constantius császár ugyanazt cselekedte, amit számos elődje : jó ideig Sirmiumban tartózkodott, hogy onnan fékezze meg a barbárokat (357) ; valóban, ő is teljesítette a római császárok szokványos kötelességét : szétverte a Pannoniát dúló szarmatákat, csak hogy ő alaposan eret is vágott rajtuk : a foglyokat mind lemészároltatta. Valentinianus császár még egyszer megpróbált gátat vetni a barbár áradatnak. Erélyes tábornokai, Frigeridus és Terentius az egész Duna-vonalon új erődöket és tornyokat építettek s ekkor lett része az erődvonalnak még az aquincumi katonai amfiteátrum is. Nem telt bele húsz esztendő és ez az erőd is a barbároké lett. Kőépítménye olyan erős volt, hogy nem tudták szétverni, tehát megelégedtek azzal, hogy felgyújtották a fából való felépítményt : találtak is az ásatásoknál megszenesedett faréteget. Ezzel az erődépítéssel Valentinianus nagyon megharagította a kvádokat, de még jobban Rómára úszította őket, amikor bérgyilkosokkal megölette királyukat, akit a történetírók római néven Gabiniusnak neveznek. A császár méltóképpen viszonzta a kvádok haragját : a nógrádverőcei hajóhídon átkelt a Dunán, megverte a kvádokat és irtózatos öldöklést vitt végbe soraikban. Ammianus Marcellinus történelmi könyvében olvastuk épp az imént, hogy a kvádok megfékezése életébe került a császárnak.

Az efféle események már a vég kezdetét jelzik. A római erő lassankint felmorzsolódik és kimerül az örökös csatározásban, az örökös eredménytelen küzdelemben a barbárokkal. Valens császár ugyan csak pannoniai születésű volt és arról nevezetes, hogy az ő és Gratianus pénzei az utolsók, amelyek a római korból ezen a területen napvilágra kerültek. Most már csak évtizedek kérdése a római uralom bukása. Gratianus császár ugyancsak pannoniai volt: Sirmiumban született és állítólag megfordult Triccianában (a ságvári meg erősített polgári telepen). Róla is följegyezte a történelem, hogy a Duna mellett megverte a szarmatákat. Csakhogy ez a győzelem is szenteltvíz volt csupán, mert az ilyen tudósításokból sohasem derül ki, milyen arányú volt egy-egy ilyen úgynevezett győzelem. Egy bizonyos csak: egyik győzelem sem volt döntő.

A filozófus császár, Marcus Aurelius, hosszú időre rendet teremtett a barbárok területén. S hogy az utána következő századok alatt a császárok még egyáltalán harcolhattak a barbárokkal és elmondhatták magukról, hogy legyőzték őket, az csak Marcus Aurelius gyökeres rendezésének köszönhető. A stoikus császár nem ok nélkül írta elmékedéseinek egyik fejezetében: «Írtam a kvádok földjén, a Garam torkolatánál». Talán az ellentétet akarta kiemelni ezzel, amely olyan élesen szembeűnt foglalkozása és hajlamai közt. Császári kötelessége és emberi hivatása ütközött össze benne, hevesebben és győtrőbben, véresebben és kízóbban, mint ahogy a római legiók megütköztek a barbárokkal.

Valóban úgy látom őt, a messzi századok ködében, a barbár veszedelem lángolásában és tűzvészében, a Duna és a Garam ködeiben, mint egy magasabbrendű emberség és egy messzelátó politika tiszta ércszobrát. Alakja még megcsillan a barbaricum ködében, aztán egyre jobban elmosódik. Még lesujtanak a római fegyverek, még felhangzik néha a barbárok halálordítása, még büszkén lengenek a legiók zászlai és szikráznak az ezüst sasok, de már alkonyodik és nemsokára itt az éjszaka.

EGY ÓKORI FILMSZALAG.

Sajnálom, hogy Furius Rufus elhagyott Lugio állomásán és magával vitte az útikönyvet. Sajnálom, hogy olyan álmos voltam a dunai monitor fedélzetén és főképpen sajnálom, hogy nem nappal utaztam végig az Alduna vonalát. Bejárhattam volna azt a Duna-szakaszt, amelyet valamikor Traianus császár legiói jártak végig, mikor elindultak, hogy ráncba szedjék a dákokat és a birodalomhoz csatolják dunabalparti tartományukat is. Ez az ókori Dacia mindig izgatta képzeletemet és éppen ezért jó lett volna hiteles adatokkal meg-

közelítenem. Valahogy mindig ködben tűnik fel előttem a birodalomnak ez az értékes tartománya, hiszen képzeletemben mindig a pannóniai Duna-vonalat jártam s mindig úgy láttam, hogy a császárok gondja inkább Pannonia volt, mint Dacia. Pedig már Augustus önéletrajzából tudtam, hogy Daciát éppen olyan fontosnak tartotta, mint Pannoniát. Sokat gondolkoztam rajta, vajjon hogyan értette beszámolójának azt a mondatát, hogy megtörte a dákokat és kényszerítette őket a római uralom elismerésére? Nyilván itt csak a dákok egyik részével végzett, és valószínűleg csak a Duna jobbpartján tudta megteremteni a római tartományt. Viszont Traianus, mikor gyökeresen rendet akart teremteni, a dunabalparti dákokat teperte le. Így hát Furius Rufus útikönyve nélkül is látom, hogy az ókori Dacia jóval nagyobb volt, mint a mai Erdély és Erdélyt csak azért szoktuk azonosítani a rómaiak Daciájával, mert az ókori provincia legértékesebb része éppen Erdély volt, nemcsak a birodalom biztonsága szempontjából, hanem gazdasági értéke miatt is.

Az öreg Herodotos görög történetíró már félezer évvel Krisztus előtt emlegeti Erdély aranyát és harcias lakóit, az bastarnákat és Nagy Sándor történetéből tudjuk, hogy hamarosan kitúrta őket helyükből egy keménykötésű trák népfajta, a géták, akiket dákoknak is neveztek. A dákokat a rómaiak is csak hírből ismerték mindaddig, míg egy másik barbár néptörzs szövetségeseiként szembe nem kerültek a csataterén is a rómaiakkal, még pedig Minucius Rufus római tábornokkal (Kr. e. 110). Egy másik római tábornok, Caius Scribonius Largus eljutott ugyan Dacia határára (Kr. e. 76), de a sötét őserdők láttára visszafordult. Mikor azonban a rómaiak egyre jobban terjeszkedni kezdtek a Balkán-félszigeten, maguk a dákok gondoskodtak róla, hogy minél előbb megismerkedjenek velük a világ akkori urai.

Horatius egyik szatirájából tudjuk, hogy jóval Augustus uralkodása előtt (Kr. e. 35 táján), ha két úriember találkozott az utcán, nem ezt kérdezték egymástól: «Hogy vagy?» — hanem ezt: «Nos, mit hallottál a dákokról?» A dák volt az ókor titokzatos népe: valóságos legendákat beszéltek hatalmukról és birodalmukról. Nyilván ez az oka, hogy Augustus császár megpróbálta föllebbenteni a titkok fátyolát és a római legiók lándzsáival kipiszkálni ezt az ismeretlen népet a Balkán homályából.

Az őslakó trákok utódai, ezek a dákok, már körülbelül Kr. e. 1200-ban szervezkedtek a mai Erdély területén. Már akkor olyanok voltak, mint később, mikor a római katonák megismerkedtek velük. Horatius asper-nek, vagyis keménynek nevezi a dák katonát; egy másik római költő kegyetlennek mondja a dák fajtát, valamennyi római író harciasnak nevezi a dákot; azt mondják róluk, hogy nem tudnak békén élni; Vergilius szerint azért olyan vadak, mert vad az

éghajlatuk ; egy római földrajzi író azt mondja, hogy a dákoknak, mint minden dunai népnek, Mars a legfőbb istenük. Már hadijelvényük, a szélben lobogó vászonsárkány, maga is félelmetes volt ; barbár ábrázatuk olyan rettegést keltett a rómaiakban, mint valamikor a magyarokban a kutyafejű tatárok megjelenése. És ámbár már a Kr. e. II. században szemben álltak a rómaiakkal, vagy talán éppen ezért, a rómaiak értékes katonáknak tekintették őket. Így történt, hogy a sorsdöntő actiumi csatában (Kr. e. 31), amikor a köztársasági Róma végleges vereséget szenvedett Octavianus, vagyis a későbbi Augustus császár fegyvereitől, a dákok együtt harcoltak a római legiókkal, még pedig Augustus ellenfelének, Antoniusnak oldalán ; ugyancsak Horatius emlegeti egyik versében, hogy Róma hűtlen fia, Antonius, a fagyos észak királyának, a dák királynak seregeivel együtt harcolt Róma sasai ellen.

A rejtélyes dák népet egy rejtélyes férfiú egyesítette : Burebista. Ez az ember, akit bátran dák Napoleonnak nevezhetünk, negyedmiliós hadsereget szervezett népéből. Ehhez az kellett, hogy a népet is keményen megszervezze és összefogja s ezt valóban meg is tette. Ura volt Erdély délnyugati részének és a Bánátnak, s éppen a Bánát déli részében építette meg erős székvárosát, amelynek Argidava volt a latin neve. Nagy katona és államférfiú volt s népe hatalmát úgyszólván egész Délkelet-Európára kiterjesztette. Hadserege olyan nagy volt, amilyent abban az időben, a Kr. e. I. században, még Róma is csak nehezen tudott kiállítani ; igaz, hogy nem volt olyan fegyelmezett és rendezett hadsereg, mint Rómáé, azonban óriási hadilétszám volt ez, hiszen birodalmának mindössze legfeljebb 1.200,000 lakosa volt.

Burebista igazi típusa a balkáni katonának és államférfinak ; erőszakos és kegyetlen, ravasz és céltudatos. Munkáját azzal kezdte, hogy tűzzel-vassal pusztította a Balkánt, rabolt és hódított. Csakhogy ez már Róma területe volt, legalább is olyan határterülete a római birodalomnak, amelynek megbolygatása súlyosan sértette Róma érdekeit. De ha Burebista minden balkáni furfanggal és ravaszsággal fogott céljai megvalósításához, Julius Caesarnak is helyén volt a feje. Caesar egyik legfontosabb feladatának tekintette Burebista hatalmának megtörését ; már éppen készülődött ellene, amikor lesújtottak rá az összeesküvők törei. Halála után politikájának és hatalmának örököse, Octavianus, előbb mint triumvir, később mint császár, lassú és céltudatos politikával sorra kiépítette azokat a stratégiai pontokat, amelyekről alkalomadtán megindíhatta hadjáratát Burebista ellen.

Burebista birodalmáról pontos térképet aligha rajzolhatnánk, de annyit tudunk, hogy keleti határa a Fekete-tenger volt, délen a Balkán-hegységig terjedt, északkeleten a Dnyeperig, nyugat felé a Duna középfolyásáig s a Szávától és a Dunától délre és délnyugatra római területtel érintkezett. Ez a birodalom Kr. e. 61—51 közt érte el leg-

nagyobb kiterjedését. Semmi baj sem lett volna vele, ha Burebista békén megmarad birodalmának határai közt; akkor talán a rómaiak sem tartották volna szükségesnek biztonsági övezeteket csatolni a birodalomhoz a Duna mentén, hiszen mindegy lehetett nekik, hogy Burebista vagy más barbár-e a szomszédjuk. Azonban ez a balkáni uralkodó nem tudott békén maradni birodalmának határai közt. Hatalmát és kiváló diplomáciai érzékét arra használta fel, hogy beleavatkozzék a világpolitikába. Úgy látta, hogy ha kellő súlyt kap a világpolitikában, megszilárdíthatja balkáni birodalmát is. De nem elégedett meg azzal, hogy a maga biztonságával törődjék, hanem szövetségeket hozott létre és már Róma ellenségeivel tárgyalt.

Ki tudja, milyen fejlemények következtek volna be, ha sikerül létrehozni az északi és északkeleti barbárok szövetségét Róma ellen; lehet, hogy afféle ókori szentszövetség lett volna belőle. Róma szerencséjére, a barbár Napoleon hamarosan meghalt, utódait pedig az új császárság inkább diplomáciai eszközökkel és fogásokkal igyekezett levenni lábukról, mint erőszakkal. Volt egy pillanat, amikor Cotiso dák király, Burebista egyik utóda, majdnem feleségül vette Augustus császár leányát, a szépséges és hírhedt Juliát. Ki tudja, milyen fordulatot vett volna a történelem, ha a dák király vejévé lett volna a római császárnak? Meglehet, hogy nem lett volna szükség Traianus diadalaira és a nagy hódító császár nevét talán meg sem jegyezte volna a történelem.

Csakhogy ez a mesebeli házasság sohasem jött létre: az erdélyi hegyi dákok Cotiso vezetése alatt inkább portyázó harcot folytattak a befagyott Dunán is átkeltek, — íme, a Duna jége megint szerephez jut a világtörténelemben! — betörték Moesiába, de Marcus Vinicius Crassus római tábornok alaposan megverte őket (Kr. e. 9). Ekkor történt az az esemény, amelyre Augustus császár önéletrajza céloz: a rómaiak behatoltak a későbbi Dacia nyugati részébe, Marcus Vinicius tábornok vezetésével, s onnan a lakosság javarészét áthurcolták a Duna jobbpartjára; Aelius Catus, a császár megbízottja, több mint ötvenezer dákot telepít le Moesiában. Augustus joggal hihette, hogy egyszersmindenkorra rendet teremtett a dákok területén, mert valóban, uralkodása alatt többé nem mozgolódtak és egészen a Kr. u. I. század végéig, a Flaviusokig, nem is hallani róluk. Igen, de ez a csend veszedelmeket rejtett méhében: a dákok ekkor belsőleg szervezkedtek. Mikor Domitianus uralkodása alatt Róma megint tudomást vesz a dákokról, akkor Dacia már nagy barbár hatalom. Akadt megint egy dák király, aki még egyszer egyesítette a dák törzseket s annyira megerősítette katonai hatalmukat is, hogy végzetes veszedelmet jelentettek Rómára. Az I. század második felében valóban meg is indult az élet-halál harc Róma és a dák birodalom között. Az örökké nyugtalan és forrongó dák népnek most már igazán

csak egy Burebista szabású vezérre volt szüksége, hogy megint komoly gondokat okozzon a római birodalomnak. És ez a vezér is megérkezett nemsokára Decebal király személyében.

Domitianus alatt már olyan erős Decebal, hogy egymás után veri meg Róma tábornokait ; végre egy pillanatra föllélegzett Róma, mikor Tettius Julianus a Vaskapu táján némi kis győzelmet aratott az egyik dák harci csoporton. Domitianus megragadta az alkalmat, hamarosan békét kötött a dákokkal, még pedig szégyelletes békét. Egyebeken kívül arra kötelezte magát, hogy mindenféle mesterembert és szakembert küld Daciába, az iparosok és katonák kiképzésére. Ezek a római «tanosztagok» igen eredményesen működtek és Domitianus egyszer csak azon vette észre magát, hogy megint egy dák nagyhatalom fenyegeti birodalmát. A veszedelmet növelte a római becsületen esett gyalázat is : a dákok Cornelius Fuscus tábornoktól egy legio-sast zsákmányoltak. Ennél nagyobb szégyen római hadsereget nem érhetett.

A dák-géta kultúráról meglehetősen sok emlék és adat tájékoztat bennünket. Abban az időben, amikor a rómaiakkal harci érintkezésbe kerültek, már nagyon sok római jellegű eszközt, ékszert és pénzt használtak ; a hatalmas dák birodalom igen élénk kereskedelmi összeköttetést tartott fenn Kelettel és Déllel, tehát Kis-Ázsiával és a görögökkel, de igen szoros kapcsolatokat létesített Nyugattal is. Ezért kerül elő dák rétegekből szkita, görög, kelta, itáliai, és rajnamenti emlék vegyesen. A dák birodalmat már Burebista megrakta erődökkel ; az erődöket rendszerint a hegytetőkre építették, még pedig földből és fából. Minden alkalmas hegytetőt erősséggé képeztek ki : tornyok, bástyák és terraszok biztosították ekképpen a dák birodalom határait és fontos pontjait. A polgári lakosság a várak körül lakott, rendszerint fa- és vályogviskókban. Kezdetleges volt ez a kultúra, a dák szellem nem mérkőzhetett azzal a szellemmel, amely Róma politikusaikat és katonáikat eltöltötte. De hamarosan kiderült, hogy a dákok harci felkészültsége sem mérkőzhetett Róma fegyveres erejével.

Azért Róma sohasem kicsinyelte ellenségének hatalmát. Augustus mint fontos eseményt jegyzi fel a dák hatalom megtörését, és Tiberius, Augustus utóda, trónörökös korában járt a Kazán-szoros táján s valószínűleg erődítéseket is építtetett. Látogatását a IV. és V. legio feliratban örökíti meg : három ilyen feliratot is véstek a Kazán-szoros szikláiba, a mai Poletin táján, annak a római útnak mentén, amelyet már ebben az időben vágtak a sziklába. Ezt az utat később Traianus tökéletesítette.

Mert Traianus volt az a császár, akinek történelmi feladatául jutott a dákok megfékezése, Dacia és ezzel a mai Erdély területének meghódítása és hozzácsatolása a birodalomhoz.

Ha már Augustus óta állandó gondja volt a birodalomnak a dák veszedelem, Traianus uralkodására ez a hatalmas feladat : Dacia

meghódítása, nyomta rá bélyegét. A császár az akkori haditechnika minden furfangjával és vívmányával igyekezett biztosítani vállalkozása sikerét. E vállalkozás célja volt : Dacia teljes meghódítása, a dák fegyveres erő megtörése. Traianus utakat és hidakat épített, erődöket emelt, ostromgépeket gyártatott. A Duna vonala valószínűleg ókori Maginot-vonallá vált, mégis azzal a lényeges különbséggel, hogy ezt a Traianus-vonalat nem lehetett megkerülni. A Duna jobbpartján remek hadiutat vágatott a sziklába. Ez az út úgy készült, hogy a Dunaparton meredeken feltornyosuló sziklafalba mindenke előtt lyukakat vágtak, ezekbe gerendákat erősítettek, a gerendákra állványt építettek s az állványokon dolgozó munkások vágták be a sziklába a hadiutat.

A latin feliratok gyűjteménye megőrzött egy igen fontos feliratot, amely máig is megvan a sziklafalon a Kazán-szorosban. A híres Traianus-tábla ez, amelynek felirata megkopott ugyan a századok viharai-
ban, de még ma is hirdeti, hogy Traianus őfelsége, a haza atyja, harmadik konzulása idején vágatta a sziklafalba hatalmas munkával ezt a páratlan hadiutat. Az ókori technika e csodálatos alkotása méltán sorakozik a rómaiak egyéb aldunai technikai munkálatai mellé. Arról is tudomásunk van, hogy több mint félszázaddal Traianus előtt áttörték a római mérnökök a Vaskapu szikláit ; ezek voltak Széchenyi legelső elődei. Keskeny vonalon ugyan, de biztosították a római hajók útját, egyúttal pedig a dunai vonal védőműveit összekötötték egymással. Ezeket a védőműveket most Traianus megrakta helyőrséggel és hadigépekkel. A parti összekötő szolgálatra numidiai könnyű lovasságot alkalmazott, a hatalmas folyamon pedig a déldunai flottilla, a Classis Flavia Moesica gyorshajói cirkáltak és segédkeztek a csapat-szállításban és hídverésben.

A hódító hadjáratot páratlan gondossággal készítette elő a császár. Mérnökeivel megvizsgáltatta az Alduna közlekedési lehetőségeit, üzembe helyezte az utakat, hadikészültséget teremtett a várakban és erődtoronyokban, hadseregét pedig különlegesen begyakorolta a dunai átkelésre és a hegyi harcokra. Most derült ki, mily fontos volt a dunajobbparti sziklaút kiépítése : a legiók zavartalanul felvonulhattak ezen az úton a balparti erődítések védelme alatt. Ez a sziklaút örök emléke a daciai hadjáratnak, örökre fenntartja a császár nevét is, aki a római Erdély hódítója és hőse lett. A császár technikai munkálatainak nagyszerűsége mély nyomokat hagyott az emberi művelődés történetében ; írók és költők az emberi szellem diadalát látták a Duna és a barbár hegyek leigázásában. Jókai írja : «...vaskezű embert hirdet a sziklába vágott hosszú padmalypart, egy országút, melynek boltozata is van ; az óriási kőhíd oszlopmaradványai, az emléktábla a szikla oldalába domborműként vésve...» Valóban, a császár dicsőségét hirdetik a vizek és kövek és hirdeti az a nem egészen kétszáz

dicsőséges esztendő, ameddig Róma napja süttött Dacia, a mai Erdély fölött.

Dacia aranyának is szerepe volt a hódító hadjáratban, nemcsak Decebal túlságosan megnövekedett hatalmának. Valóságos legendák keringtek Itáliában és nyugaton Dacia aranykincseiről s Róma úgy gondolta, hogy ez a kincs sem megvetendő nyereség, ha a dák király hatalmának megtörése árán hozzá lehet jutni. A kitűnően előkészített hódító hadjáratot a császár 101-ben indította meg. Rendkívül elkeseredett és véres küzdelem volt ez, sok római veszteséggel járt, de végül Decebal veresége koronázta meg: a dák király kénytelen volt megalázó feltételekkel békét kötni, Traianus pedig Rómában fényes diadalmenetet tartott és felvette a Dacicus nevet. Decebal elfogadta a megalázó feltételeket, de nem lett volna balkáni politikus, ha nem ápolgatott volna már abban a pillanatban hátsó gondolatokat. Természetesen azonnal elhatározta, hogy a békét, amely lélegzetvételhez juttatta, újabb szervezkedésre használja fel s valóban az első pillanattól kezdve új harcra készült.

Csakhogy ezt bölcsen tudta Traianus is. Róma nem aludt és a császár ugyancsak hatalmas készülődésbe fogott, hogy végképpen békét teremtsen a dák arcvonalon. Miután felkészült a végső leszámolásra, megindult az új hadjáratra (Kr. u. 105). Ezúttal gyökeresen végzett a vad hegyi királlyal és népével: a dákok megsemmisítő vereséget szenvedtek, Decebal öngyilkosságot követett el országa romjain, példáját főembereinek javarésze követte, még asszonyok is tömegesen lettek öngyilkosok. Egy nép halála volt ez, nem pusztán egy balkáni tartomány meghódítása. És mint a tudomány legújabb eredményei megállapították: ez a nép alaposan és véglegesen meghalt, legalább is a mai Erdélyben, úgy hogy nyoma sem maradt. Decebal, mikor látta vesztét, az utolsó pillanatban igazi balkáni ravaszsággal, magához csalogatta a Minerva-legio egyik magasrangú tiszjét, Longinust, letartóztatta és megüzente Traianusnak, hogy kivégezteti ha nem kap kedvezőbb békefeltételeket. Traianus kínos helyzetben volt, de Longinus tábornok római hősiességgel megoldotta a nehéz kérdést: megölte magát. Traianus most már villámgyorsan cselekedett. Úgyszólván lerobanta Decebal hadseregét és irtózatos vérengzéssel teljesen megsemmisítette. Miután a király meghalt, a hadsereg törmeléke és a nép megadta magát. A császár a nép maradványait a Duna jobbpartján telepítette le; a mai Erdély területén elenyésző kis csoportjaik maradtak csak a dák telepéseknek.

Rómában Traianus forumán ma is áll még az a domborműves diadaloszlop, amelyet a hálás római nép Dacia legyőzőjének emelt. Az utolsó évtizedben lerombolták az oszlopot környező palotákat és íme kiderült, hogy a palotákban Traianus császárnak egyik gyönyörű építménye rejtőzött: a félköralakú vásárcsarnok. Most a császár

oszlopa itt áll ebben a környezetben s aki képzeletében visszaidézi a diadalmas időköt, újra régi fényben látja ragyogni a császár forumát. A Traianus-oszlopot csigavonalban borító dombormú-sorozat valószínű kőbe vésett történelem : egy ókori filmszalag, amelyen döbbenetes elevenséggel sorakoznak fel a dák háborúk tragikus és hősi jelenetei.

Megörökíti az oszlop a hadjárat legfontosabb mozzanatait, végül pedig a dákok megsemmisítő vereségét és Decebal öngyilkosságát. Ez a dombormú-sorozat páratlanul világos bepillantást enged a régi Róma háborús életébe ; megörökíti a legiók egyenruháját, fegyverzetét, a hadijelvényeket, a felvonulást, a kémszemlét, a várostromot, a harcot, az átkelést a Dunán, a viminaciumi várkaput, még pedig éppen abban a pillanatban, amikor a legiók kivonulnak rajta, hogy Dacia ellen induljanak, de épp így megörökíti a dunai flottilla szerepét és működését, valamint Traianus Dunahídját. Érdekes az oszlopon a legiók felvonulása : mindegyik katona hosszú rúdon testes csomagot visz a vállán ; ez az ókori katonapoggyász, vagyis a «borjú». Volt ebben a poggyászban sisak, sarkantyú, írószer, mécsesakasztó, csatt, csajka, kés, kanál, ásó, lóvakaró, lószerszám, mindenféle bronzedény, csak egyben különbözött a mai katonapoggyásztól : legalább háromszor olyan nehéz volt. Éppen egy fiatal magyar tudósnak sikerült összeállítani az egyik római múzeumban ilyen katonapoggyász teljes tartalmát. Másik érdekessége a Traianus-oszlopnak az a jelenet, amelyen szerezsenek harcolnak a barbárokkal. Valószínűleg azóta sem láttak szerezsen Erdélyben ; de a domborművön ott rohannak Lusius Quietus vezérlete alatt a szerezsen szabadcsapatok ; afrikai törzsekből alakították ezeket a rómaiak, kitűnő lovasokból s később, éppen a daciai tapasztalatok alapján, különítményeket is alakítottak belőlük. Egyes adatok szerint még Erdély későbbi helyőrségeiben is szerepeltek szerezsenek.

A nagy háború történetírója, Cassius Dio ; de talán az írásba foglalt történelemnél is hívebben őrzi Traianus legióinak erdélyi dicsőségét a római oszlop dombormú-sorozata. Még egy adatunk van az ókorból, amely egy jelenetet megelevenít a Traianus-hadjárat emlékeiből és pedig a császár dáciai diadalmenete. Följegyezték, hogy ennek a nagyszerű triumphusnak szemtanúja volt Rómában Dion Chrysostomus, a kitűnő rétor és író, akit a császár ez alkalommal különös kegyességével tüntetett ki.

A daciai hadjárat sikerének legnagyobb titka a pompás technikai előkészítés. S még ennek a mérnöki munkának is kimagasló ténye az állandó Dunahíd megépítése Drobeta (Turnszeverin) táján. A híd tervezője és építője damaskusi Apollodoros hadmérnök, aki Traianus egyéb nagyszabású építkezéseit is vezette. Az ókor egyik technikai csodája volt ez a remek kőhíd ; egyes pillérei még ma is megvannak.

Sétánk egyik pillanatában találkoztunk Hadrianus császárral s kellőképpen meg is róttuk azért, mert ezt a remekművet lebontatta és a kitűnő mérnököt kivégeztette. A történetírók feljegyzik, hogy a hatalmas mű lerombolása majdnem több fáradságba és költségbe került, mint felépítése. De hiába akarta Hadrianus utolérni vagy elhomályosítani Traianus dicsőségét; ezt sem ő, sem egyik utódja nem tehette meg, Traianus nemcsak meghódította Daciát, hanem tartományná szervezte, szorosán bekapcsolta a birodalom életébe, elindította a katonai és polgári közigazgatást és nekilendítette a gazdasági élet vérkeringését. Miután lépésről-lépésre birtokba vette az országot, a dák főváros, Sarmizegetusa romján felépítette az új tartomány székhelyét és a Colonia Ulpia Traiana Dacica nevet adta neki. És nem nyugodott addig, míg a zsákmányolt sast vissza nem szerezte.

A legiók emelt fővel állhattak meg Dacia földjén: a sas visszarepült.

De nem volt elég az újonnan hódított földet katonákkal megaknálni, hanem biztosítani kellett határait is. Ekkor kezd kiépülni a hatalmas erdélyi limes, az a határsánc, amelynek bonyolult szerkezetét még máig sem sikerült tisztázni. Csak egy bizonyos: minden fontos csúcsot és gerincet belefoglaltak ebbe a megerősített határsáncba; biztosították az új tartományt Nyugat, Észak, Kelet és Délkelet felől egyaránt. Majdnem minden fontos erdélyi helységet fel kellene sorolni, ha végig akarnánk sétálni ezen az erődvonalon. Mindenesetre beleesett Nagyvárad, a Maros völgye, az egykori dák főváros és az északi végvár: Porolissum, amelynek egykori római táborában és erődeiben még nagyon tanulságos sétát teszünk majd.

De nemcsak a határsánc, hanem a helyőrség is biztosította Róma hatalmát az új területen. Dacia helyőrsége mintegy 40,000 római katonából állt, de a hozzátartozókkal együtt egyszerre 100,000 főnyi római telepedett meg az új tartományban. Egymásután kerülnek elő a castellumok és burgusok, amelyekben cohorsok, numerusok vagy vexillatiók voltak helyőrségen. Azonban a legfőbb két katonai állomás Apulum (Gyulafehérvár) és Potaisa (Torda) volt s mellettük a rendkívül erős északi végvár, Porolissum, körülbelül a mai Mojgrad táján.

Az ókori Erdély egyik házi ezrede a Legio XIII. Gemina volt, amelyet még Caesar alapított. Előbb Illyricumban szolgált, de Varus tábornok teutoburgi veresége után áthelyezték Vindonissába (Windisch), Claudius császár idején pedig Poetovióba. Nero halála után előbb Otho, majd Vespasianus császár mellé állt, harcolt Itáliában, megint visszatért Pannoniába, Domitianus alatt részt vett a pannoniai harcokban, Traianus alatt pedig a daciai háborúban s a győzelem után Apulumba került. Egyes osztagai más daciai helyőrségekben biztosították Róma rendjét. Egykori katonái közül személyes ismerő-

sünk Cneius Decimius Bibulus, aki később az egyik vidéki város császári főpapja lett ; a daciai hadjáratban mint «evocatus» szolgált, vagyis olyan katona volt, akit a nyugállományból hívtak vissza tényleges szolgálatba. Ismerjük a legio egyik őrnagyát, Caius Allius Oriens urat : sírkövét Vindonissában találták meg. Ez a törzstiszt még Tiberius korában katonáskodott s egyike volt a hadsereg legszébben kitüntetett tisztjeinek. Kitüntetéseinek sorozata : három babékoszorú, két arany karkötő, két arany nyaklánc és kilenc bronzérem. A tordai római háziezred, a Legio V. Macedonica, már Augustus idejében harcolt Keleten és Vespasianus alatt részt vett a zsidó háborúban is. Fontos szerepe volt Domitianus és Traianus dák háborúiban, de nem került rögtön a győzelem után Potaissába, hanem csak jóval később, Marcus Aurelius parthus-háborúja után. Ebben a háborúban oly vitézül viselkedett, hogy megkapta a Pia Fidelis kitüntető címet.

Nyilvánvaló, hogy Daciára s főképp Erdélyre nemcsak stratégiai okokból volt szüksége Rómának : kellett, nagyon kellett az aranya is. Éppen ez magyarázza meg, hogy az erős római uralom alatt is alig volt idő, amikor Dacia erdélyi része tartós békét élvezett. A Traianus utáni jólétet és békés virágzást nyomon követik a barbárok sorozatos betörései. Traianus győzelme után a legendák jóslatai beteljesültek : áradt az arany Rómába. Decebal kincseinek tekintélyes részét megszerezték, a bányákat üzembe helyezték, a tartomány élére kormányzót neveztek ki és megindult az élet. Csakhogy ez az élet irigység tárgya volt : a barbárok egyre jobban nyugtalankodtak és Marcus Aurelius alatt már odáig vetemedtek, hogy be-betörték Dacia területére. Kitűnő helytartók kormányozták ugyan Daciát, vitézül verekedtek a barbárokkal, de bizony a szarmaták, alánok, gótok és egyéb barbár törzsek étvágya egyre nő, Aranyország tüzei a képzeletüket.

A helytartók sorában kiemelkedik régi ismerősünk és barátunk Quintus Marcius Turbo, Hadrianus katonapajtása. Ekkoriban a jazigok nyugtalankodtak Dacia nyugati határán, keleten pedig a roxolanusok, ezek a vad pikkelypáncélos lovasok. Turbo előbb balra csap le, azután jobbra ; befejezi mind a két határháborút (119), újjászervezi a tartományt és két részre osztja. Ekkor keletkezik Dacia Superior és Dacia Inferior. Marcus Aurelius idején a szabad dákok, vagyis a szétvert törzsnek azok a részei, amelyek az új tartomány határain kívül szorultak, a 167. évi markomann háború hatása alatt becsapnak Erdélybe. Nagy rémület tört ki ekkor a tartományban, a lakosság hanyatthomlok menekült és nyilván ekkor rejtették el az egyik verespataki tárnában azokat a viasztáblákat, amelyek egészen máig megmaradtak s páratlanul eleven és színes képet adnak a régi római Dacia életéről. Commodus császár ugyancsak megfékezte a szabad dákokat és 12,000 vad hegyi harcost letelepített a Duna

jobbpartján: A szabad dákok azért tudtak könnyű szerrel betörni a római határsáncra, mert nem volt megépített sáncvonal, hanem csak őrállomások és tornyok; Dáciát inkább a hegyek és a folyók védték, s a hegytetőkön elhelyezett castellumok és burgusok. A guerillaharcokhoz hozzászokott portyázócsapatok az éj leple alatt bármikor át tudtak törni az őrtornyok és a kisváarak között.

Szinte hihetetlen, hogy a keményen őrzött és várakkal megrakott, hatalmas katonasággal biztosított Dáciában is folyton hadakozniok kellett a császároknak. A szabad dákok ugyan drágán fizették meg örökös fészkelődéseiket, mert hihetetlen vérveszteséget szenvedtek: a rómaiak irtották őket és bizony, ennek a néptörzsnek alig néhány százaléka menekült meg a pusztulástól. Annak a Deciusnak, aki a csataterén áldozta életét a birodalom biztonságaért, sikerült rendet teremtenie hosszabb időre Dáciában s ugyancsak elődjének, régi ismerősünknek, Philippus Arabsnak is. Decius császárt Dacia második alapítójának nevezi a történelem, Philippus alatt pedig olyan érdemeket vertek, amelyek hangosan hirdetik Dacia virágzását: «Boldog Dacia» (Dacia Felix), — mondják a császár pénzei. Ebben az időben már három Daciája volt a birodalomnak. A legfelsőbb hadvezetőség úgy gondolta, hogy ha kisebb egységekre osztja a nagykiterjedésű tartományt, jobban tudja védelmezni. Így keletkezett a három Dacia: Dacia Porolissensis, ennek Porolissum tábora és városa volt a székhelye; Dacia Apulensis, székhelye Apulum, a mai Gyulafehérvár; Dacia Maluensis, a Duna jobbpartján, székhelye Malva.

A római Erdély városaival sorra találkozunk majd sétánk közben. Látjuk majd Apulum és Potaiissa megerősített táborát s mellettük a polgárvárost, látjuk Drobeta kikötőjét és hídját, magunk is kikötünk Trans Tierna (Orsova) partján, a legióval együtt vonulunk be Porolissumba s érintjük Malva városát is, a harmadik Dacia székhelyét. Hallunk majd Alburnus Maior (Verespatak) bányáiról és legalább röptében látjuk Ampelum (Zalatna) fontos polgári gócpontját. A római Erdély benépesedése együtt járt a katonaság letelepedésével. Mikor Traianus befejezte hadjáratát, ez a terület úgyszólván lakatlan maradt: a dákokat vagy kiirtották vagy kitelepítették, alig maradt hírmondó belőlük. A katonaság letelepszik, mellette rögtön felütik sátrukat a markotányosok, iparosok, a katonafeleségek: így keletkezik a canabae telepe minden tábor és katonai állomás mellett. De csakhamar megalakulnak az ipari és bányaközpontok, mert a rómaiak, természetesen egyre tökéletesebb eszközökkel, azonnal folytatják a dákok bányászatát. Dacia földje a római uralom alatt csak úgy ontja a sót, a vasat és az aranyat. Egyes helyeken, mint Sarmizegetusában és Apulumban, pompás és fényes városi élet virágzik ki; Sarmizegetusa, illetőleg Ulpia Traiana, a tartomány vallási életének is központja, elsősorban a császárkultusznak. Itt a fővárosban virágzik

legszínesebben a tartomány szellemi élete is, ámbár a katonai és a közigazgatási központok másutt vannak. Dacia igazi gazdasági, igazgatási és hadiközpontja Apulum.

Az új római főváros, Ulpia Traiana, inkább a hagyomány révén maradt középpontja a szellemi és társadalmi életnek. Nincs olyan tartományi előkelőség, aki ne ide járna és ne innen tartaná fenn az érintkezést Rómával, hiszen Ulpia Traiana volt a birodalmi posta daciai középpontja. Itt is és a többi daciai városban is hamarosan jómódú polgárság keletkezik. A földbirtokosok tanyákat építenek, a meggazdagodott emberek nyaralókat és villákat. Róma városépítésének elvei és hagyományai itt is érvényesülnek; egymásután keletkeznek a pompás középületek és templomok, emlékművek, síremlékek, fürdők s mindenütt megtaláljuk a vízvezetéket és a csatornázást. Ulpia Traianában az Aurelius-család síremléke római művészetről beszél. Mivel minden új tartományban szűz területet találnak a vállalkozók és kereskedők, ide is ezrével tódul a vállalkozó szellemű ember a birodalom minden részéből. Ulpia Traianát valósággal ellepték a keletiek; ha valaki végigment a város fényes utcáin, több szír beszédet hallott, mint latint. Könnyű volt még a meggazdagodás is; kereskedők, nagyiparosok, föld- és erdőbirtokosok, bányatulajdonosok szinte röptében gazdagodtak meg. A városok szervezete ugyanolyan volt, mint minden tartományi városé: két polgármester állt a város élén, mellettük a tanácsnokok s a népgyűlés, de természetesen a társadalmi életben és az állami életben is igen fontos szerepük volt a császárkultusz főpapjainak, az augustalisoknak és sevireknek.

Így folyt az új tartomány élete a határsáncön belül, még akkor is, amikor ezt a sáncot már minden oldalról ostromolták a barbár hullámok. Nemesak a szabad dákok fenekedtek szüntelenül Aranyországra, hanem a carpusok, szarmaták, jazigok, gótok és germánok is. Septimius Severus császár az Alutus (Olt) folyó mentén megerősíti a határsáncot, Caracalla újjászervezi Dacia védelmét; de már a III. század közepén a carpusok nyomása következtében kénytelenek feladni az egyik határsáncot és visszavonulni az Olt mögé. Ebben az időben ott az Olt mentén Romula városát a császár erős fallal veszi körül. A nyugtalanság ekkor még inkább csak a határokon érezhető, a tartomány lakossága még nyugodtan folytatja munkáját, a provincia élete zavartalan. A kereskedők és vállalkozók, a helytartók és főpapok tudják, hogy a határon őrt állnak a római katonák. És valóban, a római legiók a szüntelenül portyázó barbárokat ott ütik, ahol érik. Gallienus alatt Thraciában verik meg alaposan a gótokat, Naissus (Nis) mellett alig néhány évvel később az egyesült géta és germán hadakat páholják el, Aurelianus pedig ugyancsak fényes győzelmet arat a dákokon. A gyanútlan szemlélő azt hihetné, hogy Daciát semmiféle veszedelem sem fenyegeti, sőt a győzelmek még talán meg is

szilárdították és ennyi csapás után a barbárok aligha tudnak megint egyhamar feltápáskodni.

De a történelemben is van optikai csalódás. A barbárok olyanok voltak, mint a mesebeli sárkány; ha egy fejüket levágták, hét nőtt helyette. Dacia urai nem látták még a népek megmozdulását a messzi barbár síkságokon. Ezek a népek egyelőre észrevehetetlenül, de máris nyomták folytonosan nyugatra és délre az útjukban álló törzseket, ezek pedig természetesen helyet kerestek, ránehezedtek a birodalom határabroncsára és szüntelen nyomásukkal egyszer csak mégis behorpasztották. Talán még a Dacia Felix boldog illuziójában ringatta magát Róma, amikor a tartomány végzetét már megpecsételték a barbárok. De talán maguk a barbárok sem tudták, milyen közel van a diadal napja. Dacia belülről omlott össze, nem a barbárok hódították meg. Dacia végzetének semmi sem állhatta már útját.

Dacia Felix, a büszke felirat, ott ragyog még a pénzek egész során; még egyszer, utoljára. A hivatalos római élet lassankint megszűnik, elhal. Egyre-másra vonják vissza a csapattesteket, a főtisztviselőket; egyik hatóság a másik után távozik; katonák, tisztviselők és nyomukban előkelő polgárok és birtokosok, kereskedők és vállalkozók menekülnek a süllyedő hajóról. Aurelianus császár életrajza egyszerű szavakkal adja tudtul a tragikus eseményt: Daciát elhagyta. Azonban már ekkor akadnak pénzek és írások, amelyek Dacia «elvesztéséről» beszélnek. Valóban az történt, hogy Aurelianus császár feladta Daciát, azaz a dunabalparti Daciát, vagyis a mai Erdélyt. De ez csak megpecsételése volt a tartomány sorsának, hiszen a daciai kivonulás előbb kezdődött, már Gallienus alatt. Gallienus azt a politikai formulát találta ki, hogy megegyezett a carpusokkal, Dacia örökké nyugtalankodó ellenségeivel, sőt szövetséget kötött velük; a szerződés értelmében rájuk bízta Dacia védelmét, vagyis átengedte neki Daciát. Ugyanez történt Nyugaton, akkor, amikor Róma átengedte Valeria tartományt a hunoknak, azon a címen, hogy szövetséget kötött velük és rájuk bízta a dunai tartomány védelmét. Tehát csupán a tisztos látszatot óvták meg, a lényeg azonban az volt, hogy Róma ereje megtört a barbár áradat nyomása alatt. Aurelianus, mikor kiűrtette Erdélyt, beteljesítette a tartomány sorsát. A rómaiak tehát kivonultak az aranytartományból, bár a szegényebb népség még sokáig ott maradt. Nem sokan maradtak ott, s főképpen alig volt köztük bennszülött. Ott maradtak a szegényebb rómaiak, vagy egyéb telepések, főleg keletiek és ezek tengődtek a barbárok rémuralma alatt, ameddig bírták, javarészt nyomorult sorsban. Csupán a dákorománok ábrándja, hogy a tartomány kiűrtése után dákok is maradtak a mai Erdély területén.

Régi kövek és írások megőrizték néhány kiváló katonának emlékét, akik Dacia kormányzásában, vagy a daciai háborúban különös-

képpen kitüntették magukat. Egy gyulafehérvári felirat megőrizte az emlékét Caius Julius zászlóaljparancsnoknak, aki egyike volt a római hadsereg legszebben kitüntetett hőseinek : megkapta az ostromkoszorút (corona muralis), az ezüstrudas zászlót és a díszlándzsahegyet ; olyan kitüntetések voltak ezek, mintha ma valaki a magyar érdemrend nagykeresztjét kapja. Éppen nyolcvan éve, hogy Vajdahunyadon előkerült egy római felirat, amelyben Publius Furius Saturninusnak meghatottan hálát mondanak Dacia hatóságai, mert kormányzása alatt, megérkezésétől az utolsó pillanatig, kegyesen beszélt mindenkivel, könnyített a lakosság terhein s kiváló erényeivel meghódította a szíveket. Marcus Aureliusnak ez a bizalmi embere méltó képviselője volt a császárnak itt a tartományban. Ez a felirat ma a kolozsvári múzeumban van, de aligha lehetett az eredeti helye Vajdahunyad. Valószínű, hogy a fővárosban, Ulpia Traianában, állította fel Dacia ezt a feliratot és akkor került Vajdahunyadra, mikor Mátyás király szekérszámra hordatta ottani kastélyába a római köveket.

Egyike volt a római Erdély legkiválóbb kormányzóinak Quintus Axius Aelianus római lovag, aki később a legragyogóbb katonai pályát futotta végig s egyidőben Dacia Apulensis kormányzója volt. A felirat, amelyet Sarmizegetusa metropolis tanácsa emelt *excellenciájának*, nemcsak magas hivatalait sorolja fel, nemcsak a birodalom közigazgatásában végzett fontos munkáját örökíti meg, hanem azt is elárulja, hogy patrónusa, vagyis pártfogója volt a fővárosnak. Nem érhetett római urat nagyobb megtiszteltetés, mint az, hogy valamely jelentékeny város pártfogójának választotta. És itt van Marcus Claudius Fronto, aki egyszerre volt kormányzója mind a három Daciának s végül azzal végezte fényes pályáját, hogy hősi halált halt, talán éppen a jazigok elleni csatározásokban. Ez a tábornok egyike volt a legvitézebb katonáknak ; kitüntetései se szeri, se száma ; megkapta az ostromkoszorút, a sánckoszorút, a tengerészeti koszorút, az aranykoszorút, megkapta négyszer a díszlándzsát és négyszer a dísz-zászlót, az armeniai és a parthus háborúkban. Akkor, amikor életét áldozta Rómáért, az állam bronz szobrot emeltetett neki Rómában, az isteni Traianus forumán, — s mint a felirat mondja : államköltségen.

De ha a feliratokat nézegetjük, önkéntelenül is felmerül bennem a kérdés, vajjon milyen lehetett az életük azoknak a méltóságos és kegyelmes uraknak, tábornokoknak és kormányzóknak, főpapoknak és polgármestereknek, bányaigazgatóknak, rabszolgáknak és művészeknek, akiknek a nevei a sors különös szeszélyéből ránk maradtak s mint testetlen árnyak élnek tovább az időben elmúlhatatlan életüket? Vajjon ki lehetett az a Talio nevű rézműves, aki a Kézdivásárhelyen 1845-ben talált római réztálat remekelte? Valóban remekműnek tarthatta alkotását, hogy belevészte nevét. Néhány száz név kavargó

előttem a feliratok szövegeiben: helytartók, mint Caius Marius Drusus, a XIII. legio parancsnoka, vagy Lucius Marius őnagyméltósága, Dacia örökös konzulja, vagy ama Marcius Agrippa, aki érthetetlenül szédületes pályát futott meg: előbb Pannonia, majd Dacia helytartója lett, kegyelmes úr, az állam egyik oszlopa, holott ragyogó pályáját mint derék fodrász kezdte Rómában.

Ki lehetett és mit művelhetett arasznyi életében Publius Aelius Rufinus őméltósága, a gyulafehérvári mérnökegyesület mestere és fővédnöke? Avagy Titus Fabius Ibiomarus, az aranybányabérlők céhének főttkára? Ismerjük vagy tizenöt bányaigazgató nevét és ránk maradt Caius Curtius ezredesnek a felirata, amelyet hálából állított neki Ulpia Traiana közönsége. Feliratán néhány rejtelmes betű a latin pénzverés műkifejezéseire utal; ezekből arra következtettek, hogy Erdélyben római pénzverő műhely is működött s talán itt verték Philippus császár idejében a római ezredéves ünnep emlékérméit. Csakhogy ez is csupán optikai csalódás: a tudósok nem engedik, hogy ezzel a mondabéli dicsőséggel megajándékozzuk Erdély földjét.

A kormányzati szervek bizonyára kegyetlenül behajtották az aranyat, de ugyancsak bizonyosan voltak urak, akik jócskán megszedték magukat; ezt igazolja, hogy a művészetnek is értékes emlékei kerültek elő Erdély földjéből, ha töredékesen is; sőt, megmaradt egy művész neve is: Mestrius Marinus festőművész dolgozott valamikor Dacia földjén s ahhoz, hogy egy festőművész megéljen, bizonyára szükségesek voltak a gazdag és előkelő urak.

Vajjon ismerték-e a nevét annyian, mint a híres és vitéz tisztékét és hadvezérékét? A vér és vas korszaka volt az is, mégis csak a katonák voltak a népszerűbbek: egy Rustilius Cocles nevű derék törzstiszt, aki Sarmizegetusa ostrománál kitüntette magát, bizonyára Dacia legszebb nőinek ábrándja volt. Vagy az a Marcus Licinius Mucianus tábornok, — hogy a rengeteg katonanévből éppen a legfényesebbet ragadjam ki, — aki ragyogó haditetteiért Traianus császártól ismételtén kapott győzelmi koszorúkat, díszlándzsát, arany nyakláncot, arany karkötőt és egész sor érdemrendet. A derék tábornok olyan lehetett, mint valami karácsonyfa. Kétségtelenül ő volt a daciai háború legnagyobb hőse, mai értelemben Erdély első Mária Teréziás vitéze.

Túlzó románok, még tudósok is, sajtósággal elfogultsággal konokul hangoztatják és bizonygatják a dák-római-román kultúrfolytonosságot. Sétánk közben egyszer már emlegettük, hogy ilyesmiről szó sem lehet: a történelmi adatok mutatják, hogy a dákok, ellentétben a pannonokkal, sohasem romanizálódtak. De nem is volt olyan dák népség, amely romanizálódhatott volna, hiszen Traianus hadjárata után alig maradt dák. Főképpen a férfiak fogytak ki, a történetírók ezt külön hangoztatják. Ezenfelül Traianus az egész birodalomból

telepített ide embereket, s a római Dacia mindössze másfélszáz évig állt fenn, úgy hogy sem mód, sem idő nem volt a lakosság romanizálódására. Decebal hosszú háborúban, mint egy római történetíró mondja, elfogytak a férfiak, egyik római császár pedig kereken megvallja, hogy a géták népét kiirtotta. Hiába állítják a román kutatók, — mint egy kitűnő magyar tudós mondja, aki ezt a vitát véglegesen eldöntötte, — hogy a dákok magukba olvasztották a rómaiakat és felszívták kultúrájukat s ezzel ők lettek a tartomány rómaiságának alaprétege, magukhoz hasonították a rengeteg új telepest, épségben kiállták a több mint hatszáz évig hullámzó népvándorlást : ez a dákoromán kontinuitás nem egyéb színes ábrándozásnál. Ezt a hamis történelmi szemléletet megcáfolta a daciai névelemzés, amelynek módszere éppen ettől a kitűnő magyar tudóstól származik. Eredménye az, hogy mintegy 2300 daciai névből 1600 tiszta latin, 300 görög és keleti, 200 illír és kelta es alig 200 olyan név marad, ami trák, vagyis dák lehet. Íme, a feliratok döntő bizonyossága. Mindenféle álokoskodásnál és ábrándozásnál határozottabban és világosabban vallanak a kövek. A kövek vallomása igazolja, hogy a dákok úgyszólván nyomtalanul kipusztultak Erdélyben ; szó sem lehet tehát arról, hogy dák lakosság romanizálódhatott volna.

Az is hatalmas bizonyíték a dákoromán kultúr folytonosság ellen, hogy a daciai legiókban sohasem szolgáltak bennszülött dákok, továbbá hogy a feliratokon és emlékeken semmi nyoma sincs a dák vallásnak. Igaz, Augustus császár még azt mondta önéletrajzában, hogy a meghódított népeket sohasem akarta kiirtani, hanem inkább megtartani és beolvasztani a római lakosságba. Azonban a császár azt is hozzátette, hogy csak azoknál a népeknél követte ezt a módszert, amelyeknek bizvást meg lehetett bocsátani lázongásukat. Ebből pedig az következik, hogy amely népnek pedig nem lehetett megbocsátani, azt Róma kiirtotta : részben lemészároltatta, részben eladta rabszolgának, részben pedig eltüntette, úgy, hogy besorozta katonának és elhelyezte a világ másik végére ; így bánt el például a breucus törzsszel. De a történelmi események is hozzájárultak a dák lakosság tökéletes kipusztításához : a folytonos háborúk, a Decebal bukása után történt tömegöngyilkosságok, a menekülés s mindehhez hozzájárult, hogy rengeteg dákot, a források szerint mintegy félmilliót, foglyul ejtettek és eladtak rabszolgának vagy gladiátornak, vagy pedig besoroztak s elküldtek Britanniába és a Keletre. Ha ez a félmilliószám túlzás is, 50,000 dák mindenesetre elpusztulhatott így. Hiányzott tehát az az alapréteg, amely anyaga lehetett volna a romanizálódásnak.

Kétségtelen, hogy az őslakosság kipusztításának is szerepe volt a római Dacia bukásában. Daciát sohasem sikerült a vér kötelékeivel is magához kapcsolnia Rómának ; azzal pedig, hogy halálos ellenségeivé tette a kipusztított dákok vérrokonait, örökösen égő tüzet szított

Üvegek (a felső sorban a második: szoptató üveg).

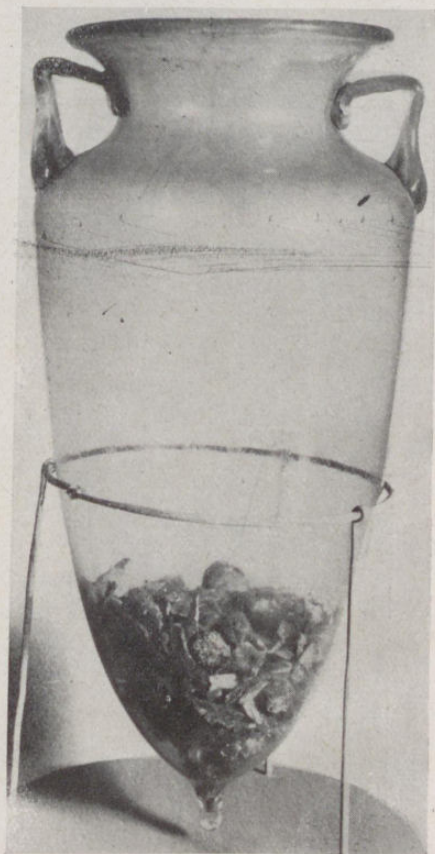
Gladiátor-ábrázolás üvegpoháron.

Pannoniai fibula.

Aquincumi fahordó.

Űvegurna az aquincumi polgárváros temetőjéből.

A pécsi ókeresztény sírkamra mennyezetfreskói.

Aquincumban talált üvegedények. (Poharak, szoptató üveg, üvegkorsók, illatszeres üvegce.)

határain. Pannonia és Itália között az évszázadok folyamán valóssággal érzelmi kapcsolat is keletkezett; Dacia és Itália kapcsolata mindig csupán rideg politikai kapcsolat volt. Itália termékei alig jutottak el Daciába; folytonosan a rajnamenti Germania, a Balkán, Kis-Ázsia és a közeli Pannonia árúcikkei áradnak az új tartományba. Mindez lazábbá tette a kapcsolatot Itália és Dacia között; bátran mondhatnám, hogy a római Erdélyt a birodalom sohasem emésztette meg s mikor az első nagyobb megrázkódtatás elérkezett, úgy vált le a birodalom testéről, mintha csak feléből-nagyjából ráragasztották volna.

Dacia a birodalom előretolt sziklabástyája volt a veszedelmes északkeleti réngetegekben, de ez a sziklabástya már a III. században megingott. Ugyanekkor Nyugaton is fellángolt a tűz; a birodalom kénytelen volt kivonni a legiók javát Daciából és barbár különítményekkel pótolni: a gótok már a III. század végén bent vannak Erdélyben, sőt részben ők az urak. A barbárok hamarosan anarchiát teremtenek; ebből az időből alig van felirat és erősen csökken a pénzforgalom. Aurelianus tönkrevverte ugyan a gótokat, elesett a gót vezér, Cannabaudes is (270), de mivel távolabbi hadicéljai voltak a császárnak, szüksége volt a dunai katonaságra. Zenobia palmyrai királyné ellen kellett vonulnia, mert elfoglalta Egyiptomot és ezzel veszélyeztette Róma gabonaellátását. Ez volt a legfőbb oka a császár gyökeres intézkedésének, amellyel kivonta a római helyőrséget Daciából, s a lakosságot áttelepítette Moesia és Thracia területére, a dunai limés mögé. Ezen a területen két daciai provinciát alapított és ide került át a két daciai legio is; ugyanekkor a mai Szófia helyén, Serdica városában, pénzverőt állíttatott. Így ürült ki a római Erdély; a katonaság és a hatóságok eltávozásával megrendült az ipar és a kereskedelem biztonsága is. A római telepések, vállalkozók és birtokosok úgy elmentek innen, hogy telepeiknek, községeiknek és városaiknak még a nevük sem maradt meg. Egészen más fejlődést mutat az északi és nyugati tartományok sorsa. Germaniában és Pannoniában tucat-számra maradtak meg a római városnevek és tovább élnek a mai nevekben; az egykori Galliában, Germaniában és Pannoniában a nevek egész sorozata bizonyítja a római kultúrfolytonosságot, azonban itt, Daciában, a római nevek mind elmerültek a barbárság tengerében. Erdély földjén nincsen sem dák, sem római folytonosság.

Nehéz elképzelni egy római tartományt teljesen üresen. Nem is szabad úgy gondolnunk, hogy ha most, a kiűrés után, végigsétálunk a római Dacián, egyetlen teremtett lélekkel sem találkozunk. Viszont annyira megcsappant a tartomány lakossága, hogy valóssággal azt kell mondanunk: megállt az élet. Aurelianus annyira ment, hogy még a betelepített barbár zselléreket és a szökött rabszolgákat is kiutasította a római Erdély területéről, legfőképpen azért, hogy legyenek mun-

kásai az új tartományokban és hogy az a söpredék ne súlyosbítsa azt az anarchiát, amely úgysis bekövetkezett a barbárok bevonulásával.

Keserves napok következtek, de az a lakosság, amely görcsösen ragaszkodott földjéhez vagy foglalkozásához és nem vonult el, lassankint hozzászokhatott ehhez a gyökeres változáshoz, hiszen ez nem egy pillanat alatt történt meg, hanem hosszú évek alatt következett be. Egyelőre mégis az volt a helyzet, hogy Róma napja leáldozott, Róma fényessége kihúnyt, Dacia egén sötét felhők tornyosultak, egyre szaporodtak a vihar előjelei, távoli zúgás reszketette meg a tartomány határait és most már bizonyos volt, hogy semmiféle emberi erő, semmiféle legio és kultúra nem bírja feltartóztatni a barbár vízözönt.

DACIA ARANYORSZÁG.

A római Erdély földjét járom, éppen abban az időben, amikor a hegyeket és völgyeket, a telepeket, városokat és őrállomásokat elhagyták a katonák és a lakosok. Az őslakoságnak gyér nyomait látom csak egy-két hegyi telepen, árván maradtak a pompás épületek, bányák, műhelyek és kohók. Ha gondolatban végigfutok a világtörténelmen, alig találkozom máshol ezzel a jelenséggel. Mégis csak lehetetlen, hogy egész városok üresen maradjanak! Nem is maradtak egészen üresen; a rómaiak még jóformán ki sem tették a lábukat, máris ott voltak a barbárok, akik egyszerre úgy érezték, mintha valami mesebeli országba kerültek volna. Mint ahogy a honfoglaló magyarok megbámulták Aquincum pompás épületeit, úgy érezhették magukat a gótok is, mikor Napoca, Apulum, vagy Sarmizegetusa pompás utcáin bevonultak. Igen, minden túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy aranyország volt ez és az arany fényt és pompát teremtett azoknak körében, akik valamiképpen élvezték a hasznát. Az iparosok, a kereskedők, a bányatulajdonosok, a bányajogbérletlők és a testületek mérhetetlen vagyonokat szereztek itt és milliókat érő árút forgattak meg.

Abban a pillanatban, amikor a rómaiak kivonultak, egyszerre a barbárok vették kezükbe a hatalmat és a dús örökséget. Beszélni sem lehet arról, hogy a gótok olyan rendezett közigazgatást tudtak volna teremteni, amilyen a római volt. Emlékszünk, mi történt, mikor a rómaiak meghódították ezt a földet: szinte nyomban a katonák után jöttek a telepések. Seneca egyik írásában olvasom azt a megjegyzést, hogy «ahol győzött a római, ott mindjárt meg is telepedett». A római gyarmatosítás valóban Augustus szellemében működött: a legyőzött népet rá akarta édesgetni a békés munkára, be akarta vonni a római kultúra körébe. Ezért a hódítás után azonnal következett a gyarmatosítás; földet kaptak a kiszolgált katonák, munkát és el-

helyezkedést a letelepülő iparosok és kereskedők; a legiók adták az új tartomány szilárd vázát, biztosították a békés termelő munkát. Hamarosan megalakultak az iparosok és kereskedők collegiumai; minden nagyobb városban megalakult a tűzoltótestület, amelynek egviki feladata, — hiszen sétáinkból már jól ismerjük őket, — a halottak eltemetése és a sírok gondozása volt. Érdekes, hogy Apulumban hajós testület is alakult; nyilvánvaló, hogy a folyami hajózás tisztjei és matrózai tömörültek egyesületbe. Az egyik kisvárosban a tömlőkészítők alakították meg céhüket; majdnem mindenütt, ahol sótvagy aranyat bányásztak, megalakultak a sóbányászok és aranybányászok, valamint a bányabérlők céhei. Nagyon sok keleti ember tódult ide, ezért találkozunk a nagyvárosokban, mint Napoca és Apulum, a keleti kereskedők egyesületeivel. A mai Kolozsvárott collegiumba tömörültek a galaták és egyéb kisázsiaiak; a galatáknak a mai Gyulafehérvárott is volt testületük. A római Erdély telepes lakosságának jelentékeny részét adták Phrygia, Szíria és egyéb kisázsiai tartományok bevándorolt elemei. A daciai felirat-anyagban még olyan felirat is előkerült, amelynek csak fele latin, másik fele szemita. Sűrűn olvassuk a köveken az ilyen neveket: Theimes, Boltas és ezek egészen bizonyossá teszik a keleti elemek erős térfoglalását.

Mi hajtotta ide a messzi Keletről ezeket az embereket? Semmi más, mint a Vergiliustól emlegetett átkozott aranyéhség, az «*auri sacra fames*». Az újkor aranyra éhes embereit Kalifornia aranymezői vonzották: nos, amint így visszanézek a messzi századokba s látom a nyüzsgést és a hajszát Erdély hegyei között, azt kell mondanom, hogy Dacia volt az ókor Kaliforniája. Itt minden az aranyért van s minden az arany körül forog. Igazuk van azoknak a római pénzeknek, amelyeknek körirata az aranyország varázsát hirdeti: *Dacia aurea*, — arany Dacia.

Igaz, hogy nemcsak az aranyból, hanem a vasból, márványból és sóból is mérhetetlen vagyonokat facsartak ki a merész vállalkozók. A vasbányászatnak számos nyomát látom még sétám közben a római Erdély földjén. Nemcsak feliratok bizonyítják, milyen értékesnek tartották a vasat, hanem a vasbányászat eszközei is megmaradtak egészen napjainkig: a gyalári tárnákból kerültek elő. Hunyad megyében a bukovai bányák bőven ontották a márványt, Dévától délre pedig trachit és porfir került elő bőven. A mai Marosújvár mellékén, a mai Szék határában és a római Salinae (Felvinc) hegyeiben bőven megtermett a só, amelyet aztán a Maroson szállítottak tovább.

A római bányászat dák nyomokon indult, de a római technika elérhetetlen tökéletességre emelte ezt az iparágat, különösen pedig az aranybányászatot. A rómaiak mindjárt azzal kezdték a bányák művelését, hogy szakmunkásokat hozattak a Balkánról. Ilyen kiváló aranybányászok voltak a dalmáciai pirusták; elsősorban ezeket telepítették

bé. Alburnus Maiorban (Verespatakon) már a II. század közepén külön kis utcájuk, vagy önálló községük volt a pirustáknak. Megmaradtak a római bányászok nyomai a mai Dévától északra Boica, továbbá a nem messze fekvő Kiskaján és Trestia területén. A Fehér-körös völgyében ugyancsak volt római bányászat; római nyomokat őriznek Brád, Czebe és Magura hegyei, valamint a magyarigeni bányák; ugyancsak találtak római vájatokat Nagymás környékén. Nagy-kiterjedésű római bányák húzódtak az Ompoly mentén, az Abrud völgyében pedig a mai Verespatak két óriási kúpja, a Csetátye Mare és a Csetátye Mike ontotta az aranyat. Ha megnézzük a Csetátye Mare egyik képét, amelyet mintegy száz évvel ezelőtt rajzolt le egy utazó, bámulnunk kell az öt óriási tárnanyílást, amely mutatja, milyen erővel és felkészültséggel nyitották meg a rómaiak az aranyhegyek oldalát. Ezekben az üregekben pihentek azok a viasztáblák, amelyek a rómaiak daciai gazdasági életéről annyi érdekességet mondanak el az utókornak. Ez a huszonöt darab viasztábla megőrzött olyan helyneveket is, amelyek kétségtelenül bányászati központok voltak; Deusara, Cerneum, Immenosum Maius. Római vájatok maradtak olyan hegyekben is, amelyekben római telepeknek már nem találjuk nyomát. az Aranyos völgyében, Offenbánya, Vörösbánya közelében és az Arima-hegyen. De az aranyosítás is virágzott, különösen a Marostól délre a Pian-patak völgyében, északra pedig az Aranyos medrében és a közeli völgyekben.

Az egyik híres ókori földrajzi író, Strabon (Kr. e. 64—Kr. u. 19) beszéli, hogy a hegyipatakok kimossák a sziklából az aranyat, a víz lehordja a völgyekbe és a lakosok teknőkben fogják fel; ezeken a teknőkön lyukak vannak, hogy a víz kifolyjon; a víz csakugyan kifolyik és ott marad iszap alakjában az arany. Más vidékeken hosszúszőrű báránybőröket teregetnek a víz útjába s a gyapjában megakadnak az arany szemcsék. Ugyanezt mondja Appianosz történetíró (Kr. u. I. sz.): a Kaukázusban a lakosok a hegyipatakokat birkabőrökkel eltorlaszolják s ezeken fogják fel az arany szemcséket. Mikor ezt olvasom, arra gondolok, hogy a mondabeli aranygyapjú valószínűleg ugyanilyen birkabőr lehetett, amelynek segítségével az illető vidék lakosai az aranyosítást megkönnyítették. Az Argonauták vállalkozása valóban csak olyan rablóhadjárat lehetett, amelynek az volt a célja, hogy ilyen bőröket zsákmányoljanak Kolchisból, a mesés aranyországból. Egy cseppet sem lep meg az ókori íróknak ez a tudósítása, hiszen hallottam róla, hogy néhány évtizeddel ezelőtt Afrikában és Kaliforniában ugyancsak alkalmazták ezt a módszert.

De ugyanezt a módszert már a rómaiak is alkalmazták a hispaniai aranyérc-vidékeken. Plinius szerint aknákat vájtak a hegyek mélyébe, bent nagy üreget mélyítették, megtámogatták a tetejét gerendákkal, ezeket azután valószínűleg meggyújtották: a boltozat

beomlott, mire a tárnába bevezették a közeli folyó vizét, amely aztán kimosta és a megfelelő vezetéseken lehordta a törmelékét. Odalent a víztömegeket medencékbe gyűjtötték, ezekből aztán a víz lassan elszivárgott és az aranyhomok ott maradt; a medencékbe is birkabőröket raktak s ezeknek gyapján tömörültek az aranszemcsék. A rómaiak csak a hispaniai aranybányákban mintegy 500 millió tonna kőzetet dolgoztak fel aranyneres céljából uralmuk néhány évszázada alatt.

Daciában is alkalmazták a római bányamérnökök a régóta bevált bányászati módszereket. A pirustákat, az ókor híres aranybányászait, a mai Albánia tájáról maga Traianus császár telepítette Verespatakra. Itt Verespatakon rengeteg római bányászszerszám, bányamécs, aranytárgy és felirat került elő a római bányákból s ezen a réven meglehetősen pontosan tájékozódhatunk a római aranybányászat technikájáról és szervezetéről. Azt is tudjuk, hogy óriási mennyiségű nemesfém, főképpen arany vándorolt Erdélyből Rómába; ismerjük a bányagazgatás szervezetét is; tudjuk, hogy a bányák levegőjét szélaknákkal tisztították s a megmaradt apró bányászszobrokon látjuk, hogy a kőzetet rendszerint bőrszakokban szállították ki a tárnákból s a kemény kőzetet bányászás közben tűzzel és ecettel lazították: ez volt az ókori robbantás eszköze, az ókor dinamitja. A meglazított kőzetet óriási kalapácsokkal zúzták szét; dolgoztak vésővel is, érctörő kézimozsarakkal és őrlőkkel. Az aranymosást nemcsak birkabőrök segítségével végezték, hanem kézierővel is: a porrá őrölt kőzetből deszkalapokon mosták ki az aranszemcséket. A Balkánról ide telepített szakmunkások nemcsak az aranybányászatot értették, hanem az aranymosást is. Nemcsak pirustákat telepített Erdélybe a császár, hanem barudistákat is, a dalmáciai Aequumból; ez a helység Salonaétól északkeletre feküdt. Az ide telepített bányászok külön testületben tömörültek; Verespatakon tudomásunk van a pirusták és barudisták céhéről. Nem szabad azonban azt gondolnunk, hogy ezek a bányászok szabad emberek voltak; bizony, rabszolgák voltak ők és nem a maguk jószántából vállalták ezt a munkát, hanem úgy látszik, beleszülettek a bányász-sorsba. Nem is csodálkozom túlságosan: ma is vannak bányász-családok, amelyekben nemzedékeken keresztül öröklődik a bányászmesterség.

Amint most képzeletben felkapaszokodom a Csetátye Mare egyik római tárnájáig és pislogó mécsesemmel megindulok a sötét folyosón, az egyik ókori bányauregben a kőzetörülő kövek mellett megláncolt csontvázat látok. Ez a nyomorult, nyilván büntetésből, megláncolva dolgozott, szerencsétlenségére éppen akkor, amikor a háborús veszedelem miatt mindenki fejvesztetten menekült a bányából és a telepről (Kr. u. 167). A felügyelők és tisztviselők felkapták a legértékesebb aranytárgyakat és aranyrudakat, magukkal vitték a legfontosabb

feljegyzéseket, de bizony a bányabérlők és a kereskedők nem tudták már irattárukat elvinni, hamar begyömöszölték valamelyik bányáregbe s ott hagyták, abban a reményben, hogy hamarosan ügyis visszatérnek. Sohasem tértek vissza: irataik 1800 év múlva az archeológusok kezére kerültek: ezek azok a többször emlegetett viasztáblák.

Nos, a menekülés izgalmaiban a szerencsétlen aranyásóról mindenki megfeledkezett. Amint itt járok, a tárna kongó magányosságában, el tudom képzelni rettenetes kétségbeesését és embertelen szenvedését. Ide ugyan nem jöttek be a barbárok, a szerencsétlen ember halála pillanatáig egyedül maradt, étlen-szomjan, keserves vergődésben kellett elpusztulnia. De hiszen ha majd a római mérnök úr vezetésével látogatunk el a bányákba, tulajdon szájából fogjuk kallani, hogy mit számított a római polgár szemében egy rabszolga élete.

De ha nemcsak az érzelmi oldalát nézzük annak az életnek, amely békében és veszedelem idején a bányákban folyt, hanem kissé szakszerűen belenézünk a római bányászat módszereibe, akkor meg kell állapítanunk, pusztán a nyomok alapján, hogy a római uralomnak nem egészen kétszáz éve alatt valóságos rablógazdálkodás folyt az erdélyi aranybányákban. Ez volt hát a magyarázata annak az intézkedésnek, hogy a birodalom minden részéből tömegesen telepítettek rabszolgákat a daciai bányavidékre. Kézszelfogható emléke is bőven maradt ránk a római bányászatnak, még pedig nemcsak felirat, hanem eszközök is: feszítővasak, csákányok, vésők, kalapácsok, mosóteknők, lámpák, vízmerítő kerekék s mellettük ékszerek, érmek, szobrok, őrházak, vízvezetékek. Igaz, hogy mindebből rengeteg elpusztult, de a mult század közepéig még megcsodálhatta a késői utód a római technika és a római élet erdélyi emlékeit.

A bányarabszolgák évente többezer kilogramm aranyat termeltek, itt Ampelum és Brucla közt a hegyekben. Az arany mellett ezüst, ólom és vas is bőven ömlött az erdélyi hegyekből és a zalatnai bányagazgatóságnak ugyancsak komoly gondot és kemény munkát jelentett ennek a rengeteg kincsnek gyűjtése, számontartása és elszállítása. Éppen az arany és a többi nemesfém kedvéért igen kitérő utakat építettek Erdélyben, de a szállításra felhasználták a hajózható folyókat, a Marost és az Oltot is; egyik legfontosabb kikötőjük Micia (Vecel) volt. A keleti kereskedők, — mert javarészt az ő kezükben volt a forgalom, — a kereskedelmi központokat Apulum, Ulpia Traiana, Ampelum és Potaissa nagyforgalmú városokban állították fel.

Ampelum (Zalatna) volt a bányagazgatás középpontja. A római Erdély területén szinte nyomtalanul elpusztultak a városok, folyók és hegyek latin nevei; Ampelum nevét azonban máig is őrzi az Ompoly folyó. Afféle hivatalnokváros volt ez, mégis megkapta a colonia rangot. Hogyne, díszet és tekintélyt kellett adni a városnak, hiszen itt volt az aranybányák főigazgatójának a székhelye. Ha séta közben

benézünk az ampelumi bányagazgatóság pompás épületébe, ott látjuk Marcus Ulpius Hermias őméltóságát, aki a könyvelők, fizetőmesterek és irattárosok valóságos legiójával intézi az aranybányák ügyét. Többnyire csak a testületek vezetőivel van dolga, ezek felelnek a tagok munkájáért és a kitermelt vagy elszállított arany mennyiségéért. Legtöbb baja van az aranygyűjtő személyzettel; ezek igen nehezen ellenőrizhetők; csakhogy éppen azért vannak itt a főigazgató úr hivatalában a legügyesebb detektívek és ellenőrök, hogy az utolsó morzsaig kikeressék az aranyat a zsebek mélyéről. Az aranygyűjtők ugyancsak testületbe tömörültek s igyekeztek hűségüket mindenképpen bebizonyítani: megmaradt egy oltár, amelyet Annia Lucilla császárné tiszteletére emeltek, Marcus Aurelius korában, hogy ezzel is hangsúlyozzák hűségüket az államhoz. Ez egyáltalán nem volt fölösleges, hiszen majdnem valamennyien idegenek voltak: keletiek és rabszolgák, de javarészt rabszolgák. A főigazgató úr (procurator aurariorum) a hivatalnoki kar segítségével, — bátran elmondhatjuk, — emberfeletti munkát végzett. Sokszor eltöprengett Hermias őméltósága, vajjon miért csak az aranyat lopják a bányászok, a vasat pedig egyáltalán nem? Nem kellett hozzá nagy bölcsesség kitalálni az okát. Az ember örök aranyéhsége fűtötte itt is ezeket a nyomorultakat; a lopások szüntelenül ismétlődtek, pedig nagyon jól tudták, hogy a legkegyetlenebb büntetés jár minden aranymorzsa eltüntetéséért; szinte azt mondhatnám, hogy a legkisebb büntetés a keresztrefeszítés volt. És mégis megdézsmálták az aranyat. Ezzel azonban nem egyszerű lopást követtek el, hanem nagy bűnt az állam ellen is: mert az arany monopólium volt. Minden szemeséje az államot illette, még akkor is, ha előbb bányabérlők és kereskedők kezén ment keresztül.

Hermias őméltóságának éppen elég baja volt a városi tanáccsal is. Sok veteránus és kereskedő ült be itt a hivatalokba, s ezeknek az önértékét bizony nagyon nehéz volt lehűteni. Könnyebb lett a dolga, mikor méltányolták azt az előterjesztését, amelyben karhatalmat kért. A hadvezetőség, elsősorban a helytartó, belátta a kérés jogosságát és katonai osztagot rendelt szolgálattételre a főigazgató úr mellé: a XIII. legiónak jutott a tisztesség, hogy az állam legdúsabb jövedelmeinek őre lehetett. Itt valóban csak a jövedelmet őrizték, vagyis helyesebben a főkönyveket, mert magában Ampelumban nem volt aranybányászat, csak távolabbi környékén. Természetesen nagyot nőtt a főigazgató úr becsülete, amikor — körülbelül Marcus Aurelius korában — megkapta a konzuli rangot. Ezentúl tehát kegyelmes úrnak címezték s ezzel nemcsak nagyobb tisztesség és tekintély járt, hanem egyúttal nagyobb karhatalom is. A késői utódok katonai emlékeket, elsősorban téglákat találnak olyan helyeken is, ahol különben nem volt helyőrség: nem volt helyőrség a bányászékhelyeken sem, de voltak különítmények s ezeknek a nyomai maradtak meg.

Legtöbb baja a vám miatt volt őméltóságának a városi hatóságokkal. A városnak tekintélyes haszna volt a kivitelből: a vámjövedelmek jó része városi célokra jutott, viszont Hermias őméltósága az állam érdekeit képviselte. Így esett, hogy a helyi érdekek harcosai sokszor szembekerültek vele. El tudom képzelni, hogy mindig a főigazgató úr maradt felül, főképpen azóta, mióta kegyelmes úr lett belőle. Rangja most már egyenlő volt a helytartó rangjával és hát a szegény nagykereskedők és a városi polgármesterek meg tanácsnokok elkeseredetten vonogatták a vállukat, mikor sorra elutasították felebezéseiket. Igen, igen, — mondták magukban epésen, — a kegyelmes urak összejátszanak, az egyik holló nem vájja ki a másiknak a szemét. Ampelum nagy vámállomás volt, de a többi vámállomás, Trans Tierna, Ad Mediam, Sarmizegetusa, Micia vámügyei is a zalatnai főigazgató kezében futottak össze. Igaz, külön előadója volt a vámügyek céljaira, de még így is alig bírta legyűrni a rengeteg aktát. Szerencse még, hogy Daciában nem volt pénzverő műhely. A késői utódok azt hitték ugyan, hogy bizonyos érmekeket, amelyek Daciát magasztalják, itt helyben vertek; ez azonban tévedésnek bizonyult. Sirmiumban és Viminaciumban volt a pénzverő műhely és talán maga a sirmiumi pénzverőműhely igazgatója, Flavianus úr, tervezte ezeket a gyönyörű érmekeket. Viminacium ugyancsak jelentékeny állomás volt, hiszen Traianus császár innen indult hadműveleteire; nagy katonai központ volt ez, legiós tábor. A III. század közepén Viminaciumnak jutott az a tisztesség, hogy ott verhették a daciai pénzeket; valószínűleg ott verték Róma ezredéves ünnepére is az érmekeket, Philippus Arabs uralkodása alatt.

...Régi jó kedvemben sokszor felöltöttem Raevius Joscus ezredes úr csillogó egyenruháját s mai fejemmel, de római ruhában végig jártam az ókor városait és korszakait. Sokfelé megfordultam, majdnem minden században részem volt a nevezetes eseményekben. Ezekről az utaimról mindig hűségesen beszámoltam s nemcsak élményeimet örökítettem meg naplómban, hanem rendszerint hűséges képet rajzoltam az ókori életről is. Így indultam egyszer Aquincumból a «Venus» hajón lefelé a Dunán. Utam célja Dacia volt: a császár őfelsége megbízásából meg kellett vizsgálnom az aranybányák igazgatását. Amint hajóra szálltam, könnyű szél kapta hátba a vitorlát, a rabszolgák behúzták az evezőket s a «Venus» mint könnyű sirály, csak vitorlája szárnyán siklott előre az ezüstös víz hátán. Hamarosan elmaradt mellettem az eraviscusok hegye, tövében láttam a melegforrások és az iszapos medencék fölé épített bódékat s a jövő-menő betegeket. De mindennél szebb volt a hegyoldal, az őszi színek pompájában. Aki még nem járt Pannoniában, nem is sejti, mily csodálatos az ősz itt Északon: a vörös, vörhenyes, rőt, rozsdabarna, lila, sárga színeknek ezt a tombolását még sehol a világon nem láttam, pedig

bizony bejártam a birodalmat Armeniától Galliáig, míg ide nem jutottam Aquincumba, hogy betöltssem a «megbízható és hűséges» II. tartalék-legio parancsnoki tisztjét.

...Az ősi színek szivárványa, a folyam ezüstje és a búcsúzó nap aranya úgy zuhogott rám, mint Danaera az aranyeső. Fehér hajóm is segített beleringatni nyugtalan szívemet a mitológia hangulatába és egy cseppet sem csodálkoztam volna, ha egyszerre csak dryasok, nimfák, vagy éppen pajkos istennők és csintalan istenek bukkantak volna ki a hullámokból, vagy a parti bokrok közül.

...Akkori élményeim valósággal rajokban tornyosulnak fel most és Polluxra! nagy erőfeszitésembe kerül, hogy elhallgassam akkori utam ezernyi érdekességét. Akkoriban fordultam meg Ulpia Traiana, a ragyogó főváros legjobb társaságában; a fővárcsban, még most is mosolyognom kell, fáklyászenével és harsogó üdvözlő beszédekkel fogadtak, abban a hiszemben, hogy majd behúnyom az egyik szememet. Még most is megborzongok, ha a kormányzó díszebédjére gondolok: csak most látom, hogy ravasz haditerv alapján ültették mellém a város legszebb asszonyait. Ha felületes ember lettem volna, könnyen azt hihettem volna, hogy Pollia Rufina, a központi bányafőigazgató gyönyörű felesége, akit mellém ültettek, halálosan belémszeretett. Én azonban Seneca bölcseségén értem férfiúvá, tehát csalhatatlanul megéreztem, hogy a főigazgatónak alaposan a körmére kell nézmem. Sajnos, igazam lett.

...Hiába volt hát minden hízelkedés: az ellenőrzést hajthatatlan szigorúsággal végeztem el. Eredmény: a főigazgató úr haladéktalan áthelyezése. Pollia Rufina isteni mosolya határozottan kárba vezett.

...Három napig rovancsoltam a fővárosban, pusztán csak a jelentések alapján; tehát természetesen el kellett mennem Apulumba is, hogy a kormányzóval egyetmást négy szemközt megbeszélhessek. Ott fogadtuk a hatóságok vezetőit és már ott kiderült, hogy a császár őfelségének kitűnő volt a szimatja: Daciában óriási arányokban loptak a «jut is, marad is» elv alapján. Viszont kiderült, hogy a kormányzó tisztakezű ember, jó katona, csak éppen nem ért a könyveléshez. Tőle lophattak, amennyit akartak, csak az iratok rendben legyenek. Az iratok rendben voltak és csodálatosképpen az arany is bőven ömlött, meg sem látszott rajta, hogy kézen-közön megdézsmálják a szarkák. A pénzügyigazgatót és a főigazgató urat mindenesetre kihallgatásra rendeltem Rómába és egyelőre helyetteseiket bíztam meg az ügyek vezetésével.

...Szerencsére tanultam a kormányzó esetéből és nem elégedtem meg az iratok átvizsgálásával: engem nem vett le lábamról a legszebb kalligrafia sem. Elhatároztam, hogy személyesen is ellátogatok a bányavidékre, ott a helyszínén nézek bele a bányászat és bányagazgatás egész gépezetébe s mindenesetre körmükre nézek a felelős

vezetőknek. Apulumból tehát megbízható vezetőkkel elindultam a bányavidékre. Mondhatom, kemény munka volt ez az utazás és hálókocsi nélkül nem is bírtam volna ki fáradalmait. Szerencsére a tábornagy rendelkezésemre bocsátotta kétszemélyes hálókocsiját és így pazar kényelemben utazhattam segédtisztessel, Aulus Pudens kapitánnyal. Sajnos, a kitűnő hadiútról gyakran le kellett térnünk, hogy eljuthassunk eldugott kis falvakba, rengeteg erdőkben s vad hegyekben megbúvó bányákba és kohókba.

...Bányát még sohasem láttam életemben ; most voltam először sőbányában és vasbányában ; most láttam először kohót, amelyben a vasat kiolvasztják az apróra zúzott kőzetből. Ampelumban a bányagazgatóságnál szakszerű és érdekes magyarázatokat kaptam a bányas és kohómérnököktől és ezek után alig vártam már, hogy eljussak az aranybányászat gócpontjába, Alburnus Maiorba. Már útközben is sok aranyosótelepet láttam a patakok partján, de az igazi aranybányák, az alburnusi völgy festői mélységei fölött tornyosuló sziklákban, fölülmúlták minden elképzelésemet. Elvégre hivatalos vizsgálaton voltam, tekintélyem érdekében nem illett csodálkoznom, de itt már szerencsére fölösleges volt a nagyképűsködés ; néhány nap alatt meggyőződtem róla, hogy éppen itt nemcsak az iratok vannak rendben, hanem rendben van az arany is. Nem itt loptak.

...Rustilius, az alburnusi aranybánya műszaki vezetője, igen kellemes úriember volt, de erélyes főnök. Itt bizony elkelt a szigorúság, hiszen az arany a kincstáré volt, vigyázni kellett minden morzsájára ; a vidéki aranyosókra, hogy mindent pontosan beszolgáltatásnak az aranybeváltó hivatalnak és pontosan leróják az aranyadót ; a bányabérlőkre, hogy becsületesen alszámoljanak ; a munkásokra, akár fegyencek voltak, akár napszámosok, hogy becsületesen dolgozzanak s ne nyeljenek le imitt-amott egy-egy aranydarabkát ; s végül a műszaki berendezésekre, hogy az üzem meg ne akadjon.

— Nem unatkozol itt az Isten háta mögött, Rustilius? — kérdezte segédtisztém, Pudens kapitány, a nagyvilági gavallér, a szórákosok és nők barátja.

— Nincs időm rá, — felelte Rustilius komolyan. — Vadászat, horgászat, némi társasélet, idegenforgalom, aztán egy-egy hangverseny...

— Hangverseny? — vágtam közbe ijedten.

— Igen, — folytatta, — a tűzoltók céhének énekkara és zenekara...

— Jaj, — szoltam el magam, hiszen semmitől sem irtóztam jobban, mint a vidéki dalárdáktól. Szerencsére a mérnök nem vette észre. Azaz, hogy éppenséggel nem szerencsére, mert másnap az érdekes cég csakugyan díszhangversenyt rendezett tiszteletemre és a réztrombiták két álló óra hosszat recsegték a fülemben. Jupiter verje meg azt is, aki a trombitát föltalálta!

...Órákat töltöttem a bányákban s nem győztem betelni a látni-
valókkal. A munkások, rabszolgák, fegyencek vagy napszámosok,
bőrruhában mentek be a tárnákba, acél- és vaseszközökkel, csáká-
nyokkal, kalapácsokkal, vésőkkel, lapátokkal, mécesekkel s bizony,
egész nap négykézláb kellett görnyedniök a szűk és alacsony folyosók-
ban, mivelhogy a tárnákat meglehetősen alacsonyra szabták. Némelyik
szerszámjuk olyan nehéz volt, hogy félkézzel alig birtuk fölemelni.

— Nehéz munka lehet, — szólaltam meg.

— Nem sokáig bírhatják, — jegyezte meg a kapitány.

— Nem fontos, — legyintett a mérnök, — van belőlük elég.
Mindenesetre kár, ha néha beomlik egy-egy tárna, odavész tíz-húsz
rabszolga, elvégre pénzbe kerültek! Szerencsére olcsó a bányamunkás :
az a bikaerős szíriai, aki ott a tetejes talicskát tolja, legfeljebb annyit
ér, mint egy kéthetes csikó. Szapora fajta a rabszolga, kegyelmes
uram, nem pusztul ki soha.

— S nem lázadoznak? — kérdeztem.

— Még csak az kellene! — szólt keményen a mérnök. — Effelől
nyugodt lehet a császár öfelsége. Katonai fegyelem alatt vannak és
Claudius Julianus törzsőrmester, az őrség parancsnoka, nem ismer
tréfát. Kár, hogy éppen nyugdíjba készül az öreg.

...Ebben a pillanatban tompa dörrenés hallatszott.

— Mi volt ez? — riadtam fel.

— A felső tárnában robbantanak, — magyarázta a mérnök. —
Ecettel bőven meglocsolják a kőzetet, erre a célra külön kis aknákat
fúrnak s aztán tüzet gyújtanak bennük : a gőz és füst szétfeszíti a
kőzetet.

— Igazán bámulatosak a modern technika vívmányai! — lel-
kendezett Pudens kapitány.

— Sajnos, nem valami nagy az eredmény, — folytatta a mérnök,
— a robbantás technikája még nem tökéletes. Livius szerint Hannibal
is így robbantotta már alpesi útján a sziklákat, de robbantásának
titka nem maradt ránk s így bizony sötétben tapogatózunk.

— De sikerült már valaha nagyobb robbantás? — kérdeztem.

— Hogyne, — felelte a mérnök, — de akkor vagy harminc
munkást agyonnyomtak a leomló szikladarabok. Ezért aztán a mun-
kások inkább kézierővel verik szét a legkeményebb kőzeteket is, csak
ne kelljen robbantani. Ma azonban kénytelenek voltunk robbantás-
hoz folyamodni, mert kissé elmaradtunk a munkával.

...Kint a napfényes hegyoldalban zajlott és zúgott a munka :
mindenki dolgozott, férfiak, asszonyok, gyerekek, az arany rabszolgái.

...Amint az őrség előtt elhaladtam, hangos vezényszó csattant
és a következő pillanatban máris katonásan jelentkezett előttem a
szakasz élén Claudius Julianus törzsőrmester. Jóképű, csinos, izmos
férfi volt az őrmester, lehetett vagy negyvenkétéves, huszonkét éve

szolgált és végre a maga ura akart lenni: azért készült nyugdíjba. Megdicsértem katonás magatartását, ünnepi vacsorát és bort engedélyeztem szakaszának, őt magát pedig ott helyben kitüntettem a gyarmati bronz érdemkoszorúval...

Hát így utaztam valamikor Raevius ezredes egyenruhájában az aranytermő Dacia hegyei között. És valóban, — mint mondani szokták, — ha nem is aranyban, de tapasztalatokban gazdagon tértem vissza Aquincumba. Hivatalos jelentésemet már a hajóúton tollbamondtam segédtisztémnek, de bizony nagyon nehezen ment a fogalmazás. Vajjon mi zavart, mi nyugtalanított? Igen, igen, majdnem elfelejtettem elbeszélni, hiszen tulajdonképpen nem tartozik az aranybányászathoz, inkább a gyöngyhalászat körébe sorozhatnám azt a kis epizódot, amely még ott Alburnus Maiorban megesett velem. Amint itt a hajó fedélzetén bámulom a Duna tündéri partjait, a szőlőket, a gyümölcsfákat, a különös virágzást itt, a hidegnek mondott Északon, egyre csak a kis Sutta emléke gomolyog a fejemben, mint valami aranyfelhő. Igen, mikor megírtam emlékezéseimet erről az útról, az írásműnek ezt a címet adtam: «Dacia gyöngyc». Valóban, úgy elbámultam, mikor megláttam ezt a csodálatos teremést, mintha drága indiai igazgyöngyöt pillantottam volna meg. Sajnos, az igazgyöngyöt Claudius Julianus törzsőrmester házában fedeztem fel és már az ő tulajdona volt. Pedig szívesen fölcaptam volna gyöngyhalásznak és kihalásztam volna a törzsőrmester tengeréből, azonban, sajnos, elkéstem. Barbár leányka volt Sutta, az apja falusi bíró volt a görbe hegyek között, még a dákok idején, de elesett. A leánykát akkoriban, Traianus császár második hadjárata után, Philetus, a legio zászlótartója, kapta meg. Öregember volt már Philetus, afféle továbbszolgáló altiszt, és mégis csak hatvan éves korában jutott eszébe a nyugdíj. Mostanáig tehát nála szolgált a szép kis dák leány s mivel Philetus szívén végre erőt vett a honvágy és mindenáron haza akart utazni Veronába, eladta az igazgyöngyöt.

— Négyszázhusz denariust adtam érte, ezredes uram, alássan jelentem, — így számolt be az őrmester Sutta megszerzéséről. — Drága volt, Herculesre! hiszen ezért a pénzért egy esztendőre úri lakást bérelhettem volna Apulumban! De hát vettem itt a szomszédban egy kis birtokot, oda pedig gazdasszony kell és úgy gondoltam, hogy az ilyen parasztlány éppen jó lesz. Azonfelül tudom, hogy dolgos lány s olyan erős, mint a marha.

...Csak azért idézem Claudius Julianus okoskodását, hogy megmutassam: íme, hányféle szemmel lehet nézni egy igazgyöngyöt. Annyi bizonyos, hogy én más szemmel néztem. Hajlandó voltam kockára vetni tekintélyemet és nem rösteltem ezer, majd kétezer denariust ígérni érte derék törzsőrmesteremnek, de ő hajthatatlan maradt. Igaz, szerencsére nem vett észre semmit, nem vette észre

ifjonti fellángolásomat, amely miatt viszont Pudens kapitány előtt kellett kissé szégyenkeznem. Jó, jó, hiszen tudom, nem nekem való már az ilyen igazgyöngy, de hát úgy szíven sújtott ennek a vadvirágnak a szépsége, hogy mi tűrés-tagadás, kissé megfeledkeztem magamról. Mit tehettem? Elmentem a híres daciai ötvöshöz és remek aranyláncot vásároltam Sutta leányzónak; Talio valóban legremekebb láncát szedte elő legtitkosabb rekeszéből hatalmas Wertheim-szekrényének, azaz hogy vasládájának. Elhivattam Mestrius Marinust is, az ünnepelt festőművészt és cédrusfa táblára lefestettem vele az alburnusi vadvirágot, vagyis igazgyöngyöt. Azt akartam, hogy Sutta, az elérhetetlen gyönyörűség, most már mindig velem maradjon.

...Kis hajóm tizednapja evez már fölfelé a Dunán: csakhogy most nem ragyognak szivárványszínekben a partok, most sötét a kék folyam vize s a levelek is mind lehulltak már. Olyan, mintha november volna s ködök ülnének a tájon és a szívemen...

Így gondolok vissza erre a daciai látogatásra, amelyet most már nemcsak az arany fénye ragyog be, hanem egy elérhetetlen szépség tündéri mosolygása is...

Dacia földje valamikor ontotta az aranyat és ez az aranyfolyam egyenesen Rómába hömpölygött, ha közben meg is állt egy kis időre a pénzverő-műhelyekben. Késő korok vándora joggal felvetheti a kérdést, hogy hát vajjon Dacia földjéből nem kerültek-e elő aranytárgyak is? Hogyne, ismételten ott termettek a barbárok Dacia határán, sétánk közben ismételten megrendített bennünket a telepések szerencsétlen sorsa, fejvesztett menekülése, és ismételten láttuk, amint sebbel-lobbal elrejtik legdrágább kincseiket, irataikat és értéktárgyaikat, abban a reményben, hogy majd visszatérnek. Lehet, hogy egyeseknek sikerült visszatérni, de bizonyos, hogy nagyon sokan sohasem látták meg többé Dacia földjét. Kincseik mindaddig a föld mélyében szunnyadtak, amíg a késő utódok kíváncsisága el nem hordta a földretegeket, amelyek a római nyomokat takarták.

Így kerülhetett földbe az a nagy aranykincs, amelyet a szilágy-megyei Mojgrád közelében találtak; így látta meg újra a napot a petreosai aranykincs; az előbbi Bécsbe került, az utóbbi Bukarestbe. Vajjon ki rejthette el ezeket a káprázatos aranytárgyakat? Fejedelmi kincsek ezek, közönséges polgárember aligha tarthatott ilyesmiket, még akkor sem, ha kegyelmes úr volt. Lapozzuk fel a történelem könyvét s keressük meg benne Athanarich gót király történetét. A rómaiak, mikor már nem bírtak a gótokkal, békét kötöttek királyukkal (369), aki akkor már Erdély területén uralkodott. A gótok Erdély feladása óta általában jó viszonyban maradtak Rómával; úgyszólván Róma zsoldosai voltak a dunabalparti hegyek között, a régi Dacia területén. Azonban a gótok sem élvezhették zavartalanul Erdély kincseit, mert az ő határaikon meg a húnok nyugtalanokdta

szüntelenül. Alig hat évvel a rómaiakkal kötött szövetségi szerződés után Athanarichnak is menekülnie kellett s nem lehetetlen, hogy éppen ő rejtette el itten kincseit. A hagyomány azt is említi, hogy talán maga Decebal, vagy az ő főemberei rejtették el a végzetes vereség után aranykincseiket ezeken a helyeken, bár ennek ellentmond az aranyleletek jellege. Senki sem tudja már fellebbenteni e kincsek eredetéről az idő sötét fátyolát. Vannak azonban aranyleletek, amelyeknek az eredetét meglehetősen pontosan ki tudjuk nyomozni: ilyenek azok az aranyrudak, amelyeket mintegy hatvan évvel ezelőtt (1887) találtak a háromszékmegyei Krászna nevű erdőrészben.

Utat építettek éppen a Bodza-patak mentén, szemben Csófalvával és a hegyoldalban cigányok követ törtek. Történt egyszer, hogy a hegyoldal egy részén, földesuszamlás után, kilenc darab pecsétviaszknagyságú aranyrudat találtak a cigányok. Ezen a helyen jóval előbb, több mint száz évvel ezelőtt (1840), nagyon értékes aranytárgyak kerültek elő: négy darab aranyfejsze, több arany katonai kitüntetés, aranylánc, aranygyöngy, nehéz aranylemez. Ezeknek a java része is Bécsbe vándorolt. Furcsa hely lehetett ez, talán itt is királyi kincseket rejtettek el valamikor. Ezekről az aranytárgyakról semmi bizonyosat sem tudunk mondani, de az aranyrudak sorsát legalább is egy darabig nyomon követhetjük. A cigányok nem ismerték a rudak értékét, mivel piszkosak voltak, nekik pedig sejtelmük sem volt róla, hogy aranyat találtak. Mégis elosztották: mindegyik kettőt kapott, az egyik pedig megvette a kilencedik darabot 2 forint 40 krajcárért. Lassankint ráébredtek, hogy a rudak értékesek; mikor megtisztogatták, előcsillant aranyfényük. Most már a cigányok kaparni kezdték a hegyoldalt, hátha még többet is találnak; valóban még hét darab került elő. Ma már meglehetősen szétszóródtak ezek az aranyrudak, el is tűnt néhány darab, de jutott belőlük Bécsbe, jutott a budapesti Nemzeti Múzeumnak és maradt a Mikes grófnál is, akik akkor az erdő tulajdonosai voltak. A budapesti pénzverő megvizsgálta az aranyrudak minőségét s kiderült, hogy 98 százalék bennük a tiszta arany.

Ezek az aranyrudak nemcsak értékük miatt érdekesek, hanem azért is, mert annak idején bélyegzőket nyomtak beléjük. Ezeket a bélyegzőket még a puha rudakba nyomták s nyilvánvaló, hogy furcsa jelek, neveik és ábráik az arany hitelesítő pecsétjei. A pecsétek rejtélyes rövidítéseit és jeleit csak a numizmatikusok tudják megfejteni. Tőlük tudjuk, hogy szerepel a pecséteken egy Lucianus, egy Flavius Flavianus, továbbá a Quirillus és Dionisus név: ezek nyilván a hitelesítő hivatal emberei voltak. Mindegyik név mellett valami különös jel is van: ötágú csillag, palmaág, néhol Krisztus-monogramm. Ez az utóbbi annyit jelent, hogy az illető aranyrudat olyan időben hitelesítették, amikor már a kereszténység lett az uralkodó vallás a római birodalomban, vagyis Nagy Constantinus után. Számok is

szerepelnek a pecséteken, gyakran ott találjuk a 2212 számot, néha érthetetlen jelekkel keverve, azonban bizonyos, hogy itt a számok is csak jelek és az arany finomságára vonatkoznak. Flavianus úrral, a sirmiumi pénzverő igazgatójával, most ismerkedünk meg igazán, ezeken a pecséteken. De vannak itt egyéb jelek is, legtöbbször császármellképek koronával, vagy Sirmium városát jelképező istennő, trónuson. Mivel a pecsétek nem nevezik meg a császárokat, tág tere nyílt a régészeti képzelet csapongásának.

Bátran fölvehetjük a kérdést: vajjon miért öntöttek és fémjeltek a pénzverőhivatalok színaranyrudakat? A pénzverő feladata a pénzverés volt, nem pedig aranyrúd-öntés; az aranyrudak öntését még csak vállalhatta, de a fémjelzés a fémjelző hivatal hatáskörébe tartozott. A sokféle bélyegző az aranyrudakon arra mutat, hogy egy-egy ilyen rúd sok hivatal kezén ment keresztül. Az aranyra nagyon vigyáztak, jobban, mint a szemük fényére; a legfőbb úr, aki az állam aranyával rendelkezett, a pénzügyminiszter volt: a «császári kiadások főnöke» (*comes sacrarum largitionum*); ez is gróf volt, olyanféle, mint ma az angol kincstár első lordja. Nyilván a pénzügyminiszter rendelkezéséből látták el pecsétekkel ezeket az aranyrudakat és annak is nyilván oka volt, hogy rúdba öntötték a színaranyat. A színarany latin neve «obryza» és ezért szerepel az aranyrudakon mindenütt ez a rövidítés; obr. Valentinianus császár egyik rendelete szerint (366) az állampénztárba fizetendő aranyat színaranyban kellett lefizetni és nehogy valaki hamis arannyal fizessen, a hivatal ott, a befizető szeme láttára, beolvasztotta a beadott aranyakat. A hivatal rendszerint egyfontos rudakat öntött az aranyból, mert éppen ennyiből került ki 72 solidus, vagyis császári aranypénz. Egyik tudós azt hiszi, hogy a krásznai aranyrudak ilyen színarany darabok, amelyeket adóban befizettek. Valószínűnek tartja azt is, hogy a rómaiak így fizették Attilának is a 700 font arany évi adót. Az aranyrudak súlya nem egyforma: attól függött mindig, hogy mennyi aranyat kellett az illetőnek befizetnie. Szerepel ezeken az aranyrudakon a pénzverő igazgatójának, vagy az aranybevéltőnek a neve mellett az adószedők neve is. Nagy Theodosius császár két ilyen aranyadó-szedőt rendelt minden tartományi körületbe; ebből arra lehet következtetni, hogy ezeket a rudakat a császári rendelet után (388) öntötték, tehát a három császárkép I. Theodosiust és két fiát, Honoriust és Arcadiust ábrázolná.

Mindenesetre legalább megközelítette az archeológusok fantáziája ezeknek az aranyrudaknak a rendeltetését és korát. De volt egy másik tudós, aki azt mondta: Mivel ezeket a rudakat a sirmiumi pénzverőben hitelesítették, nem lehetnek későbbiek a pénzverő megszűnésénél (375); akkor pedig a császárok, akiket a pecsétek ábrázolnak, a következők: Gratianus, Valens, Valentinianus. Ebben az esetben úgy kerülhettek Erdélybe az aranyrudak, hogy a rómaiak ezekben

fizették meg az adót a gótoknak. Nem sok az eltérés az archeológusok feltevései között. A késő látogatót mindenesetre jobban érdekli a feltevéseknél maga az arany, amely íme, századokon keresztül rejtélyes utakon és módokon, mégis csak újra közkincsévé lett az emberiségnek : titokzatos tükör, amely új oldalról mutatja meg egy régi kornak az arcát. Ez a régi arc aranyban sugárzik, aranyország ragyogó arca ez : Dacia Aurea.

AZ ELTŰNT FŐVÁROS.

Ha útunk éppen abban az időben vitt volna Daciába, mikor a rómaiak kiűrtették, nagyon siralmas látvány fogadott volna bennünket. A barbárok alapos munkát végeztek : előbb megcscdálták az aranyban tündöklő kő- és márványvárosokat, azután pedig lerombolták. Nem ostromgépek, nem ágyúk és bombák robbantották szét Dacia városainak pompás épületeit, hatalmasan megerősített katonai táborait, hanem előbb a barbárok, azután pedig azok a művelt népek, amelyek a barbár sötétség után megint kultúrárt teremtettek és emberhez méltó életet éltek ezen a földön, ahol valamikor, ha rövid időre is, a latin kultúra virágzott.

Igen, nemcsak a barbárok bűnösök, hanem művelt utódaik is. Itt is beigazolódtott a régi közmondás : *Quod non fecerunt barbari, fecerunt Barberini*. Valamikor a Barberini-családot bélyegezték meg ezzel a mondással, amely annyit jelent, hogy «amit a barbár hordák nem pusztítottak el Rómában, azt elpusztították a Barberiniek»: lerombolták és elhordták a régi épületeket, valóban barbár módon szétszedték, feldúlták és összeharácsolták az ókor kincseit. Amit Erdélyben nem dúltak fel a barbárok, azt feldúlták azok, akik Apulum, Ulpia Traiana, Napcca és a többi város köveit, szobrait és egyéb emlékeit széthordták, akik kőbányának és tégláégetőnek nézték a római táborokat és Dacia köveiből építették fel a maguk palotáit és középületeit. Szinte azt merném mondani, hogy sokkal több pusztult el Daciából a barbárok után, mint a barbárok kezén.

Ami kevés megmaradt, az javarészt a földben lappang. Mikor egyik lelkes erdélyi tudós kiásatta Apulumot, már csak törmeléket talált a régi pompa helyén. Pedig Apulum igazán pompás város volt : a tartományi kormányzó székhelye, legalább is olyan, mint Aquincum, bizonyosan különb, mint Ulpia Traiana, ha nem is ragyogta túl Savaria szépségeit. Apulum kövei elsüllyedtek és elsüllyedtek régiségei is, még pedig nem képletesen, az idők tengerében, hanem szó szerinti is : a Maros és a Duna vizében. Bécs egyik megbízottja, gróf Ariosti, a XVIII. század elején (1721—22) a gyulafehérvári vár átépítésén dolgozott ; ekkor rengeteg római anyag került elő s ennek a leg szebb darabjait elküldte Bécsbe. Hajókra rakatta a római köveket s

így indította el a Maroson. Ebből a hajókaravánból két hajó Szeged környékén, egy pedig Pozsonynál süllyedt el. A feliratos anyagot szerencsére akkor már leírták és szövegük máig is megvan a latin feliratok nagy gyűjteményében, amelyet Mommsen szerkesztett. Mostanában foglalkoznak a gondolattal, hogy kiemeljék a Marosból és a Dunából az elsüllyedt római köveket. Ami mégis elérkezett Bécsbe, az még most is ott van, ahol III. Károly elhelyezte: bécsi udvari könyvtárának előcsarnokában.

Tehát eltűntek a római Dacia városai, ami már csak azért is oszadatos, mert valamikor igen eleven gazdasági élet gócpontjai voltak. Maga Apulum, a főváros, óriási területet foglalt el s nemcsak gazdaságilag, hanem katonailag is fontos állomás volt, hiszen helyőrsége védelmezte az erdélyi Érchegység bejáratát, vagyis a bányákat, az Ulpia Traiana—Napcea—Porolissum felé haladó hadiúton. A város megmaradt törmelékei még mindig mutatják, milyen hatalmas területet foglalt el valamikor. Mikor Daciát három részre osztották, Apulum lett az egyik tartomány székhelye, s éppen ezért itt pénzügyigazgató is volt: Titus Desticius Severus pénzügyigazgató úr őméltóságának emléke is megmaradt. Ugyancsak személyes ismerősünk Longinus tekintetes úr, a katonaváros (canabae) bírása, valamint felesége, Claudia Candida; de egy füst alatt megismerkedtünk két leányukkal is; Clementina az egyik, Marcellina a másik. Ezek a zengzetes és szép nőnevek úgy szűrődnek hozzánk a multak messzeségéből, mint valami édes muzsika. Apulumból ismerjük Caius Julius Sabinus katonai számvevő őrmester urat, aki fiatalon érte el ezt a nagy katonai rangot; meglehet, hogy nem is volt nehéz elérnie, hiszen igen jó családból származott: apja Caius Julius Valens, Apulum polgármestere volt. A sírkőről megtudjuk a boldogtalan anya nevét is: Cominia Florentina volt a polgármester felesége és a fiatal tiszthelyettes édesanyja. Kimondhatatlanul boldogtalanok: ezt írják fiuk sírkövén.

De van több ismerősünk is. Egy pap, Aelius Valentinus, mint a fogadalmi felirat mondja, saját költségén helyreállította Jupiter Dolichenus templomát. Valamennyinél érdekesebb Lucius Antonius Secundus fogadalmi felirata. A főtisztelendő úr a császár papja volt Apulumban és mint ilyen, állított oltárt a Megtartó Jupiternek. Az oltáron nemesak az érdekes, hogy a maga és leánya, Celsina nevében állította, hanem az is, hogy megjegyzi a feliraton: «ebben a palotában született». Antonius Secundus főtisztelendő úr tehát «városunk születő» volt, vagyis bizonyára nagy tekintély a fővárosban. De mikor így, séta közben, megállunk köve előtt, egyébre is gondolhatunk: arra, hogy ha ez a főpap a császárkultusz palotájában született, akkor nyilván ott lakott az apja, amiből viszont az következik, hogy a papi méltóság talán örökletes volt. Az ilyen feliratokon keresztül néha valóban belelátunk az ókori Dacia életének titkaiba.

Szinte csodálatos és érthetetlen, hogy így eltűntek, valósággal nyomtalanul, ezek a római nagyvárosok. Potaissa (Torda) ugyancsak legiós tábor volt s mégis igazán csak gyér nyomai maradtak meg. Közéleben néhány évtizeddel ezelőtt őrtornyok és erődítmények kerültek elő s ez arra mutat, hogy nem csupán a tábor volt itt az egyetlen erődítmény, hanem valóságos erődrendszer védte ezen a területen Dacia belsejét. Az egyik archeologus az Ördöngösvölgy felett, a tordai Vár nevű fennsík legmagasabb pontján római kerek épületet, őrtornyot talált; nyilvánvaló, hogy a fennsík az őrtoronyról kapta nevét. Erről a helyről belátni a szomszédos koppándi és szindi völgyekbe; tehát a római őr láthatta a völgyben meghúzódó falvakat, láthatta a Kövesbércet és a Vágottkő római kőbányáját; egyúttal pedig szemmel tarthatta azt a hadiutat, amely a potaissai táborból Napoca (Kolozsvár) felé vezetett. Olyan volt ez az őrtorony is, mint a többi: alapja kő, felső része faalkotmány. Úgy volt elhelyezve itt a fennsíkon, hogy az őr leláthatott az alantabb fekvő táborba, de onnan is felláttak ide és az őrségek jeladással érintkezettek. Ugyanekkor egyszerű következtetéssel megállapította ez a kitűnő archeológus, hogy a tordai határnak egyéb magaslatain is voltak őrtornyok, mindenütt, ahová a táborból el lehetett látni, így a Suja domb tetején is. Az ásatás azután megerősítette ezt az elméleti feltevést: természetkőfalat találtak itt, kerek épület, vagyis burgus alapfalát. Innen az őr láthatta Keresztesmezőt, több kilométer hosszúságban szemmel tarthatta az Aranyos folyó hídjától délre a Bogáthegy felé egyenes irányban haladó Traianus-utat, ellátott a várfalvi táborig, észak felé láthatta a várhegyi tábor és a Vár fennsík őrtornyát, kelet felé pedig ellátott az egerhegyi Vénhegyig, ahol római telep volt. Olyan erődrendszer volt ez, amilyent a rómaiak nem sok helyen rendeztek be. Párjával majd csak Porolissum tetőin találkozunk.

Bármilyen tökéletes volt a pusztulás a daciai városok és táborok területén, Potaissa földje mégis tartogatott néhány római emléket az utókor számára. Előbb jelentéktelen hely volt ez a Potaissa, Napocához tartozott és a feliratokból tudjuk, hogy csak falusi bírása volt (magister). Traianus óta legiós tábor állomásozott itt, Septimius Severus óta pedig az V. macedon legio, amelynek téglabélyegei is megmaradtak, mellette, később egy palmyrai különítmény, amelyet feliratokról ismerünk. Septimius Severus korában már város Potaissa és hamarosan colonia, vagyis teljesjogú római város. Tehát ezt is polgármesterek és városi tanácsnokok kormányozták, voltak főpapjai, adóügyi és rendőrtisztviselői. A feliratok közt sok a fogadalmi felirat, köztük a keleti istenek tiszteletére emelt oltár, de épp így maradtak a császárok, császárnék és a legiók üdvéért emelt fogadalmi oltárok is. A keleti istenek tisztelete elárulja, hogy itt is nagyon sok volt a keleti elem: katonák és kereskedők ide is bőven áradtak Keletről. A keleti nevek

közt szerepel ez a név: Bolhas. Ha szegény jó Horvát István élne, menten kiderítené, hogy ez bizony magyar ember volt: Bolhás.

A mai Erdély fővárosa, Kolozsvár, a római Napoca, hivatalosan másodrendű város volt a római uralom idején. Csak Hadrianus császár alatt lett várossá és majdnem száz esztendőnek kellett elmúlnia, amíg teljesjogú várossá lett (Colonia Aurelia). Személyesen ismerjük egyik tanácsnokát, aki egyúttal Potaissa városnak is tanácsnoka volt; ez Caius Antonius Agrippinus, valóban sokoldalú férfiú, az álláshalmazók egyik őse. Napoca földjéből került elő egy hódoló felirat, amely II. Philippus és Herennia Etruscilla császárné emlékéét örökíti meg. A császárnét, a hősi halált halt Decius császár özvegyét, «Sanctissima Augusta» névvel tiszteli meg a felirat. A város később mégis egyik legjelentékenyebb kereskedelmi és hivatalnoki központja lett Daciának. Csak így érthető, hogy a városi tanács szobrokkal tiszteli meg azokat az uralkodókat, akik iránt különösebben hálás volt; így szobrot emelt I. Philippus császárnak és szobra volt, bizonyára a város főterén, Marcia Otacilia császárnénak is.

Napoca lassan vergődött fel ekkora fényre és tekintélyre; de megillette ez a tekintély, mert ősi idők óta fontos telep volt. Már a dákok idején az igazgatás központja, sőt katonai központ is; népességének alaprétege is dák, a város neve is dák. Római jelentőségét inkább polgári életének köszönheti, bár katonaság csak igen rövid ideig volt itt; e rövid idő alatt a porolissumi íjászok egyik különítménye állomásozott Napocában. A városban tehát nem volt kormányzó, nem volt katonaság, nem volt pénzügyigazgató, nem volt bányagazgató, nem volt főpap s mégis: földrajzi és gazdasági helyzete miatt sokkal jelentősebb volt, mint maga Porolissum, a három Dacia egyikének fővárosa. Mikor Daciát három részre osztották, Napoca a nagy katonai központhoz, Porolissumhoz került, de semmit sem veszített jelentőségéből, sőt a határmenti hegyek között eldugott Porolissum polgárvárosa sohasem jutott szerephez sem kereskedelmi, sem ipari tekintetben a római Dacia életében. Napoca olyan helyen épült, amely ősidők óta átjárója volt minden népnek, ahány csak Erdély területén megtelepedett.

A római Napoca ma mélyen a föld alatt nyugszik. Csupán egyes jelekből, gyér leletekből lehet arra következtetni, hogy a mai Belváros helyén volt, de áttért a Samus (Szamos) folyó túlsó partjára is. A Forum nyilván ott volt, ahol a mai Mátyás király tér és innen nyúlt észak felé a mai Wesselényi utca irányában. Amint így Róma nyomait járjuk a dunai tartományokban, ismételten tapasztaljuk, hogy a mai városok vallási és polgári központja rendszerint ugyanott van, ahol a római városok Foruma és Capitoliuma volt. Már csak ezért is természetesnek tarthatjuk, hogy a római Napoca Foruma és

Capitoliuma nyilván a mai városközpont és a főtemplom, a Szent Mihály templom helyén volt.

A Napoca földjéből előkerült feliratok érdekes dolgokat mesélnek nekünk a régi város életéből: rengeteg volt itt is a keleti ember, kisázsiai, szíriai kereskedők, iparosok, vállalkozók, de nagyon sok veteránus is letelepedett a városban. Megvolt a Capitolium és a capitoliumi templomban ott ült örök nyugalomban a hármasság. De éppen így tisztelték a keleti isteneket is: elsősorban Mithras és Jupiter Dolichenus részesült különös tiszteletben, de egészen furcsa keleti isteneket is tiszteltek itt messziről ideszakadt híveik. Itt a Forumon, a mai Mátyás király téren, állhatott valamikor a városháza, a basilica; ebben is polgármesterek hivataloskodtak, városi tanácsnokok ültek a tanácsban, de megvolt a városnak a főpénztárosa és a rendőrkapitánya is. Személyesen ismerjük Publius Aelius Dacianus egykori zászlótartót, aki mint veteránus, fölesapott városi tisztviselőnek. Megvoltak itt is a különféle papi rendek és megvoltak a collegiumok is, mint mindenütt.

Volt a városnak vízvezetéke, még pedig pompás műszaki munka: római mérnökök a mai Feleki-tetőről vezették le a vizet a városba. Jómódú polgárok lakhattak itten is, legalább erre mutat az a római villa, amelyet a város határában kiástak; terrazzo padlója, központi fűtése és a területén előkerült ókori porcellánok vagyis terra sigillata edények arra mutatnak, hogy jómódú emberé lehetett. Hogyne, hiszen virágozott itt a kereskedelem, különösen sok volt a városban az olaj- és borkereskedő. Hát igen, az olajat messzi földről kellett idehozni, de éppen így a bort is, csak Probus császár után volt szabad bort termelni a tartományokban. Messzi földről hozták az agyagedényeket, a bronztárgyakat és az egyéb fényűzési cikkeket is, ámbár helyi műhely itt is működött, sőt kőfaragók is voltak, akik a síremlékeket és oltárokat elkészítették. Napoca földjéből mérleg is került elő, de hogy a kereskedelem komoly tényező volt a város életében, mutatja az az oltár, amelyet egy Messius nevű nagykereskedő állított Mercuriusnak, a kereskedelem istenének. Amint a Capitolium ott ragyoghatott, ahol ma a gyönyörű gótikus templom hirdeti a kereszténység győzelmét, éppen úgy az ókori Napoca temetője is ott volt, ahol a mai temető: éppen a házsongárdi temető táján kezdődött a Sírok Útja, amely egyetlen római városban sem hiányzott.

Éppen napjainkban újabb ásások folynak Kolozsvár főterén: meglehetősen mélyre kell mennie a régészek ásójának, hogy megtalálják a római nyomokat. De megtalálták. Szinte rétegekben fekszenek egymás alatt az elmúlt századok emlékei. Árpádkori régiségeket találtak, alattuk pedig, ugyancsak meglehetősen mélységben, római réteget; ebből a rétegből eddig sok cseréptöredék került elő, egy nagyobb oszlop és a római korbeltől Napoca kövezete; de előkerült

falrészlet és színes falfestmény is, továbbá egy pénzdarab Caracalla császár idejéből. Egyelőre kevés emléket hozott napfényre az ásó, de az ásások folytatódnak és mindennap meglepetéseket hozhatnak. Egy nagy tanulságot máris hoztak: az a körülmény, hogy a XI. századi réteg alatt közvetlenül a római réteg következik, ismét hangosan bizonyítja, hogy a római hódítás kipusztította a dákokat, úgy hogy a rómaiak kivonulása után Daciában megszűnt a kulturfolytonosság és Kolozsvár területén már csak a magyarok alapítottak települést, vagyis várost. Ujabb értékes bizonyosság ez a már eddig is kétségbevonhatatlan tudományos tétel mellett, hogy dák-római kulturfolytonosságról legfeljebb propaganda szempontokból lehet beszélni. Nem valószínű, hogy a római Napocát nagyobb területen fel lehetne tárni: a római város mélyen a mai város alatt alszik, nem lehetne feltárni emlékeit anélkül, hogy le ne rombolnák a mai várost. Már pedig a mai Kolozsvár olyan életet s egyúttal olyan szimbólumot jelent, amelynek egyetlen régi követ sem szabad megbolygatni.

Miután Decebal hadserege elvérzett az ádáz csatákon, népe elpusztult, vagy menekült, vagy római fogságba esett: a fővárosra is gyászos sors várt. Addig Sarmizegetusa csupán földvár volt, de így is nagy erősség. Sáncait és cölöperődítményeit véres rohammal kellett bevenniök a római legióknak. A római katonák bizonyára elcsodálkoztak, mikor meglátták ezt a barbár telepet, amely az ő fogalmaik szerint aligha volt alkalmas emberi szálláshelyül. Traianus oszlopán egy-egy domborműrészlet megőrizte a dák főváros palánkjainak és házainak képét. Ez az ókori filmszalag elénk vetíti a deszkából és gerendából összetakolt várpalánkokat és viskókat; megmutatja a római katonákat is, amint csóvát vetnek ezekre a könnyen gyúló alkotmányokra. A dák hagyomány szerint Sarmizegetusa volt Decebal birodalmának fővárosa, Róma tehát tekintélyekből ragaszkodott hozzá, hogy fenntartsa a folytonosságot és itt építse meg a maga daciai fővárosát is: hadd lássa az egész világ, hogy ahol eddig a dákok voltak az urak, ott most a rómaiak parancsolnak.

Csakhogy eredeti alakjában a félig-meddig leégett és elpusztult várost amúgy sem tarthatták meg, Traianus tehát úgy határozott, hogy az új fővárost közvetlenül a régi mellett építi meg. Amint az már ilyenkor szokás volt, megjelentek a római mérnökök, elkészítették a pontos városterveket, meghúzták a szabályos útvonalakat, amelyek a tábori utak mintájára derékszögben metszették egymást és a legiók azon nyomban hozzáfogtak a város megépítéséhez. Ulpia Traiana valóban fényes főváros lett: ott a hátszegi völgyben Róma fénye ragyogott fel az új főváros márványfalain és aranykupoláin. Traianus nevét őrizte a város, — a császár úgy hitte: örök emlékezetül. De már találkozottunk Hadrianus őfelségével, aki lépten-nyomon belekötött nagy elődje emlékébe és ahol csak tehette, elhomályosította.

Ezt tette itt a tartományi fővárosban is ; mivel palotáit és templomait még sem rombolhatta le, elvette a nevét. Elrendelte, hogy Ulpia Traiana neve ezentúl ismét Sarmizegetusa legyen. A város fényét azonban nem olthatta ki : nemcsak hogy egyre fejlődött és szépült, hanem alig száz év múlva megkapta a «metropolis», vagyis «főváros» címet. Kellett is ez a cím, hogy fenntartsa hagyományos jelentőségét, hiszen a három részre osztott Daciának ekkor már három másik fővárosa is volt. Ezért lett Sarmizegetusa a fővárosok fővárosa.

A metropolisnak egy időben helyőrsége is volt : itt állomásozott a Legio IV. Flavia. Ezt a legiót Vespasianus szervezte meg észak-italiai és galliai legénységből. A legio jelvénye az oroszlán. Állomásozott Dalmáciában és Singidunumban és csak a dák háború idején került Sarmizegetusába ; később egy ideig Aquincumban is állomásozott és részt vett Marcus Aurelius markomann háborújában ; a II. században aztán visszakerült Singidunumba. Tisztjei közül személyes ismerősünk Caius Oppius Bassus őrnagy, akinek az emléke úgy maradt meg, hogy Auximum városának tűzoltótestülete patrónusának választotta és emlékfelirattal tisztelte meg (Kr. u. 137).

A római Sarmizegetusa igazi alapítója Decimus Terentius Scaurianus, akinek nevét azért őrizte meg egy felirat, mert a colonia, vagyis a teljes városi jog adományozása idején ő hajtotta végre a város felavatását. Legnagyobb nevezetessége az új római fővárosnak a császár oltára volt (Ara Augusti) és ezért voltak itt császári főpapok is. A császároltár legfőbb papjának hatáskörébe tartozott mind a három daciai tartomány császárkultusza ; ezért is volt a neve : «három Dacia koszorús főpapja». A fővárosnak éppen a császárkultusz adta meg a kivételes tekintélyt. Semmit sem ártott ennek a tekintélynek az, hogy a csapatokat és a hivatalokat fokozatosan kivonták innen. Egészen Erdély feladásáig régi fényében ragyogott s talán szerencsés fekvése is hozzájárult ahhoz, hogy a barbár veszedelem nem egyhamar érhetette el. A IV. század előtt nem is jutott barbár a város közelébe ; ekkor aztán elérték a hunok s el is pusztították. A város rombadőlt, benőtte a fű és helyén nyomorúságos kis falu keletkezett : Gradiste, vagyis Várhely, amelyet már 1404-ben emlegetnek az oklevelek. Így tengette életét az egykori fényes daciai főváros nyomorult utódja, maga a főváros pedig mélyen aludt a szegényes viskók alatt.

Századok kellettek hozzá, amíg újra felfedezték a római Sarmizegetusát : a XIV. század elején Johannes Mesersius erdélyi humanista azonosította Gradiste falut az egykori fényes Sarmizegetusával ; az ásátások azóta bizonyossággá emelték feltevését. Sajnos, az ásátások javarészt már csak hült helyét találják az egykori fénynek, építészeti és szobrászati kincseknek : nagyon sok emlék elkerült innen Bécsbe és Gyulafehérvárra, rengeteg kincset maga Mátyás király hurcol-

tatott el. Az újabbkori ásatások megkezdésekor felépült a romterületen a múzeum; II. József idejében már annyi épületmaradvány került elő, hogy a császár látogatásakor valósággal elesodálkozott a romok nagyszerűségén, éppen úgy, mint később I. Ferenc is. A múzeumot a XIX. század elején a dévai Régészeti Társulat alapította és rendezte be; ugyanez a társulat folytatta az első eredményes ásatásokat is. Ekkor került elő az a két gyönyörű színes mozaik, amelyek közül az egyik Paris ítéletét ábrázolta, a másik pedig az agg Priamos látogatását Achillesnél. 1823-ban került elő a két ókori remekmű, akkor le is festették mind a kettőt és a mi napjainkra már csak ez az ábrázolás maradt meg, a két mozaik eltűnt; állítólag már 1830-ban elpusztultak. Nagy a gyanúm, hogy ez a két mozaik csak az akkori archeológusok fantáziájában volt ilyen gyönyörűség: bizonyára némi gyér nyomokból és töredékekből egészítette ki az archeológus és a vele szövetkezett rajzoló képzelőtehetsége a mozaikok egykori pompáját. Ezekben az ásatásokban került elő a Mithras-templom és néhány szíriai istenség temploma: íme, a fővárosban is voltak keleti kereskedők. A későbbi feliratok még azt is igazolták, hogy nagyon sokan voltak, úgyszólván a közelkelet minden népének volt itt képviselője: a daciai arany megérte a letelepedést. Előkerült a Nemesis-templom is és már ekkor fölsejlettek az amfiteátrum körvonalai éppen úgy, mint a városi fürdő emlékei. Azonban egységes képet az egykori fényes fővárosról ezek az ásatások még nem adtak.

A rendszeres és módszeres ásatásokat a Román Műemlékek Országos Bizottsága és a kolozsvári régészeti intézet kezdte meg 1924-ben. Magától értetődik, hogy mikor tíz év múlva bemutatták az ásatások addigi eredményeit, olyan diadalünnepet kanyarítottak hozzá, hogy ahhoz képest az ásatások eredményét igazán szegényesnek kell nevezni. A nagy ünneplés nem is annak szólt, mintha kivételes és rendkívül értékes római emlékek tömegét tárták volna fel: ennek is politikai célja volt. Úgy ünnepeltek, mintha legalább is valami közülük volna ahhoz a római Sarmizegetusához, amelyet kiástak, holott a tudomány már régen bebizonyította, hogy akkor, amikor a római Sarmizegetusa megépült, itt már híre-hamva sem volt semmiféle dáknak. De hagyján: ameddig itt sétálunk az egykori fényes főváros romjai között, legalább mi ne keverjünk politikát a római emlékek közé.

Még ma sem sétálgathatunk a római Sarmizegetusa utcáin úgy, hogy a város képe és élete teljesen és a maga egész pompájában kibontakoznék előttünk. Még nem látjuk a feltárt emlékek között a szoros összefüggést, még nincsenek meg a városnak határozott arcvonásai. Igen, itt az egykori fürdő, itt van Jupiter Dolichenus temploma, itt vannak az úri villák az egykori város tövében és itt húzódik a temető, a falakon kívül, a római út mentén, — de még nem látom a

város utcáit, még nem hallom a hétköznapi nyüzsgés zsvajját az üzletekben és a tereken, még képzeletemben sem tudom megeleveníteni az egykori város életét, mert nem látom a kézzelfogható valóságokat és összefüggéseket, a házak vonalát (még akkor is, ha már csak az alapfalai vannak meg), a vásárcsarnokot, a piacot és a boltok sorát. Azonban amit az ásatás eddig megmutatott az egykori Sarmizegetusából, az így külön-külön, a maga elszigeteltségében is hangosan tanúskodik az egykori város pompájáról.

Mindjárt az ásatások elején napfényre került a császárkultusz központi palotája és kápolnája. Ez az épület közvetlenül az ugyancsak föltárt Forum mellett van, sőt úgy látom, hogy éppen a Forumon. Hatalmas épülettömb (85×65 m) s még ebben az épülettömbben is pompásan érvényesült arányaival a nagy csarnok, amelynek közepén állt a császári oltár. Fogadalmi szobrok és márványszobor-töredékek bőven kerültek elő, előkerült a palota kincstára is, még pedig a föld alatt: nyilván itt tartották a drága istentiszteleti tárgyakat és a collegium értékeit. Megállapították, hol volt a palota szentélye és hol volt a papi testület ülésterme. Gyönyörű lehetett ez a mozaikos ülésterem; nyilván félkör alakú apszisában foglalt helyet a testület főpapja. Erről a területről több felirat került elő; az egyik már száz évvel ezelőtt. Elmondja, hogy a város polgármestere és főpapja kezdte meg a palota építését s a főpap fia fejezte be. A felirat nemcsak az épület nevét őrizte meg, hanem egyik kifejezésében utal arra is, hogy itt állt a császárkultusz főoltára (ara Augusti nostri).

Ez a császárkultusz volt a római Erdély leghatalmasabb összetartó ereje. Mit is jelentett a császárkultusz? Itt az Augustus-papok palotájában bőven van alkalmam elgondolkozni felőle, mikor látom, milyen hatalmas székházat emeltek a kultusz papságának és a császár oltárának. Olyan ez az épület, mint ma egy fényes püspöki palota; csak hogy a sarmizegetusai főpap nem egy városnak vagy kerületnek, hanem az egész tartománynak, mind a három Daciának császári főpapja volt. A római birodalmi vallás államvallás volt és inkább politikai, mint érzelmi hatásokra törekedett. Már a legrégebb időktől fogva azt tartották a római politikusok, hogy a vallás az állam leghatalmasabb fenntartó ereje és éppen ezért az istentisztelet minden alakiságára gondosan ügyelni kellett, mert különben az érvénytelen áldozatok és imádságok nagy csapásokat zúdíthattak Rómára. Később, mikor az állam felsége a császár személyében testesült meg, a császár lett mintegy az állam legfelsőbb védője és a Legnagyobb és Leghatalmasabb Jupiter földi képviselője. Annál inkább meggyökeresedett ez a gondolatmenet, mert a császárokat haláluk után, kezdettől fogva, istenekké avatták. A köztársaság korában az ilyesmire nem volt példa. Ha jól emlékszem a mondabeli római történelemre: Romulus volt az első és egyetlen, akit halála után istenné avattak. Augustus

óta azonban majdnem minden császárt hivatalból az istenek közé iktattak halála után, csak keveset sujtottak átokkal (damnatio memoriae), mert olyasmit követtek el életükben, amivel népük haragját és utálatát vonták magukra. Elmondhatom azonban itt magamban, hogy nagyon nagy gonosztevőnek kellett lennie egy császárnak, hogy ne kerüljön az istenek közé.

Ez azonban csak egy kis irónikus töredékük azoknak a gondolatoknak, amelyek itt az Augustalisok palotájában foglalkoztatnak. Gondolataim java ott röpköd Augustus császár személye körül, akit nemcsak holta után részesítettek isteni tiszteletben, hanem már életében oltárokat és templomokat emeltek tiszteletére, nem egyszer más istenek tiszteletével kapcsolatban. Így a császár személyét már életében kapcsolatba hozták az istenekkel s már életében földöntúli lénynek tekintették. Innen kezdve már csak egy lépés volt addig, hogy halála után az istenek közé iktassák, vagyis a mi fogalmaink szerint : szentté avassák. Egyáltalán nem csodálkozom rajta, ha a római birodalom területén valahol egyik-másik császárnak a templomával találkozom, vagy ha olyan szobrot látok, amely a császárt Jupiter vagy Apolló, vagy akár Hercules alakjában ábrázolja.

Ez a császártisztelet egyáltalán nem volt csúszó-mászó hízelkedés vagy talpnyalás, hanem állampolgári kötelesség, a császárok tiszteletére bemutatott áldozat pedig állami ténykedés. Az a papság, amely a császárkultuszt ápolta, a birodalom polgárainak szemében olyan volt, mint otthon Rómában a Vestaszűzek testülete, amely az állam örök életét jelképező szent tüzet gondozta. Annak a felfogásnak, hogy a császár személyének tisztelete az állam politikai fennállásának alapja, megvoltak a maga jogi következményei: a keresztényüldözéseket csak abból magyarázhatjuk meg, hogy a keresztények nem voltak hajlandók áldozatot bemutatni a császárok Geniusának. A római jogi felfogás nem tudott más hibát találni a keresztényekben, csak ezt az egyet. Hiszen Róma türelmes volt minden vallás iránt; Tacitus azt mondja, hogy Rómában valósággal az egész világ minden szennye és gyalázata összefolyik, mint valami csatornában: kétségtelen, hogy a római történetíró a mindenféle idegen istenre és kultuszra gondolt. Volt egy író, aki Rómát így nevezte: az egész világ isteneinek Pantheonja. Igen, a rómaiak türelmesek voltak az idegen vallások iránt, hiszen nemcsak magában Rómában, hanem a tartományokban is lépten-nyomon találkozunk a legkülönösebb keleti kultuszokkal, furcsa istenek szobraival és templomaival, a titokzatos szertartások egész sorozatával. Miért üldözte volna Róma a keresztény vallást, amelyről éppen olyan keveset tudott, mint a többiről? Eszembe jut az is, hogy Róma megtúrta a zsidókat, schasem emelt kifogást vallásuk ellen. Mikor meghódításukra indult, akkor is azért akart leszámolni velük, mert örökös lázongásaikkal és nyugtalankodásaikkal állandóan

izgalomban tartották a római tartományt. Csak ritkán hallunk olyasmiről, hogy Rómából, vagy valamely tartományi fővárosból kiutasították a zsidókat, azonban az ilyen intézkedésnek sem voltak vallási okai. Számbaveszem azt is, hogy a rómaiak eleinte azonosították a keresztényeket a zsidókkal, a keresztényeket csupán zsidó felekezetnek tartották, aminthogy eleinte még a filozófiailag művelt emberek sem tudták megkülönböztetni az új vallást a zsidóságtól. Nyilvánvaló tehát, hogy a keresztényeket nem vallásukért, nem hittételeikért és nem szertartásaikért üldözték. Plinius, Traianus császár barátja, kisázsiai tartományából levelet ír a császárnak a keresztények ügyében és ebben meglehetősen szenvtelenül, egyúttal azonban némi megvetéssel nyilatkozik a keresztények hitéről és isztentiszteletéről. Róma valóban bizonyos fölényvel nézte az új vallást és nem állta útját terjeszkedésének. Csak akkor igyekezett rendet teremteni hívei közt és leszámolni magával az Egyházzal, amikor kiderült, hogy ezek a keresztények megtagadják polgári kötelességüket : nem hajlandók áldozni a császár Geniusának. Ezzel a magatartásukkal, — ez volt a római jogi felfogás, — felségsértést követnek el, tehát méltók a halálra. Ez a keresztényüldözések magyarázata.

Amint végiggondolom ezt a római okfejtést, egyszerre megvilágosodik előttem az augustalisok palotájának és oltárának egész jelentősége. Mit akart Róma, mikor ilyen hatalmas palotát épített itt az északi végeken a császárkultusznak? Nyilván semmi egyebet, mint figyelmeztetni ennek a tartománynak szedett-vedett népét arra, hogy mik a kötelességei egy igazi római polgárnak s hogyan kell viselkednie annak az idegenből bevándorolt daciai telepesnek, aki azt akarja, hogy Róma védelmében nyugodtan dolgozhasson és Róma napfényében sütkérezhessen.

Róma fenségére és a császár hatalmára egyéb is figyelmeztette itt az idegenből jött telepest. Figyelmeztette a Forum és a pompás oszlopcsarnok (85×10 m), amelynek rózsaszínű márványai és ragyogó bronzai valósággal a világ fővárosának pompáját idézték. Ezt a Forumot, ahol egykor az egész tartomány szíve dobogott, irgalmatlanul megviselte az idő ; de még ebben a romhalmazban is fel-felesillan a régi fénynek egy-egy sugara. Itt ez a hálaemlék, amelyet a colonia lakosai emeltek Marcus Sedatius Severianus őexcellenciája tiszteletére, akit legfőbb pártfogójuknak választottak meg s aki Dacia kormányzója volt a II. század közepén. Nem lehetetlen, hogy szobra is ott állt a talapzaton, sőt az sem lehetetlen, hogy aranyozott bronzszobor őrizte emlékét ; különben nem tűnt volna el mindenestül. Bizonyos nyomokból arra mernék következtetni, hogy itt a közelben állhatott valamikor a vásárcsarnok ; de ezt a gyanúmat aligha tudnám igazolni. Inkább meglep a rengeteg szobortalapzat és most odaképezek mind-egyikre egy-egy bronz- vagy márványszobrot, a kormányzókat, a

pártfogókat, a híres tábornokokat és a nagynevű polgármestereket, akiket a város tanácsa emlékekkel tisztelt meg. Így mégis csak meg-elevenedik képzeletemben legalább a Forum élete. Egy-egy felirat kiváló egyéniségek emlékét idézi fel: az egyik talapzaton valószínűleg Caius Arrius Antoninus kormányzónak a szobra állhatott. Ezt a magasrangú férfiút nyilván nagyon szerették, mert emléktáblát állítottak neki és családjának. Mindenesetre páratlan népszerűség jele az, hogy a felirat fiait is megnevezi; így lett halhatatlanná a kormányzó két fia, Antoninus és Quadratus, akiknek alakja különben nyomtalanul elmosódott volna a multak ködében.

És mindenekfelett őrzi a város egykori pompájának emlékét az amfiteátrum, amelyet csak a legutóbbi évtizedben (1934—36) tártak fel. Amint ideérek az egykor hatalmas falak csonkjai mellé, eszembe jut, hogy ennek az amfiteátrumnak a képét láttam már valamikor: igen, láttam egy régi fényképet, amely több mint ötven esztendővel ezelőtt készülhetett és ha most eszembe jut ez a kép, el kell csodálkoznom az idő pusztításának iramán. Akkoriban még jócskán kilátszottak a falak a földből és íme, most, jó félszázad múlva, már azt is a földből kellett kiásni, ami akkor még jóval a föld felszíne fölé magasodott. Így múlnak és pusztulnak a római falak; a késő utódok nem becsülik meg a római építészeti emlékeiket, inkább kőbányának használják az ilyen hatalmas építményeket és csak akkor kezdik dédelgetni, ápolni és fenntartani, vassal és cementtel megerősíteni, amikor már alig maradt belőlük valami. Úgy vannak velük, mint Tarquinius Superbus római király a Sibylla-könyvekkel: mikor már csak három marad belőlük, ezért a háromért olyan drága árat fizetett, amelyért mind a kilencet megvehette volna.

A régi fénykép zordnak és hatalmasnak mutatta Sarmizegetusa amfiteátrumát; most itt állok mellette s látom, hogy a kisebbek közé tartozik, mindössze 88 m hosszú és 69 m széles, arénájának pedig 66×47 m a mérete; mégis 5000 néző fért el benne. Ezek az adatok megértetik velem, hogy csak a római Colosseumhoz képest «kisebb» ez az amfiteátrum: a többi tartományi amfiteátrummal valahogy még állhatja a versenyt, bár az aquineumi katonai amfiteátrum alaposan lepipálja a maga 131×110 m. méretével s a Colosseumnál is nagyobb arénájával; ebben 15000 nézőnek volt helye! Láttam egy légi felvételt, amelyen pontosan kirajzolódik a sarmizegetusai amfiteátrum alakja: szabályszerű ellipszis-alak, pompásan illeszkedik az utak közé, s máig is mutatja: ilyen lehetett valamikor a hatalmas épület képe a tájban. Egyszerű épület volt ez az amfiteátrum, de megvolt minden szükséges mellékhelyisége, megvan még a hagyományos csatornája is, amelyen a víz és vér lefolyt. Mindössze a kapui voltak díszesek: márványoszlopok szegélyezték a kapubejáratokat és szépen faragott kőgerendák nyugodtak a márványoszlopok tetején.

Megismerem még a hatóságok padjait : ezek márványból vannak. Nem lehetetlen azonban, hogy egy-egy magányos márványülés valami gazdag ember helye volt ; módja volt rá, márványból faragtatta meg amfiteátrumi karosszékét és bizonyára telehordatta puha párnákkal, hogy órákon keresztül nyugodtan és kényelmesen élvezhesse az előadást. Az egyik ilyen márványszéken felfedezek két betűt : az egyik L, a másik T. Nincsen tudós, aki megfejtethné, mit jelentenek ezek a magányos betűk ; halottak már és hallgatnak, titkuk örök titok marad.

Éppen úgy, mint a Sírok Útjának rengeteg titka, amely most megmozdítja képzeletemet magányos sétámon, amint a gyér síremlékek között elhaladok. Ez aztán igazán a pusztulás mezeje. A barbárok mindenütt, ahol sírmezőket vagy utakat fedeztek fel, a legkegyetlenebbül feldúlták a halottak örökkévalóságnak szánt nyugvóhelyeit. Micsoda hatalmas csákányok kellettek hozzá, hogy feltörjék a roppant szarkofágok fedelét, rést vágjanak a halottak házán és kiemeljék kincseiket! Csak kevés szarkofág és sír került a mai archeológusok kezére teljes épségben ; ahol csak hozzáfértek a szentségtelen kezek, mindenütt megbolygatták a koporsókat. Íme, itt mered fel előttem az Aurelius-család mauzóleuma ; azaz hogy túlzás, mert igazán nagyon kevés mered fel már belőle. Hatalmas köralakú épület volt ez valamikor, méltó arra, hogy ott álljon a Via Appia mentén Rómában, talán éppen Caecilia Metella mauzóleuma mellett. És íme, mi maradt belőle? Hol vannak a hatalmas és gazdag család halottainak porai? Hol van ama Quintus Aurelius Tertius, aki sírfeliratának tanúsága szerint a főváros egyik főpapja volt, egyúttal városi tanácsnok és családjával együtt itt talált örök nyugalmat? Csak ő hitte öröknek ezt a nyugalmat : alig néhány századévig tartott. Pedig nevezetes ember volt, bátran gondolhatta, hogy emléket örökre megőrzi a tartományi főváros. Bizonyos, hogy nagy volt a tekintélye polgártársai előtt, hiszen egy alkalommal 80,000 sestertiust (kb. 22,000 P.) adott a városnak közélélmzési célokra (Kr. u. 142). Íme, ha porait a többi Aurelius poraival együtt ismeretlen messzeségekbe sodorta is a századok szele, emléket fenntartotta a kő, amely valóban tovább él, mint az ember. De hiába keresem itt a város többi gazdag családjának, többi jeles fiának, tisztviselőjének, katonájának és kormányzójának sírjait. Nincsenek sehol. Ha babonás volnék, arra kellene gondolnom, hogy íme, a végzet keze így bánt el a római fővárossal! Pontosan úgy, ahogy Róma elbánt a dák királyi székhellyel. Még az sem menthette meg Sarmizegetusát a pusztulástól, hogy főpapi város volt (Pontificia colonia), fényes és pompás székhelye a császár kultuszának, valósággal a daciai Róma, — aminthogy akkoriban minden jelentősebb tartományi várost Róma másának tartottak. Eltűnt hát a Sírok Útja is és éppen úgy, amint nem találtam meg a városban az élőket, nem találok meg idekint a halottakat sem.

Akkoriban, mikor Raevius ezredes egyenruháját viseltem, természetesen megfordultam a tartományi fővárosban is. Most föllapozom útjegyzeteimet és elolvasom, mit is írtam Sarmizegetusa életéről, mit láttam a fővárosban akkor, amikor visszaszálltam képzeletemben abba a régi korba. Hát természetesen nagy fényvel és pompával fogadtak. Ezt olvasom naplómban: ...Káprázatos volt a katonai díszszemle. Fogadtatásomra megérkezett Apulumból a XIII., Potaisából pedig az I. legio néhány zászlóalja. A felvonulás remek volt, a gyalogság kemény és marcona, a lovasság elegáns, a tűzérés félelmetes, az utászok és hidászok tökéletesek. Csillogtak a sasok, lobogtak a zászlók, hajladoztak a hadijelvények, dübörögtek a gépek, sikongtak a sípok és harsogtak a trombiták: megdobbant a szívem, éreztem Róma felségét és hatalmát. Még jobban éreztem ezt a városban tett sétáimon; tavaly még mocskos dák fészek volt Sarmizegetusa, kúptetős, szalmafedelű sárkunyhókkal, csak a királyi palota és a városfal volt kőből, de az is csak imitt-amott. Ma ragyogó római város, beillenék Itáliába is, templomaival, középületeivel, színházaival, amfiteátrumával, szobraival és mozaikjaival. Csak éppen Itáliában furcsa volna az utcákon hemzseggő idegen, javarészt keleti, szakállas, nevetséges öltözetű tömeg és a boltok sok idegennyelvű felirata, a szír kereskedők furcsa, érthetetlen és vadhangzású neve. Az egyik boltos cégéréen ezt a nevet olvasom: Theimes; a másikon ezt: Bericius Zabdibol, — majd beletört a nyelvem. De legalább a város barbár nevét nem kell már kimondanom: tavaly óta római neve van: Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica. Azért a város még nincs készen, hogy is lehetne? Mindenütt építenek, s a munkásokkal versenyt dolgoznak a macedoniai V. legio katonái...

Íme, régi életemben mégis csak megéreztem valamit a város ízeiből és hangulatából; legalább láttam a rengeteg barbárt és keletit; ki tudja, hány szkíta, szarmata, jazig, szír és zsidó lehetett abban a tömegben, amely a boltok során zűrzavaros bábeli zsidongással fogadott? De meg kell adni, volt azokban a boltokban minden, amit akár a legfinomabb ízlés, akár a legkényesebb íny kitalálhat és elképzélhet. Sajnos, mostani sétámon sehogy sem érzem ezt a hangulatot: túlságosan közel vagyok a romokhoz, túlságosan félelmetes arányokban mered elém a pusztulás. De ha egy kicsit megerőltetem a képzeletemet és az egykori tartományi főváros fényes épületsorait, utcáit, tereit, templomait és szobraikat beleképzelem a komor tájba, mégis megragyog előttem a hegyek fekete koszorúja s ezt gondolom magamban: «Itt hajdan szebb élet volt».

És nem feledkezem meg itt, a város mélabús hangulatában, régi barátunkról, Hadrianus császár bajtársáról sem: Quintus Marcius Turbo emléke sem múlt el nyomtalanul itt a fővárosban, mert megmaradt a kő, amely hirdeti, hogy valamikor ő is pártfogója volt Sarmi-

zegetusának. Itt van a hódoló felirat, amelyet a három Dacia parlamentje, vagyis tartományi tanácsa emeltetett Gordianus császárnak; hogy melyiknek a kettő közül, ki tudja ma már, hisz mindkettő rövid ideig uralkodott és mindkettő ugyanabban az évben (Kr. u. 238).

Már búcsúzom a Sírok Útjától, szomjas szemmel keresgélek még a kövek között: de a legtöbbet már csak a múzeumban találom meg. Itt a múzeumban csöndesen elbeszélgethetek Sarmizegetusa egykori polgáraival. Itt találkozom egy fiatalasszony, Valeria Cara sírkövével: milyen kedves a neve, milyen szépen hangzik át az enyészeten! Szegényke, Titus Flavius Aper városi főjegyző felesége volt, páratlan asszony, mint a felirat mondja, coniunx rarissima! Úgy elképzelem, milyen is lehetett: szép, jó, hűséges, dolgos, kedves, bájos, — nyilvánvaló, hogy a főjegyző úr ilyennek látta és azért gyászolja oly megindító szavakkal. Hogy elmúlt minden, hogy elmúlik minden! Szépség, jószág, és kedvesség — sokkal hamarabb elszáll és elporlik, mint ezek a hideg kövek, amelyek annyi meleg szív emlékét őrzik. Itt találkozom Caius Julius Valerius őméltóságával, akinek nagyon felvitte Isten a dolgát; kiszolgált katona volt, azután beállt a városházára tisztviselőnek és végül polgármester lett belőle. De van itt másik polgármester is: Caius Valerius Surus; itt van mindjárt mellette a veje, Titus Aurelius Emeritus, a VI. legio őrnagya.

Nagyobb urak emlékköveit is őrzi a múzeum: ezt az oltárt «minden isteneknek» Publius Aelius Hammonius őkegyelmessége emelte, az apulumi Dacia kormányzója. Oltárt és emléktáblát állított valaki Silvanusnak, a kertek és erdők istenének, amiből nyilvánvaló, hogy nemcsak a kereskedés virágzott itt, hanem a földművelés, az erdőgazdálkodás és a gyümölcsstermelés is. Silvanus tartományi isten volt előbb, később az egész római birodalom tisztelte: római istenné vált, de íme, itt a múzeumban békésen megfér mellette az egyiptomi Serapis, akinek Caesidius Respectus és felesége, Apronilla emelt oltárt. Még görög feliratot is találok itt: Aelius Apollinarius kormányzó és felesége, Maxima emelte, de ők maguk sem tudták, hogy kinek; csak ennyit írtak a kőre: «A legfőbb istennek.» Afféle biztonsági intézkedés lehetett ez; nem tudták, melyik hatalmasabb, Jupiter-e, Mithras-e, Jupiter Dolichenus-e, Serapis-e, vagy ki tudja, melyik a rengeteg isten közül, — tehát úgy gondolták: vegye magára az, amelyik valóban a legfőbb istennek tartja magát. Van itt oltára a gyógyító istenségnek, Aesculapiusnak és leányának, Hygiának. De van oltára Liber Paternek, amiből minden késői borivók örömére az következik, hogy volt bizony szőlőművelés is Dacia fővárosának közelében. Csodálkoznám, ha nem találnék Nemesisnek állított oltárt; a végzetnek ez az istennője mindenütt ott van az amfiteátrumok tőszomszédságában; nyilván ez az oltár is ott állt valamikor és azt is megtudjuk, hogy ki emelte a veszedelmes istennőnek: egy amfiteátrumi állat-

ápoló (pecuarius), nyilván azért, mert nagyon rettegetett valamelyik vadállattól, amellyel éppen neki kellett foglalkoznia és fogadalmat tett az istennőnek, hogy oltárt emel tiszteletére, ha a fenevad nem bántja. Be is váltotta fogadalmát: «Votum solvit libens merito» — fogadalmát szívesen és hűségesen teljesítette. Ez a négy szó, illetőleg a formula négy kezdőbetűje: V. S. L. M., ott van minden fogadalmi oltáron.

Jóformán rá sem hederíték az apró bronzistenszobrokra, erre a szép kis Pán szoborra, amely bizonyára valahol a Rajna mentén készült, az illatszertartókra, a vörös agyagporcellánokra, az apró ékszerekre, — az egykori életnek ezekre a tragikus törmelékeire. Minden figyelmemet leköti egy oltár, amelynek a felirata, alighogy rápillantok, megállít. Egy bizonyos Eutyches nevű sarmizegetusai polgár, — s nevéből arra következtetek, hogy nyilván ideszakadt görög kereskedő lehetett, — emelte az oltárt Dacia Felix és a Domus Divina tiszteletére. Íme, a boldog Dacia, az aranyország, mint istenség! Boldog Dacia Geniusának és az Isteni Ház, vagyis a császári ház Geniusának oltárt emel a bevándorolt görög, hűsége jeléül. Íme, Róma Geniusá így ötvözötte rómaivá messzi idegen földek fiait.

Egy régi görög útleíró, Ptolemaeus (Kr. u. II. sz.) királyi székhelynek, basileion-nak nevezte Sarmizegetusát. Micsoda gyilkos századok múlhattak el fölötte, amíg a nyomorúságos Gradiste lett belőle?

Hiába kérdezem, erre a kérdésre nincs felelet. Hallgat a táj és hallgatnak a hátszegi hegyek, a véres múlt emlékei fölött.

KIRÁLYI VÁR.

Aki Kolozsvárról el akar jutni Zilahra, emberelje meg magát, mert meg kell szenvednie a Meszes szépségeiért. Előbb vonaton döcög egyet, aztán felül az államvasutak autobuszára és igen vegyes társaságban nekivág a hegyeknek. Szombat van, Zilahon hetivásár, ezért olyan vegyes a közönség: kosarak, táskák, ládák, hátizsákok tömege, moccanni is alig lehet a különben is szűk kocsiban s főképpen lélegzeni nem. Ha kinyitnák az ablakokat, bizonyára vadvirágok illatát érezném, így azonban inkább ne is beszéljünk az illatokról.

Ha hőmérő volna az ablakon, legalább harminc fokot mutatna: pokoli kemence ez a kocsi, szinte izzik és sistereg a lángoló nap korbácsütései alatt. Az emberek szenvednek és valósággal aléltan csuklanak össze az embertelenül szűk ülések kalodájában. Ilyen lehet a pokol.

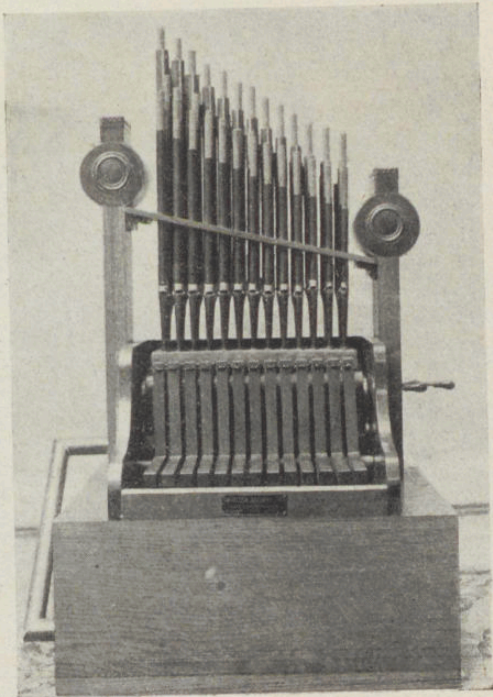
Csak én nem szenvedek. Én nem a hetipiacra utazom ezen az izzó bárkán: én évszázadok messzeségébe igyekszem ebben a valószínűtlenül forró és kegyetlen nyári napsütésben. Prolissumba visz utam,

vissza-vissza a távoli római századokba. Ezek az emberek, akik vidáman fecsegnek apró-cseprő gondjaikról-bajaikról, nem is sejtik, hogy kivel utaznak együtt egy autóbuzson : a császári Róma fia robog itt síkon és dombon át, fel a hegytetőre, a szilágysági hegyek és régi századok csúcsára : Porolissumba.

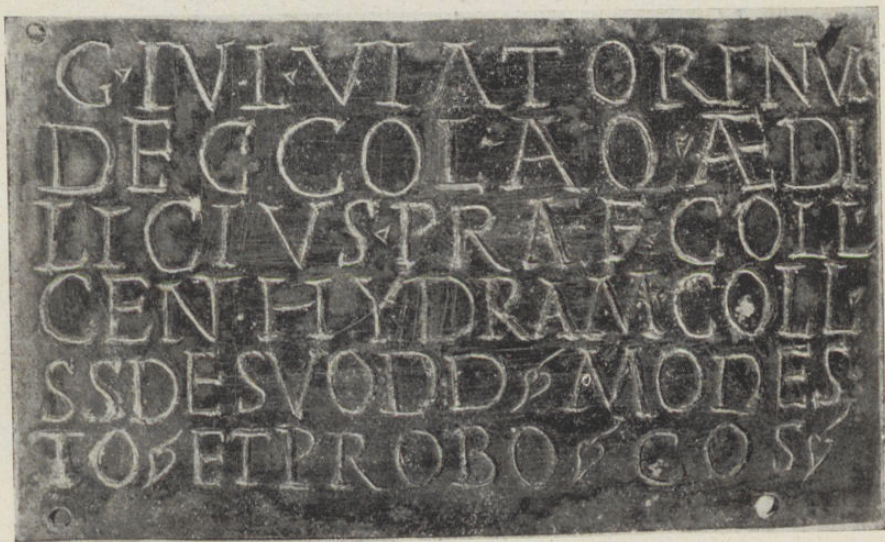
Fenn a Meszes gerincén gyantás erdőillat leng körül. A százados fák titokzatosan hallgatnak. Valami rejtelmes zúgás suhan át a lombok közt : így zúghattak valamikor Dodona tölgyei. Legszívesebben leszállnék, egész nap kószálnék az erdőben s bolygatnám a sötétség és magányosság titkait. De én sietek a messzi római városba, beszél-nivalóm van a kövekkel és az árnyakkal. Lihegve kapaszkodik fel az autóbuzs a tetőre : eszembe jut, hogy nem messze innét húzódik a régi római út, de amint az erdő egyik nyílásán balra pillantok, egyszerre fölnevet a város ; mintha ide mosolyogna a hegyre, mintha köszöntené messzi földek vándorát. Ott lent a völgyben a tornyok és házak a magyarság egyik ősi fellelőjét jelzik ; úgy símul a hegyek oldalába a kis város, mint a madárka a bársonyos tenyérbe, de van egy torony, amely onnan a mélységből is szíven szúr : román bazilikát építettek ide, ebbe a színmagyar városba : erőszakkal akartak idegen bélyeget nyomni erre a magyar bástyára, éppen úgy, mint Kolozsvárra, vagy Marosvásárhelyre. Meddő igyekezet : Wesselényi és Ady városát hiába akarják idegen egyenruhába kényszeríteni, teste-lelke örökre magyar marad.

Fordul a kocsis, fordul a város is, mintha valaki a tenyerén tartaná és kicsit megbillentené, mintha le akarná ejteni, aztán meg-gondolja magát, megint vízszintesbe helyezi a tenyerét : értem, értem, Isten tenyerén pihen a város és nem kell semmitől sem félnie. Igen, ott az az idegen stílusú templom arra figyelmeztet, hogy voltak, akik le akarták söpörni ezt az ősi és színmagyar várost, innen a nevető hegyoldalról, az Isten tenyeréből. De az Isten erősebb.

Odalent Zilahon az álmos vidéki városok hetipiaci nyüzsgése fogad. Vidéki emberek és szekerek tömege, hangos beszéd, sietés, kavargás, alkudozás. De engem messzi célok vonzanak, csak egy pillanatra állít meg a szimbolikus bronzszobor : Wesselényi. Ebben a szoborban az igazi magyarság minden ereje és szépsége egyesült, szinte jelképe a városnak. Első utam a kollégiumba visz : a református kollégium a szilágysági magyarságnak valósággal szíve ; Ady-émlékek lengenek körül. Itt dobog ennek az ősi földnek lelke és élete. Valamikor ez volt az egyetlen fellelő, amely a város körül hullámozó román tengerben úgy állt, mint a világítótorony : messzire sugározta a magyar élet és műveltség fényét és melegét. De most már az egész város egyetlen fellelő : a városháza és a vármegyeháza megdönthetetlen bástyafok. Ezekben az épületekben ma már nemcsak közigazgatási munkát végeznek, hanem szent feladatuknak tekintik a kultúra ápolását is.

Ilyen volt az aquincumi orgona.

Az orgona feliratos bronz táblája.

Római lovasság harca roxolanusokkal.

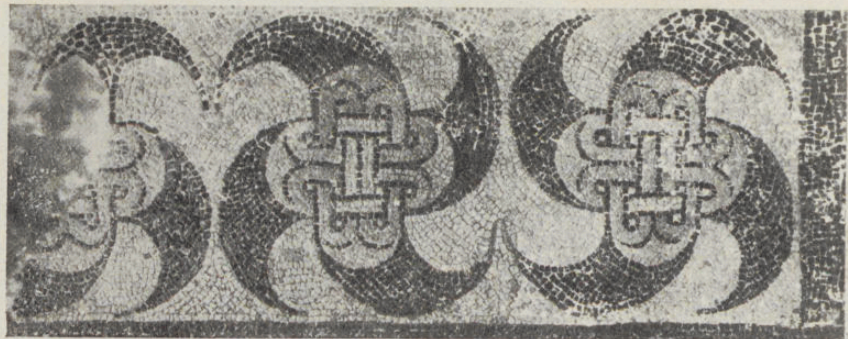
Tintatartók és stílusok.

Szőlőt esipkedő amoret és kakas.

Római mozaik Baláca-pusztáról.

Mozaikpadló részlete.

A savariai Szent Quirinus-bazilika mozaikja : a szimbolikus halak.

Már nemcsak a kollégium szíve dobog, ezekben az ódon épületekben is szívek dobognak, és csodálatos megértéssel fordulnak a felelős tényezők Szilágy megye elmúlhatatlan értékei felé: szeretettel dédelgetik a régi emlékeket. Itt mindenki, az alispán is, a polgármester is, Dacia katonája. Róma hegyománynak őre; lelkes emberek cohorsa keresi, vigyázza és mutatja fel a világnak a régi fény és hatalom római nyomait.

Még majdnem delelőn áll a nap, amikor a vármegye autóján elindulunk, hogy megkeressük a római tábor, odafent a Pometen. Elképzelem, milyen lehet ez az utazás, ha parasztszekéren teszi meg az utat az ember és annál hálásabb vagyok a nemes vármegyének, hogy Raevius ezredest, az ókor követét, a maga párnázott kocsiján viszi ki a római táborba. Az autó átrobog a híres Meszes-kapun: ez a szakadék a barbár betörések útja volt a történelmi idők kezdete óta. Észak felől valósággal Erdély kapuja és már itt kezdem megérteni ennek a hegyvidéknek jelentőségét; már körülbelül tudom is, miért kellett éppen ide építeni a legerősebb római tábor. Felkapaszkodunk Mojgrád lejtős utcáján; úgyszólván egy utca az egész falu, hegy mentén kanyarognak fölfelé a házak: elképzelhetetlen szegénység mindenütt. Soványan fizet a föld s azt a keveset is, amit ad, kemény munka árán adja. Az a nép, amely itt él és dolgozik, semmiképpen sem fejedelmi törzsek és szabad harcosok utóda.

Még a faluban haladunk, amikor feltűnik a Magura gerince. Az egykori tűzhányó úgy magaslik ki a tájból, mint odalent a Balaton mellett Badacsony. Ha képzeletben millió évvel visszazálok az idők messzeségébe, látom ezt a hegyet, amint ontja a tüzet és a lávát s amint körülötte ezek a festői hegyek is feltornyosulnak a Föld valami szörnyű katasztrófájában. Úgy uralkodik a tájon a zömök és zordon hegy, mint valami hatalmas bástya. Már a legősibb települések idején ezt a helyet választották várnak a lakosok: dákok éltek itt valamikor, földvárak sáncái mögött, s később is, amikor már Róma kardja idáig ért, utolsó megerősített várak maradt és fejedelmük székhelve.

Az autó egyre jobban zihál, az út egyre romlik. Már a régi római úton járunk; sajnos, rettenetesen megviselte az idő; széthányta és feltúrta köveit, mintha a századok gránátjai vágódtak volna bele valami rettenetes pergőtűzben. Már majdnem fölértünk a tetőre, egyszerre csak megállunk: megérkeztünk Gyorgye háza elé. Gyorgye a fossor, vagyis: ásómester. Fossornak nevezték az ókeresztény temetők sírásóit; meg is maradt az egyik római katakombában Diogenes fossor képe a sírján, szerszámaival együtt. Ezek a fossorok, akik az archeológusok mellett dolgoznak, érdekes és különös emberek. Ilyen emberrel talákoztunk már sétáink közben az Alföldön; az volt az a híres segedrégész, aki a hatalmas avarkincset megtalálta. De ilyen

Petrovics Jenő is, aki valósággal naturalista régész. Ilyenek voltak valamikor a Balaton környékén a Sirsom testvérek, akik a nagyérdemű Lipp Vilmosnak segítettek kutató munkájában. Ilyen volt a híres Halbör Förgeteg János, az Alföld régiségeinek ásómestere, akinek Móra Ferenc állított halhatatlan emléket. Ilyen Gyorgye is. Időbe telik, míg megismerkedhetünk vele, sokat kell kopognunk a kapun, nyilván alszik a derék segédrégész. Kiderül, hogy csakugyan aludt, nagyon sokat dolgozott és most tartja a déli sziesztaját. Megbámulom a faragott kaput : halványan hasonlít valami székelly kapura, csak hogy nincs meg benne a székellyek művészi ügyessége és könnyedsége : hiányzik róla a mosolygás, inkább holmi félszeg büszkélkedés rí le erről a kapuról. Elolvasom a feliratát : Ora et labora Romanum. Imádkozzál és dolgozzál, — ezt még csak értem, de mi az a «Romanum?» Ez még konyhalatinságnak is rossz. Útitársam, a kollégium fiatal tanára, Porolissum egyik kiváló ismerője, felvilágosít : «Imádkozzál és dolgozzál román». Hát ez bizony gyenge latinság, de túlteszem magam rajta ; úgy gondolom, hogy a derék Gyorgye félfüllet hallott itt latin szavakat a tudósoktól, erre önállósította magát és latinul fogalmazott. Megtudom, hogy ez éppenséggel nem így van, mert valószínű, hogy nem ő maga szerkesztette ezt az ügyefogyott feliratot, hanem azok a román archeológusok, akik itt dolgoztak ; szántszándékkal hibásan fogalmazták meg a feliratot, hogy népies és megható legyen ; hadd mondják az emberek : íme, ez az egyszerű román is tud még valamit latinul s ki tagadhatná ezek után, hogy a románok a rómaiak utódai? Siralmasan együgyű fogás ez, a nyugat művelt emberét nem sikerül vele megtéveszteni. Van aztán ezen a faragott kapun még egy rejtelmes felirat, mindössze három betű : G. T. P. Ez pedig ennyit jelent : «Gyorgye Tampa Porolissensis». Meglehet, hogy ha a derék Tampa Gyorgyét kérdezném meg, a nagyobb népiesség kedvéért a P. betűt talán így olvasná : «Porolissus», — csak hogy minél hibásabb legyen és ennél fogva minél hitelesebb. De én a «Romanum» óta óvatos vagyok és nem kérek a derék Gyorgyétől felvilágosítást. Megelégszem azzal, ha végigkísér Porolissumon.

Amíg lassan haladunk fölfelé a római úton, elbeszélgetünk Porolissum furcsa sorsáról. A római vár évszázadokig lappangott a föld mélyén ; nem is tudtak róla. Annyit tudtak, hogy itt valami római várnak kell lennie, de hát senki sem törődött vele. A legelső, aki ásásokat rendezett a tábor helyén, Szikszay Lajos volt, Szilágy megye alispánja : gyűjteménye a kollégiumba került. Műkedvelő ásítás volt ; akkoriban még, a XIX. század második felében, nem ismerték az ásítás mai módszereit ; nem a nagy egységek voltak a fontosak, nem a tábor alaprajza és berendezése, nem a falak és kapuk feltárása, hanem a leletek. A század végén már rendszeres ásítások folytak, sőt 1914-ig többször is ásattak szakemberek. Ásatott itt gróf

Teleki Domokos (1907), — igaz, hogy csak egy napig, — s később gróf Teleki Béla, ugyancsak azért, hogy minél több leletet gyűjtessen; van is a zsigódi kastélyban sok római régiség, csak avatatlan szemek nem igen láthatják meg; állítólag római szőlőprés is van a régiségek között. Általában olyan tárgyak kerültek elő, mint mindenütt máshol: terra sigillata töredékek, pannoniai sűrű edények, bronzok, sarlók, veretek, fogantyúk; de előkerültek dáki edények is. Van Philippus császár korából egy császárfelirat, amelynek gyönyörű betűi megállítják a látogatót. Előkerült Pescennius Niger császár pénze: nagyon ritka, csak néhány darab van belőle Magyarországon. Szakállas császárfej a pénzen és ez a felírás: Boni eventus — Siker!

Szikszay Lajos barátja volt a nagy magyar archeológusnak, Torma Károlynak. Torma Károly volt az a különös életű magyar tudós, aki majdnem hibátlanul meglátta az ókor nyomait mindenütt s átfogó tehetségével nem annyira a kézzelfogható leletekre és eredményekre vadászott, mint inkább arra, hogy irányítást adjon a régészeknek. Ő volt az, aki megállapította Porolissum helyét, bár egyetlen kapavágást sem tett, egyetlen négyzetméter területet sem ásott fel. Szikszay Lajos gyűjteménye a hosszú román megszállás alatt majdnem teljesen elkallódott, csak egy része került vissza Erdély visszacsatolása után a kollégiumi kis múzeumba. A későbbi, vagyis a századeleji ásásoknak legfőbb hibájuk az, hogy nem folytak előre kitűzött cél és terv szerint. Szinte azt mondhatnók: találomra ásattak a század első évtizedeiben és az érdemes régész, Buday Árpád, szerencsétlenségére sohasem ott vágott bele a földbe, ahol kellett volna; a táborhoz hozzá sem nyúlt, mindig mellette és a falain kívül bolygatta a földet. Ezekre a sikertelen kísérletezésekre a román egyetem régészeti intézete tette fel a koronát: többször ásott Porolissumban, de meglehetősen műkedvelő módon, sőt gyakran megtörtént, hogy az ásások vezetője tanuló ifjakat hozott magával erre a munkára, akik aztán egyáltalán nem értettek a régészethez, sem az ásás technikájához és ezért rendszertelen munkájukkal nagyon sok kárt okoztak. Csak a megszállás legutolsó évében sikerült az ásások vezetőjének, — természetesen most sem önállóan, hanem német tudósok utasításai alapján, — megtalálni a helyes pontot, ahol az ásásokat meg kellett kezdeni. Ekkor ásták a tábor praetoriumát, de sajnos, ez is afféle rablóásítás volt: úgy megbolygatták, hogy ember legyen, aki a rendszertelen ásás pusztításait helyre tudja igazítani. Szerencsére a magyar archeológus, akinek kezében van most a római Porolissum sorsa, ember a talpán: ember és tudós.

Amint itt járok a hegyoldalon, a Pomet tetején, a római úton, látom, hogy a föld felszíne mindenütt sűrűn tele van kődarabokkal és cseréptöredékekkel. A hegyoldal lefelé; a közelben, idefönt a hegytetőn, kukorica, kender, bab, krumpli, s mint mesebeli aranytallérok,

úgy ragyognak a napraforgó tányérjai : élet és virulás a halott római vár titkai fölött.

Körülbelül nyolevan éve már, hogy Torma Károly a Mojgrád feletti gyér romokat a római Porolissummal azonosította ; azonosítását később a feliratos emlékek igazolták. Ismételten megállítanak ezek a szláv nevek : Mojgrád, Magura. Hogyan kerültek szláv nevek ide a román tengerbe? Ezt már csak ősrégészek tudnák megmagyarázni. A Porolissum név jelentését hamar megtudom ; dák név ez, valamikor a Magura tetején épített földvárnak volt a neve ; annyit jelent, mint «királyi vár». Mikor a rómaiak elfoglalták a dák erődöt és felépítették mellette a maguk erődrendszerét, átvették a dák vár nevét, bizonyára ellatinosították és így keletkezett a szépen, latinosan hangzó Porolissum név. Dákul bizonyára kissé másképpen hangzott, valószínűleg úgy, hogy beletört volna Raevius ezredes nyelve : azért simították ki.

Mindjárt az út baloldalán találkozom a nagyhatalmú Pariobel isten templomával. Hát persze, csak alig térdig érő falnyomok maradtak meg az egykor fényes templomból, de annyit ezekből a gyér nyomokból is látok, hogy nagyon fontos templom lehetett. Különbéféle építési rétegek húzódnak egymás alatt, a templom területét keresztül-kasul szelik a látszólag céltalan falak, de nagyjában mégis kidomborodik a templom igazi alakja. Ennek a zűrzavarnak az az oka, hogy a szentséges Pariobel temploma hatszor is leégett, de mind a hatszor újra építették, legutoljára Caracalla császár idejében. Keleti istenség volt ez a sorsüldözött Pariobel, szír katonák tisztelték ; nyilvánvaló, hogy a tábor helyőrsége szír katonákból állott. Íme, a keleti istenség az első, aki ezen a római hegytetőn fogad ; dák templomnak, vagy bármiféle kultushelynek semmi nyoma sincs eddig Porolissum területén. Ellenben igen sok nyomát találták annak a rejtélyes trák lovasisten-ségnek, amelynek bonyolult misztériumait és zűrzavaros szimbolumait számos bronz- és ólomtábla megőrizte. Még találkozunk vele, sétáink folyamán, valahol odalent a Pelso, vagyis a Balaton partján.

Nagy ügyel-bajjal felkapaszkodunk a tábor területére. Az ásások még a kezdet kezdetén vannak, nem vezet még kényelmes út a táborba ; a bokrok és bozótok között nagy lihegve elérjük az északnyugati kaput : ezt már sikerült feltárni. Nem messze tőle átmetszették a táborfalat is és ekkor előkerült a mély sáncárok, ahol őrség vigyázott a tábor nyugalma és leste az ellenséget, amely észak felől szerette volna megközelíteni a római erődítményt. Igen, a Meszes vonala egyik bástyája volt a birodalomnak ; végig a gerincen római út húzódott és ma is megvan, még pedig a Meszes-gerincnek azon az oldalán, amely Porolissum felé néz, hogy a túlsó oldalon portyázó szabad dákok meg ne láthassák az úton vonuló szekereket és csapatokat. Ezt az utat 1850 táján még használták ; ezen jártak Csucsára vásárra a «gubások», vagyis a szűcsök.

Ez az északnyugati kapu a maga hatalmas köveivel és falaival zsupa rejtély. A feliratok elárulják, hogy mikor Caracalla újjáépíttette (213), — később, bizonyára valami nagy ellenséges veszedelem miatt, elfalaztatta a körbástyát, amely a kaput védelmezte; talán ekkor került a törmelékbe a nevezetes felirat, mert mindent felhasználtak az építéshez, régi sírköveket is; így sikerült igen gyorsan elzárni a két patkóalakú bástyatornyot. Innen északnyugatra tornyosul a Magura komor tetője, tőle balra a Poguzsor, alatta pedig a völgy, vagyis az a mély bevágás, amelyet az imént Meszes-kapunak neveztünk: ezt a nevet a magyar krónikákból tudtuk meg. Ha tovább kalandozik a szemem balra, ott is hegyesúcsok sorakoznak, mindegyiknek a tetején római burgus állt valamikor; tovább végig a Meszesen római sánc és rajta őrtornyok sora: mind észak felé vigyázott. A porolissumi táborn minden oldalról a daciai limes öleli körül. A római út Napocától húzódott idáig s az út is, a sánc is, meglehetősen épségben megmaradt.

Itt fönt a táborban első dolgom: szétnézni a tájon. Pompás látvány ez annak is, aki csak a természeti szépségekben akar gyönyörködni, de annak, aki a régi Róma nyomait kutatja, egyszerre kinyílik a szeme: ennél pompásabb helyet keresve sem találhattak volna római vár számára. Első pillanatra azt hinné a látogató, hogy a dákok ügyesebben választották meg váruk helyét odafönn a Magurán; én azonban megbízom a rómaiak választásában: bizonyára nem ok nélkül jöttek ide erődítményükkel a Pomet tetejére. Olyan hely ez, ahonnan határtalan körkilátás nyílik az egész hegyvonulatra: valóságos gócpont. Igen, itt állok az északdáciai limes gócpontjában. Azért építették ide a rómaiak a táborn és körülötte az erődök egész sorozatát, mert itt, ezen az istenhátamögötti lakatlan és távoleső vidéken tudták legjobban védeni Dacia biztonságát és nyugalalmát.

A daciai limes egyike a római haditechnika legsodálatosabb alkotásainak. Bár még nem tárták fel egészen, máris tudjuk, hogy mintegy 1100 kilométer hosszúságban húzódott végig Erdély hegyein és gerincein. Tibiscum (Zsuppa) — Micia (Vecel) — Királyhágó vonalon indul, ezzel védi Dacia értékes bányáit, folytatódik a Meszesgerincen, tovább halad Tihó irányában, majd a Szamos fölött Alsóilosváig, aztán további iránya Déda—Marosvölgy—Küküllő-völgy—Görgényi havasok; itt kezdődik aztán a Hargita-limes és megy egészen Barótig, az Olt-hajlatig. A csíki és gyergyói medencét a rómaiak nem szállták meg, a háromszékit is csak későbbben. Külön limes volt a Barót—Bereck—Zágon—Szászhermány vonalon; a limes felkerül a Kárpátok gerincére és körülfogja Háromszéket, a Barcasági limes pedig az Olt mellett húzódott a Dunáig. A hosszú daciai limesből magára Erdély területére mintegy 100 kilométer esik. Itten valóságos osodákat műveltek a rómaiak; egészen szokatlan magasságban,

például a szebeni havasokban 1900 méteres magasságban is építettek erődítményeket a megszállás alatt.

Itt Poroilissum helyén az első erődöt Traianus építtette (106); először a II. században alakították át, azután Caracalla bővítette új építkezéssel. A táborban mintegy 3000 főnyi csapat állomásozott, még pedig két cohors, vagy pedig egy cohors és egy numerus; állandó helyőrsége volt a cohors V. Lingonum és a numerus Palmyrenorum Poroilissensis, vagyis a mai Alsó Rajnánál toborzott germán cohors és a palmyrai íjászok különítménye: szír, germán, galliai és britanniai katonák szolgáltak itt. A tábor élete alig másfél századra terjed: nem sokkal 253 után elesett ez a páratlanul erős daciai vár, amelyet pedig kiterjedt erődrendszer védett; a római hadvezetőségnek bizonyára megingathatatlan meggyőződése volt, hogy ezt a várat semmiféle barbár sereg sem tudja bevenni.

Egyetlen pillantással át sem tudom fogni azt a gyönyörű körkílatást, amely innen a tábor kapujából elérem tárul. Még tökéletesebb és elragadóbb a látvány, ha felmegyek a tábor keleti sarkába, az úgynevezett Bisericuțára. Ez a hely úgyszólván csúcsa a hegytetőnek, mindenestre a Pomét legmagasabb pontja. Azokon a fényképeken, amelyeket a magyar légierő készített a daciai limesről, csodálatos világossággal tárul a szemlélő elé a római erődrendszer egész hálózata; természetesen csak akkor, ha szakértő magyarázza meg, hogy a képen a foltok, pontok és vonalak mit jelentenek. Amint itt szemlélődöm, elsősorban ez a tény ragad meg: íme, a magyar repülők az ókori Róma daciai erődítményei fölött! Vajjon mit szólt volna hozzá a római őr, ha egyszer egy ilyen csodagép jelenik meg a burgusok, castellumok és castrumok fölött, nem is beszélven a bombákról, emelyek az ilyen gépekről lehullhatnak. A római katona ilyesmire nem gondolhatott: bizonyosan tudta, hogy ha bármilyen barbár sereg közelíti meg a tábor, a tűzérő olyan lövedékzuhatagot zúdít rá, hogy hamarosan lesöpri a várhegy oldalából. Itt állhattak a római ostromgépek, amelyeket éppen úgy használtak védekezésre is, mint támadásra; az egyik kőgolyókat lőtt ki óriási erővel, a másik nyilakat, néha égő szurokkal bevont lövedékeket s az ilyesmi fejvesztett rémületet okozott az ellenség soraiban. A római katona megbízott a vár és a hadiszerek, legelsősorban pedig a maga erejében. Hogy mégis elesett egyszer ez a hatalmas erődrendszer, annak nyilván egyéb okai is vannak. A gépek még mindig tökéletesek voltak, a katonák kardja éles és karja erős: a bukás oka nyilván az, hogy a szellem rendült meg, a római lélek. A barbárok szüntelen támadásai úgy rágták és pusztították a római ellenállás erejét, mint ahogy a tenger hullámai megeszik még a sziklapartokat is.

A magyar légifelvételek mutatták meg a római erődrendszer igazi arcát. Sajátságos művészet ez a légi fényképezés: megmutatja a

legenyhőbb domborulatokat is ; világosabb foltokkal jelzi azokat a helyeket, ahol például a forró napsütés kiégeti a füvet ; ez pedig mindenütt megtörténik, ahol a föld alatt római falak vannak, mert ott kevesebb táplálékot kap a fű s a fölmelegített kövek is segítenek kiszárítani a füvet. Így a légi felvételek nemcsak a tábor helyét mutatták meg, hanem megmutatták a burgusokat, utakat és sáncokat is és megmutatták a porolissumi amfiteátrum vonalát. Máshol is fontos szerepe volt a légi fényképezésnek. Ezekkel a fényképekkel megkapták az archeológusok azt az eszközt, amelynek segítségével tervszerűen foghatnak hozzá a daciai limes erődítményeinek feltáráshoz. Ez a munka már megkezdődött.

Annyit máris sikerült megállapítani, hogy a tábor kettős, mert előbb nagyobb volt, később megkisebbitették. Különös ritkasága és érdekessége a porolissumi tábornak, hogy nem síma területen épült, hanem fennsíkon s még hozzá hepehupás, dombos terepen. Az eddigi ásatások napfényre hozták az északkeleti kaput is. Bástyája pompás állapotban került elő s megvan már a tábor belső útteste is, amely a praetoriumhoz vezet. Az északkeleti kaput is két patkóalakú bástya védelmezte, ezeket is elfalazták valamikor, ezekbe is beleépítettek sírköveket és egyéb régi köemlékeket. Nagyon szép ennek a kapunak a küszöbe, látszik rajta a mélyedés, amelyben a kapuszárny mozgott ; az egyik küszöbben benne van a szénné égett kapu alsó fagerendája a megfelelő vasalásokkal, szögekkel és csapokkal együtt. Nyilvánvaló tehát, hogy a tábor leégett. Sohasem fogjuk megtudni, hogy az ellenség gyujtotta-e fel, vagy maga az órség.

Itt az északkeleti kapu mellett a Bisericuța magaslatán állok meg. Ez a szó annyit jelent, mint templom ; közelében valóban kolostor volt a XIII. században ; ma már alig van nyoma. Sokkal jobban érdekel ebben a pillanatban az a látvány, amely innen elém tárul. Először is innen áttekinthető az egész tábor ; még nem sokat látni benne, csak a praetorium hatalmas kövei fehérlenek ide a kukoricáson keresztül ; különben megművelt földek borítják a római tábor mélyen szunnyadó maradványait. A rengeteg törmelék mutatja, hogy ezt a helyet még csak kőbányának sem használták ; annyira kívül esett az emberi lakótelepeken, hogy nagyon fáradtságos lett volna innen lehurcolni a követ a völgyekbe. Óriási peremkövek, kőtöredékek és törmelékek hevernek mindenütt : óriások temetője ez. A nép ma is óriások várának tartja a római tábor helyét, azt mondja, hogy az óriások úgy járkáltak itt valamikor, hogy egy lépéssel eljutottak a Pometről a Magurára és a Maguráról a Poguzsorra. Valamikor a XIII. legio osztagai is állomásoztak itt a várban. Ezek voltak igazán az óriások.

Erre menekültek valamikor Decebal megvert seregei. Miután a dák király megölte magát, menekülő népe valószínűleg itt a Szilágy

patak medrében rejtette el a királyi kincseket. A hagyomány azt tartja, hogy Traianus legiói megtalálták és nagy diadallal hurcolták Rómába a dák király aranykincsét. Amarra lehet a hegyek mögött Zilah: innen légvonalban mindössze hét kilométer. Itt ez a két hegy, a Magura és a Pomet, a római erődrendszer két sarkpontja. Ott azt a római hadiutat, amely a Meszes gerince alatt húzódik, még ma is Traianus-útjának nevezik. A Magura, ahol valamikor a dák vár védelmezte az őslakók biztonságát, 504 méter magas, a Pomet csak valamivel alacsonyabb; állítólag itt is volt dák vár, de ennek a nyomai még nem kerültek elő.

Minduntalan szemembe ötlük a poguzsori szoros, vagyis a Meszeskapu, amely Magyarországból átvezet Erdélybe, ez a régi hadak útja, amely fölvonulási út maradt a dákok és rómaiak után is; a krónikákból tudjuk, hogy a magyarok is itt vonultak be Erdélybe. Odalent délnyugat felé, Romlott falu táján, ugyancsak római tábor volt: egyik védőműve a porolissumi tábornak; hadiút is vezetett arra és onnan Napocába. Minden oldalról védőművek vették körül a tábort: a poguzsori limes és vár, a Serata-völgyi kőfal és őrtorony, a brédi sánc és a csiterai castellum. Mindezeknek nyomát pontosan megmutatták a légi felvételek. Az Almás völgyének túlsó oldalán római tábor volt, tőle délre őrtorony. Őrtornyok álltak még a Hosszúgerincen (444 m), a Tálóstetőn (558 m), a Csiglentetőn (472 m), a Taravailor és a Tiho hegyháton, még pedig itt szokatlanul nagy, 12×12 m területű őrtorony. A római limes javarészt bizonyára épségben van még: ezt a következő ásásoknak kell kideríteniök. Néhol sérült csak meg, azért, mert a románok a limesbe 4—5 m széles mélyedéseket ástak, ágyú- és gépfegyver-állásnak. Íme, a mai kor emberei ugyanott gondoltak védelemre, pontosan azon a vonalon, ahol ezerhétszáz évvel ezelőtt a rómaiak!

Bizonyosra vehetjük, hogy sokkal több őrtorony volt, mint amennyinek a helyét ma meg lehet állapítani; bizonyos, hogy az őrtoronyhálózat igen sűrű volt, hiszen a legelső őrtorony, a vár északnyugati kapujával szemben, alig félkilométernyire van innen. Az őrsemek éjszaka fényjelekkel érintkezettek, nappal pedig egyéb jelzésekkel. Veszedelemes hely volt ez, nagyon résen kellett lenni. Az őrsem, ha szétnézett a toronyból, ugyanezt a nyugtalan tájat láthatta, a titkos völgyeket és a hullámzó dombokat, s főképpen a poguzsori bevágást, amely olyan volt, mint egy nyílt seb: minden támadás útja. Ott, ahol egykor a római őrsem állt, később bizonyára magyar vitéz őrködött, talán akkor, amikor Tuhutum vezér bevonult Erdélybe magyarjaival, éppen itt a Meszeskapun, mint Anonymus beszéli.

A római őrsem megnyugodhatott: még ma is, ha szétnézünk innen, erről a kiemelkedő pontról, laikus szemmel is úgy látjuk, hogy ezen a hatalmas ponton valóban bevehetetlen bástyát emelt Róma.

Ellátott az őrszem Romlott, Egregy, Zsákfalva állomásokig, láthatta az őrtornyokat, láthatta Romlott falu felett az ottani cohors táborát ; az a tábor volt a legközelebb Prolissumhoz. De láthatta a többi burgusokat is végesvégig ; meglepetés aligha érhetette. Innen az északkeleti kapuból kis dombot látok a közelben : valószínűleg ezen volt a Capitolium ; egyelőre még csak a régészek fantáziája képzeletű oda, de nagyon is valószínű, hogy ezt a kiemelkedő pontot a capitoliumi hármas istenség tiszteletének szentelték. Sajátságos itt Prolissumban, hogy a polgárváros közvetlenül csatlakozott a táborhoz, még pedig amoda, a tábor déli oldalához : Zsákfalva község határában lehetett, itt lent a völgyben, és egyes házai menetelesen felhúzódtak a hegyoldal lejtőjére. Odalent a polgárvárosban is rendszertelen ásatások folytak, úgy hogy itt mindent előlről kell kezdeni. Lám, a táboron kívül van Pariobel temploma is, pedig ez katonatemplom volt. Körülbelül ezen az oldalon a templomok egész sora húzódik a római út mentén s nem messze tőle nyugat felé a Sírok Útja. Itt a templomok és sírok között az északkeleti kapu bal bástyájának törmelékében találták meg Antoninus Pius császár nevezetes feliratát, amely valószínűleg a kapu építését örökítette meg. Remek oszlopfők, gazdag maradványok, párkányok és egyéb épületdíszek kerültek elő s most ezeket összegyűjtötték a tábor alatt, kis favázás vályogházakban. Afféle nyers múzeum ez itt, benne a kövek tömege, a legtöbb még meghatározatlan, rendezetlen, sok a bélyeges téglá, sok a sírkő ; csak úgy félszemmel látom, hogy ide került, sajnos négy darabban, Ostilia sírköve : a sírkő-medallionban ott van az egykori proclissumi asszony arcképe is, mellette a férje. De némák és rejtelmesekek : életük mindenestül eltűnt a régi századokban.

Nagyméretű szobor töredékei kerültek elő a tábor területén ; bizonyosra veszem, hogy fontos helyen állhatott a táborban, talán itt volt a császárkultusz szentélye ; legalább is erre mutat az, hogy később keresztény templom épült ide. Ez az aranyozott bronzszobor nyilván valamelyik császár szobra lehetett ; tizenhét töredék maradt belőle s ezeket a maradványokat a többi értékesebb lelettel együtt beszállították a kolozsvári múzeumba. A bronz-töredékeken észrevehető a lóláb remek erezése, megvan a ló szeme, a lovas lábszára, saruja és köpenye. Császárszobor lehetett ez : talán Hadrianusé ; a töredékek kidolgozása nagyon hasonlít Marcus Aurelius bronzszobrának technikájához s ezekről a töredékekről még azt is sikerült megállapítani, hogy a szobrot valamikor megfoltózták.

S nem messze innen a praetorium pazar díszei fehérlenek az út gerincében : a kövek valóságos temetője ez. A román ásatás inkább dűlás volt itt is : minden áron meglepő és megdöbbentő leletekre vadásztak ; nem a rendszer és a módszer volt a fő, hanem az, hogy elkápráztassák a világot valami páratlan, egyedülálló, csodá-

latos szoborral, vagy felirattal. Természetesen ez nem sikerült, ellenben nagyon sokat ártott a mostani tudományos ásatásnak ; úgyszólván mindent előlről kell kezdeni. Ez a balkáni ásatás éppen azért, mert csak meglepő leletekre vadászott, elhanyagolta magukat a köveket és az épületeket. Még megállapítani is nehéz, hogy mi mindent törtek-zúztak össze, mit pusztítottak el, mit hurcoltak magukkal. Majd a mostani komolyan tudományos és rendszeres ásatás föltárja a praetorium igazi arcát s megmutatja azokat a hibákat is, amelyeket az eddigi kutatók elkövettek.

Itt a praetorium előtt, ahol két pompásan kövezett út keresztezi egymást, bizonyára sok ismeretlen és megfejthetetlennek látszó kérdésre kapunk majd feleletet. Egy-egy felirat már így is érdekesen beszél a tábor sorsáról és helyőrségéről. Egyike a legérdekesebbeknek egy katonai diploma, vagyis obsit : Adcobrovatus britanniai eredetű katona kapta meg itt 106-ban katonai elbocsátó levelét. Az I. brit cohorsban szolgált, amelyet a felirat Pia Fidelisnek nevez ; de azt is megtudjuk a feliratból, hogy a zászlóaljat kétszer is kitüntették az arany nyaklánccal. Az ilyen kitüntetést a csapattest zászlórúdján viselték.

Végigsétálunk a táboron s déli sarkával szemben leereszkedünk a hegyoldalba ; gyakorlott szem hamarosan felfedezi azt a hosszúkás, tojásdad alakú mélyedést, amely itt a lejtőnek támaszkodik. Igen, az amfiteátrum ez. Már Torma Károly sejtette, hogy itt kell lennie, de ő még félkörívesnek gondolta. Az amfiteátrum neve annyit jelent, mint körszínház, vagy kettős színház, tehát a «félköralakú amfiteátrum» fogalma ellentmond az amfiteátrum lényegének, hiszen csak a színház volt félköralakú. Mégis volt, különösen a történetekben, néhol ilyen félköralakú amfiteátrum is ; ennek az a magyarázata, hogy nem telt egyszerre színházra és amfiteátrumra, tehát csak színházat építettek és azt használták amfiteátrumnak is. Itt ilyesmiről nincs szó ; mindössze az történt, hogy az amfiteátrum egyik félkörű vége leomlott s most csak a másik sejthető bizonyosan, a föld alatt ; a légifelvétel azonban megmutatta az amfiteátrum ellipszis-alakját.

Fölötte a kukoricásban rengeteg római pénz került és kerül elő ; a föld csupa törmelék ; embertelen munka lehet itt kukoricát kapálni ; a szikár, csontos és napsütötte öregasszony, aki itt áll az amfiteátrum oldalában, szinte eleven szobra annak az emberfeletti munkának, amelyet itt a kövek között végez a földműves. Gyanakodva néz bennünket ; már régóta sejtí, hogy viharfelhők tornyosulnak kis kukoricása fölött. Zsákfalván és a többi szomszéd faluban máris beszél, hogy ezeket a földeket kisajátítják és a nép képzelete azonnal tovább fűzi ezt a gondolatot : az urak nyilván kincset keresnek. Azért fontos, hogy minél előbb megtörténjék a kisajátítás, nehogy rablóásatással megbolygassák ezeket az érintetlen rétegeket.

Az amfiteátrum fala öt méternél is vastagabb volt ; a fal építési technikája és mérete azóta látszik jól, amióta, egyik éles lövészet alkalmával, egy gránát beletalált, feltúrta a falat és hatalmas tölcéért vágott a tövében. Nagy kárt okozott ez a gránát, egyúttal azonban kétségtelenül bebizonyította, hogy itt van az amfiteátrum és hogy valóban ellipszis alakú. Feliratok igazolják, hogy a porolissumi amfiteátrumot háromszor is átépítették ; az egyik felirat tanúsága szerint Tiberius Claudius Quintilianus daciai helytartó építtette újjá az amfiteátrum dűledező falait Kr. u. 157-ben. De a felirat azt is elmondja, hogy a falak azért dűledeztek, mert az épület már «nagyon régi» volt. Ebből arra kell következtetnünk, hogy az amfiteátrum mindjárt a hódítás után megépült, tehát az átépítéskor már legalább ötvenéves lehetett.

A porolissumi feliratok még csak halkan beszélnek : majd akkor zengenek fel teljes zenekarral, ha a mostani ásatások megszólaltatják az eddig még földben nyugvó köveket is. De az eddigi néhány felirat is elárulja, hogy éppen olyan volt itt is az élet, mint minden más tartományi fővárosban. Itt is emeltek fogadalmi oltárokat, itt is megörökítették a sírköveken életük apróbb-nagyobb eseményeit, itt is állítottak feliratokat bizonyos személyek és események «örök» emlékezetéül. Porolissum polgárvárosa az ókori viszonyokhoz képest meglehetősen tekintélyes volt : lehetett vagy 25,000 lakosa. Az egyik felirat máris megszólal és elmondja, hogy Porolissum város tanácsa emléket állított Philippus császár felesége, Marcia Otacilia Severa erényeinek és emlékezetének. Az eddig előkerült kövek közül a legutolsó Porolissum életének úgyszólván utolsó napjaiból való, Trebonianus Gallus idejéből. Az emlékfeliratot Decianus, a császár és császárné hódolója emelte, a porolissumi palmyrai íjászok különítménye nevében a császárnénak, Herennia Etruscillának, «a mi felséges urunk hitvesének, a tábor, a tanács és a haza anyjának»...

A daciai római táborok feltárása tulajdonképpen csak most indult meg ; egyforma felkészültséggel és tervszerűséggel dolgozik ezen a munkán az Erdélyi Nemzeti Múzeum és a fiatal archeologus-gárda néhány kiváló tagja. Sajnos, a mai politikai viszonyok nem engedik meg, hogy folytassam sétámat az erdélyi limesen. Csak innen, Porolissum magasságából, tudok elszállni képzeletben az egyik legszebb és legnevezetesebb daciai castellumhoz, amely a római uralom idején az Ojtozi-szoros bejáratát őrizte a mai Bereck szomszédságában. Hasonlóképpen elvisz képzeletem Háromszék másik római erődjébe, Komollóra. A komollói kis tábort már báró Orbán Balázs átkutatta és le is írta ; az volt a véleménye, hogy ez a kis tábor a kézdivásárhelyi római colonia és az ojtozi hadiút védelmére épült itt Dacia legkeletibb szélén. A tábor sorsa az lett, ami a legtöbb római táboré : kőbányának használták, feldúlták és köveit elhordták. Ismerte a tábort Torma

Károly is és alig egy évvel ezelőtt végre a Székely Nemzeti Múzeum rendszeres ásatást kezdett a tábor területén. Megállapította mindenekelőtt a tábor pontos helyét : tíz kilométernyire van Szepsiszentgyörgytől a Feketeügy jobbpartján. Kiderült, hogy a tábor helyőrsége a cohors I. Hispanorum volt, vagyis spanyol zászlóalj, még pedig lovas és ezúttal nem ezer, hanem ötszáz főnyi ; továbbá kiderült az is, hogy veteránusokból állították össze. Ez a különítmény már 129 óta Daciában állomásozott, — szegény spanyolok, hogy fázhattak itt a nagy hegyek között! — de javarészt a berecki táborban, amelynek a neve akkor Angustiae volt : ez a szó «szorost» jelent latinul. Komolló római várát valószínűleg már Philippus Arabs császár feladta, mert az ő korán túl megszűnt itt a pénzforgalom. Az eresztevényi Óriásdombról szemmel lehet tartani ezt az egész síkságot ; onnan a komolói és a várhegyi castellum is látszik ; bizonyos tehát, hogy idefönt az Óriásdombon is volt római őrtorony. Egész sor erőd állapítható meg az Apulum—Acidava—Cedonia—Pons Vetus—Praetoria vonalon ; ehhez csatlakozik a Bereck—Komolló—Olthévíz hadiút. Ez a vonal Dacia belső védelmét szolgálta, a Kárpátok koszorúján belül. Komolló azonban csak katonai erődítmény volt, polgári település nélkül és ezért nyomtalanul eltűnt, mint délkeleti Daciában annyi más római telep. Nyomtalanul : ezt a szót úgy értem, hogy nem maradt a helyén későbbi település. Mert töredékek és törmelékek őrzik azért az ókor emlékét, sőt a messzeség ködéből egy arc is kibontakozik : Adatus arca, aki bizonyára itt folytatta a fazekasmesterséget. Nem csoda, ha igen kevés az emlék, hiszen itt alig egy évszázadig tartott a római uralom.

Mikor Daciát három részre osztották (158), Porolissum lett az egyik Dacia székhelye. Itt állomásozott a kormányzó, de itt lakott a táborban a katonai főparancsnok is. Dacia Porolissensis külön hadsereget kapott, de érdekes, hogy az V. macedon legio, ennek a Daciának a hadserege, Potaissa városában állomásozott és ide a táborba csak segédsapátok jutottak. Igaz, hogy ez komoly megfontoláson alapult : a főerő tartalékban volt a belső védelmi vonalon, idekint a limesen pedig annyi különítmény, zászlóalj és kisebb csoport helyezkedett el, hogy ezeknek a létszáma jóval túlhaladta a legio létszámát. Számos veszedelem környékezte ugyan Porolissumot az idők folyamán, de ez a katonai berendezkedés oly erősen biztosította, hogy a római uralom ideje alatt komoly csapás egyszer sem érte. A későbbi évtizedekben megtörtént, hogy a porolissumi Dacia kormányzója átköltözködött Napocába, amiből arra következtethetünk, hogy Napoca mégis csak fényesebb város volt, mint Porolissum, amely sohasem érte el a colonia-rangot : mindvégig municipium maradt. Helytartói közül eddig kettőt ismerünk személyesen : az egyik Ulpius őexcellenciája, valószínűleg a Septimius

Severus utáni években, a másik pedig Publius Sempronius Aelius Lyacinus, ugyancsak a III. század elejéről. Sajnos, egyelőre csak futólag ismerjük őket: talán Porolissum földje ad majd újabb vonásokat arcképükhöz.

A mostani ásatások a legszebb reményekre jogosítanak. Mindenestre óriási feladat vár itt a régészekre; egyrészt hatalmas területet kell felkutatni, másrészt pedig Porolissum csak akkor domborodik ki majd kellőképpen az idők messzeségéből, amikor az egész környező erődrendszert is feltárták. Ehhez pedig rengeteg pénz kellene. Az eddigi magyar ásatások mindössze három hónapig tartottak: milyen sajtáságos, hogy az ilyesmire nálunk alig akad pénz! Azt a pénzt, amibe ezek az ásatások kerültek az Erdélyi Nemzeti Múzeum adta, de ez még kevés a feltáráshoz. Hol van még a Capitolium, hol van az amfiteátrum, hol van a Sírok Útja, hol van a polgárváros és végezetül hol van az erődrendszer napfényre hozása? Azt hiszem pedig, hogy mindennek a feltárása nemzeti feladat volna. Erős meggyőződésem, hogy itt olyan római emlékhelyet lehetne feltárni, amely ritkítja párját az egész világon.

Valamikor lelkesülten álltam a Taunus ormain, ahol a rendszeres és szívós német munka feltárta az 550 km hosszú felsőgermániai limes egyik legfontosabb bástyáját, a saalburgi római tábort. A határi sánc mentén 90 tábor és 1000 őrtorony vigyázott a birodalom biztonságára itt, a veszedelmeket rejtő germán hegyekben. Saalburg tábora is hegytetőn épült, Frankfurt a. M. fölött, 423 m magasságban, nem is volt polgárváros a közelében s így nagyon könnyen megmagyarázható, hogy úgyszólván nyomtalanul eltűnt, még a neve is elveszett. A módszeres német munka napfényre hozta mindazt, amit ebből a táborból a kegyetlen idő megkímélt és az alapfalakon felépítette a régi római tábort. Amikor ott álltam a saalburgi római táborban, egyszerre mintha meglevenedett volna előttem egy régi római tábor. A kapu hatalmas íve, a zömök bástyák, a lőréses falak eszembe juttatták mindazt a sok törmeléket és töredéket, ami eddig képzeletemben a római táborokat alkotta: így egészben meglátni egy római tábort: olyan élmény volt számomra, mint mikor felvettem Raevius ezredes egyenruháját és visszaröppentem az ókorba. A tábor területén megtaláltam a kaszárnyákat, a szentélyeket, a raktárakat, műhelyeket, a hatalmas gyakorlócsarnokot, az ostromgépeket, a fegyvertermet, — szóval mindent, ami egy római tábor berendezéséhez hozzátartozott. Az egyik hatalmas termet múzeumnak rendezték be, ahol mintákban mutatták be a tábor egykori életét, a katonák egyenruháját, fegyvereit, poggyászát, harci eszközeit. Világraszóló nevezetesség lett a Saalburg; külön vasút vezetett a táborhoz, szállodák és éttermek gondoskodtak a világ minden részéből érkező látogatók kényelméről; vezetőik raja sürgött-forgott, hogy kellőképpen tájékoztassa azt is, akinek semmiféle

ismeretei sem voltak az ókorról. A tábor tornyaiból messze elkalandozhatott a tekintet, végig az egész területen, ahol valamikor szüntelenül forrongtak a germán törzsek. Igen, ez a tábor Róma fellegvára volt itt a messzi germániai hegyekben, most pedig Róma egyik legnagyobb dicsősége az egykori tartomány határszélén.

Ezek a gondolatok rajzoltak és zsongtak benne, mikor fent álltam a Bisericuța csúcsán és áttekintettem az egykori római erődrendszer egész körpanorámáját. Nincs ennél alkalmasabb pont a világon, ahol ilyen híven fel lehetne támasztani egy római tábor emlékeit és hangulatát, egy páratlan erődrendszer tökéletes látványosságát. Azt gondoltam magamban: mindent meg kell tenni, hogy megteremtsük ezen a helyen a magyar Saalburgot. Porolissumnak az a szerencséje, hogy sokkal több maradt meg belőle, mint Saalburgból. Saalburgot nyilván megszállták a germánok, mikor vége lett a római uralomnak, majd mikor ők is leszálltak a völgyekbe békés alkotómunkára, valószínűleg elhordták az egykori tábor köveit. Porolissumból szerencsére több maradt meg: a közelben nem épültek városok: Zilahra hordani a tábor köveit nagyon fáradságos munka és drága multság lett volna éppen azért, mivel a közelben semmiféle jelentős emberi település nem volt, a tábort senki sem bolygatta. A völgyekben elszórt apró falvak sárkunyhóihoz nem volt szükség a tábor köveire. Amikor a tábor elpusztult, elpusztult a polgárváros is, hiszen élete szorosan összefüggött a tábor életével és sohasem volt tulajdonképpen polgári jelentősége.

Ezt gondoltam magamban: itt érintetlenül él még egy darabja a római katonai világhatalomnak. A pénzek felirata ezt mondja: Gloria Romanorum — a rómaiak dicsősége. Porolissum is egyik legfényesebb dicsősége Rómának. Ezt gondoltam magamban: ragyogtassuk meg ezt a római dicsőséget az egész világ előtt.

Mi kell hozzá? Fel kell tární a tábort, a polgárvárost, az amfiteátrumot, az egész egykori lakott területet, a sírokat, a templomokat, közel s távol az utakat, a sáncokat és az őrtornyokat. Az őrtornyok alapja még majdnem mindenütt megvan: fel kell építeni a burgusokat, hadd álljanak a deszkából és gerendából ácsolt őrtornyok éppen úgy, mint ahogy a római világban álltak. Épüljön múzeum a feltárt tábor mellett, legyen ott együtt minden, ami Porolissum és az erődrendszer egykori életére vonatkozik. Épüljenek szállók és turistaházak a tábor közelében; legyen módja a látogatónak, hogy akár napokig ott tartózkodjék, nagy sétákat tehessen az erődrendszer vonalán a római utakon, bejárhassa a burgusokat és minden pontról gyönyörködhessek nemcsak a táj elragadó szépségében, hanem az erődrendszer nagyszerűségében is. Épüljön kitűnő út a tábor és Zilah városa között. Odalent a városban is legyenek jól berendezett szállók, ahol a kényelmesebb látogatók megállapodhatnak, főképpen azok, akik nemcsak a római

emlékekre kíváncsiak, hanem szeretnék élvezni és bejárni a Meszes páratlan természeti szépségeit is. Az ízig-vérig magyar Zilah magyarságáért és szenvedéseieért megérdemli, hogy ezt a kettős kincsét ne hagyjuk szunnyadni és pusztulni, ne hagyjuk kiaknázatlanul azokat a páratlan tudományos, természeti és idegenforgalmi lehetőségeket, amelyeket Zilah környéke nyújt. Tervszerűen és módszeresen kell felépíteni Zilah jövőjét, amelynek kétségtelenül megdönthetetlen alapja lesz az egykor is hatalmas porolissumi tábor.

Mi kell ehhez? Gyökeres intézkedés a magyar törvényhozás részéről. Vannak sokkal kisebb jelentőségű kérdések, amelyeket a törvényhozás felkarol. Meg kell értetni az illetékesekkel, hogy itt nemzeti ügyről van szó és kezünk ügyében van a kincs, amellyel az egész világ érdeklődését Magyarországra vonhatjuk. A hódítás idején Decebal kincse s később Athanarich kincse szinte szimbolikus jelentőségű: ha Porolissumot és a római erődrendszert nemzeti költségen, módszeresen és bőkezűn feltárjuk s méltó keretben mutatjuk fel a világnak: nagyobb kincset találtunk Decebal és Athanarich minden aranyánál.

MENNYIBE KERÜLT PASSIA?

Itt ülök szokott helyemen az aquincumi múzeum előtt s képzeletemben felépítem a várost, megelevenítem a tájat, a mezők, hegyek, utak, és házak életét. Innen, ahol talán valamikor a város foruma terült el, a rómaiak korában sokkal tágabb kilátás nyílt, mint ma. A római polgár, aki a fürdőbe ment, vagy a piacra indult, innen jól láthatta az amfiteátrumot, amely alig néhány száz lépésnyire emelkedett, túl a városfalon. Ma az amfiteátrumot eltakarja az esztergomi vasútvonal töltése: megszükkíti a tájat és elrontja a végtelen látóhatár illúzióját, ami annyira kell ahhoz, hogy az embert visszacsalogassa a végtelen századokba!

De szinte azt hiszem, hogy a képzelet játszik velem: sisakos katona sétál fenn a töltésen, fegyvere megcsillan a délutáni nap fényében: magyar honvéd őrzi a vasúti hidat. A mai töltés alig néhány lépésnyire húzódik az egykori városfaltól. A városfal szinte nyomtalanul eltűnt; ami megvan belőle, mélyen a föld alatt húzódik és fölötte már csak orgonabokrok vonala jelzi egykori irányát; orgonabokrokat találok az északi városkapu helyén is, a mai óbudai vendéglő kertjében. A csenevész kis orgonabokrok pontosan mutatják a kapu egykori rajzát: íme, csak néhány árva orgona őrzi az emlékét a valamikor hatalmas kapunak.

Odafent a hegyek oldalában valamikor nyilván erdőkerülők járták az úttalan utakat, hiszen tudomásunk van császári erdőfelügyelőről is, császári erdőkről, amelyeket Pannoniában gondosan és

tervszerűen műveltek. S ha akkoriban nem is dördültek puskalövések az erdők mélyén, éppen eleget csengtek a dárdák és suhantak a nyílveszők: medvére és vaddisznóra vadásztak a rengetegben, elejtették a dúló farkasokat is, de legszívesebben hálóval vagy csapdával kerítették meg az állatokat, mert mindennél fontosabb volt az amfitéátrum. Természetesen értékesítették is a vadhúst, amint a maradványok mutatják. Kint a tanyákon éppen úgy folyt az állattenyésztés, főképpen a disznóhízlalás, a földművelés, a szőlőtermelés, mint akár ma. A tartományi római ember nem tudott meglenni bor nélkül, de az emlékekből, főleg az irodalmi emlékekből kiderül, hogy a sört is szívesen megitta. Árpából erjesztették a sört, vagy kölesből; a köles és az árpa eledelük is volt és italuk is egyszerre; Cassius Dio mondja, hogy eszik és isszák az árpát és a kölest; igen, mert erejesztett italt készítettek mindkettőből: ennek az italnak sabaia volt a neve. Mikor Valens császár Chalcedon városát sotromolta (365), a város falairól lekiabáltak a védők, szidalmazták és sabaiariusnak csúfolták, vagyis sabaia-ivónak és pedig azért, mert Pannoniában született és Pannoniában a szegény emberek ezt az erjesztett italt itták. Ammianus Marcellinus azt mondja, hogy ez a sörital gabonából, rendszerint árpából és kölesből készült vízzel, s különösen Dalmáciában és Pannoniában kedvelik a barbárok. Nem lehetetlen, hogy ebből származik az egészen más jelentésű olasz zabaione (borleves) szó. Oly bőven termett itt a gabona, főleg a búza, hogy Nero korában már Rómába is szállítottak belőle, amin mi már egy cseppet sem csodálkozunk.

Ott messze, valahol a hegyek tövében, lehetett a színház is; amikor az aquincumi boltos innen a hegyek felé nézett, bizonyosan látta a színházat és fölötte a villák piros pontjait. A hadiúton, amely északdéli irányban húzódott, boltok sorakoztak egymás mellett, az árkádok alatt: többnyire edénykereskedések, köztük nagykereskedések is; pincéik zsúfolva voltak edénnyel; ez a raktári anyag egészen az újkori ásatásokig érintetlenül megmaradt. Ha balra tekintek, látom azt a körépületet, amely valamikor a vásárcsarnok közepében állt: talán valamelyik istennek a szentélye volt. Köröskörül oszlopcsarnokban sorakoztak egymás mellett a boltok, amelyeknek ajtaját és kirakatát éjjelre fatáblával zárták el; nappal egészen nyitottak voltak: nem volt rajtuk üveg. Az árú ott feküdt a vevő előtt, aki legtöbbször be sem ment a boltba, talán nem is fért volna el benne. Amott a vásárcsarnok kövezetében látom a csatorna vízlevezető nyílását s egy márványasztalon a hatóságilag hitelesített mértékeket és súlyokat.

És mindenütt ember ember hátán, hiszen majdnem 60,000 lakosa volt a városnak. Az ilyen város életéről a mi nagybacska vidéki városaink is pontos fogalmat adnak. Ez a kis főváros mégis nagy területen épült; még pedig azért, mert nem voltak bér-

Silvanus.

Aurelius Bitō és fia, a hadapród.

Castricius Victor.

A táncosnő.

A vidéki Venus.

A kosaras lány.

Szüretelő Ámor kecskével.

Abundantia.

Konyhaedények és persely.

palotái. Igen, Rómában ötemeletes házak is voltak, de itt a vidéki fővárosban az emeletes magánház is ritkaság volt. Volt Aquincumban is emeletes palota, pompás fürdővel, mozaikkal, amely birkózó atlétákat ábrázol, amint ott áll mellettük a mester, bottal a kezében és felügyel rájuk. Igen szép freskók és márványdíszek is előkerültek oda-fönt a csúcshegyi villában stukkódíszek borították a mennyezetet és a párkányokat; szép falfestmények voltak a helytartó palotájában is, a villában is, de éppen ez mutatja, hogy ezek aligha lehettek bér-lakások. A földszintes házakban egy-egy család lakott, amely néha a ház egyik részét bérbeadta, azonban bérházban lakni itt, Aquincumban, szinte szegyen lehetett, hiszen a veteránus a végkielégítéséből azonnal vehetett házat. Nem is hiszem, hogy sok bérlakás lehetett itt. Úgy képzelm, hogy csupa háztulajdonos lakott Aquincumban, nem szólván természetesen a szolgálkóról és alkalmazottakról, meg a gyártelepek munkásairól. Volt itt gazdag ember is elég; Julius Severus úr például aligha szorult rá bárkire is, hiszen akkora vagyona volt, hogy gyönyörű szökőkutat és vízjátékot építhetett a városnak.

Amint itt ülök és hallom a mai élet egyhangú zúgását, szinte úgy rémlik, mintha ennek a régi szökőkútnak a csobogását hallanám. Megelevenedik képzeletemben pannoniai testvéreink mindennapi élete. Aki azt képzelné, hogy kétezer évvel ezelőtt másképpen éltek az emberek és mással foglalkoztak, mint ma, nagyot tévedne, mert megfeledkezne arról, hogy az ember mindig és mindenütt ember. Mi lehet az ember napi munkája? A kenyérkereset és a házimunka. Akkor is úgy volt, mint ma: a katonák reggel elindultak gyakorlatozni, azután sáncot építettek, földet hordtak, építkeztek, gondozták az állataikat, elsősorban a lovakat, rendbehozták fegyvereiket és egyenruhájukat, kifényesítették a lándzsát, a sisakot, a kardot, mert jaj volt, ha az őrmester úr, vagy az őrnagy úr valami hibát talált. Éppen úgy jaj volt, mint ma. A táborban zúgott és zakatolt az élet: a katonai iparosok lázasan dolgoztak, a szakácsok főztek, a betegápolók a kórházban szorgalmatoskodtak, a canabaiban pedig a törvénytelen feleségek végezték mindennapi munkájukat: gondozták gyermekeiket, főztek a katonának, aki majd délben hazajön ebédelni.

S vajjon a polgár városban egészen más volt-e az élet? Igen, annyiban, hogy itt tisztviselők is voltak, népgyűlés is volt; a polgármester úr a tanácsnokokkal együtt elment a hivatalba, a tisztviselők is megjelentek munkahelyükön és természetesen egyre-másra jöttek az ügyes-bajos emberek. Csak az a különbség, hogy akkor sokkal egyszerűbben intézték el az ügyeket. Elképzelem, mondjuk, Viatorinus tanácsnok urat, a közélet felügyelőt, amint végigmegy a piacon és megszemléli a boltok kirakatait. Éppen valami ünnepség van, — abban az időben rengeteg volt az ünnep és a munkaszünet, — nagy

tömegek tolonganak a piacon ; az egyik suszterinas egyszerre csak belekap a pék kosarába, fölmarkol három peracet és uccu neki, elvágat vele. A tömeget mintha megbabonázták volna : nekiront a pék kosarának és pillanatok alatt kifosztja ; a rendőrök már csak hült helyét találják a sok tolvajnak. Viatorinus tanácsnok úr hallgatja, hallgatja a pék síránkozását és — azon nyomban ítél. Nem kell bemennie a rendőrségre, nem vesznek fel jegyzőkönyvet, nem állítják meg a forgalmat egy órára, nem lesz az ügyből akta, számokkal és dátumokkal, pecsétekkel és aláírásokkal, hanem a tanácsnok úr megkérdi a péket, mennyi a kára, és a pénzt azonnal kiutalja a városi pénztárból. Így is lehetett várost kormányozni.

Itt a polgárvárosban az asszonyok, úgy látszik, már elvégezték a bevásárlást, már csak kevesen vannak a vásárcsarnokban, most már inkább a környékbeliek és a férfiak bámulják a boltokat. Bejöttek erre a napra a gazdák is a környékről ; a derék vidéki veteránusok találkoznak városi bajtársaikkal és amint ősidők óta történni szokott, meghányják-vetik a gazdaság ügyeit, az időjárást, a vetések állását, beszélnek az állatokról, a közeledő szüretről és természetesen a drágaságról. A drágaság akkoriban is nőttön-nőtt, az emberek mindig azt mondták, hogy már elviselhetetlen ; nem egy levél maradt ránk a messzi századokból, amelyben rendszerint az asszony panaszkodik, — hogy kibírhatatlan a drágulás és maholnap éhen kell halniok. Az egyesületi házakban is eleven az élet, a tűzoltólaktanyában szól az orgona, nehogy az őrséget elnyomja a buzgóság ezen a forró napon ; tűzoltógyakorlat van éppen, recsegő trombitaharsogás kíséretében dübörög végig a tűzoltókocsi és a fecskendő a város főútján. A szolgálattevő tiszt kiülleszti a mellét : rettentő nagy úr ám az ilyen vidéki tűzoltóparancsnok !

Ezen a napon különösen zsúfoltak a fürdők ; amott látom Aurelius Claudianus ügyvéd urat, amint nagy sebbel-lobbal siet a gőzfürdőbe. Ez az egyetlen ügyvéd, akinek az emléke ránk maradt itt Aquincumban ; bizonyos, hogy megtollasodott, földbirtoka is volt, még pedig valószínűleg gyümölcsöse ; legalább is erre következtetek abból, hogy Silvanusnak fogadalmi oltárt emelt : bizonyára jó termést adott a kertek és mezők öreg parasztistene. Az ügyvéd úr megváltja a jegyét, bemegy a vetkőzőcsarnokba, fülkét bérel, levetkőzik, belép a hidegvizes fürdőterembe, onnan a langyosba, majd a melegbe s a szárazgőzbe, meg is dögönyözteti magát, manikür, pedikür épp úgy, mint ma, büffé épp úgy, mint ma, megfésülük, megillatosítják s frissen, szépen elrendezett togában indul a forumra : talán tárgyalása van, vagy csak a népgyűlésen akar szónokolni? Ki tudja? Hangos ember lehetett valamikor Aurelius Claudianus úr s ma már csak ez az oltár őrzi emlékét : nyilvánvaló, hogy a lehangosabb ügyvédből is csendes ember lesz néhány száz esztendő múlva.

Amott a forumon, nem messze a vásárcsarnoktól, aranyozott bronzszobor csillog a napfényben. Lovasszobor, — koronás, egyenruhás férfi ül a ló hátán, nyilván császár ; innen nem tudom elolvasni a feliratát, de nem lehetetlen, hogy éppen Marcus Aurelius szobra ez, hiszen a nagy császár sokat járt erre, sokat hadakozott és bizonyára Aquincum városa tisztelte meg ezzel a pompás szoborral. Alig ismerek meg valakit a nagy tolongásban ; ott megy egy úriember : a szakálláról, az írótablájáról és a tintatartójáról gyanítom, hogy tanító lehet ; emlékszem is rá, hogy láttam itt a múzeumban egy sírleletet, mindenféle írószerrel és egy kis szoborral, amely pedagógust ábrázol. Igen, ő az, megy valamelyik úriházba, órát adni a gyerekeknek, vagy talán neki magának is van valahol egy kis boltja, ahol a fiúcskák összegyűlnek? Íme, az aquincumi művelődés egyik szerény munkása : neki bizonyára nincs szőleje, talán háza sincs ; valószínűleg rabszolga szegény, tehát jogtalan élőlény, és mindennapi keresetéből él. Ki tudja, hol lakik a kultúrának ez a szerény munkása. De hát mindig így volt e világi élet : a tanítók mindig szerzetesek voltak.

Mégis megismerem ott azt a kis csapatot, lehetnek vagy nyolcan és minden tolongásban együtt maradnak, szorosán összetartanak. Tudom is, hogy idegen emberek, az urat megismerem ruhájáról : főpap, Flavius Felicio a neve. Mellette megy a felesége, Flavia Secundina s előttük legalább öt gyerek. Most nem kérdezhetem meg a főtisztelendő urat családi viszonyai felől, hiszen nem tudok beszélni vele, legalább 1700 év választ el bennünket egymástól, de elolvasom a sírkövén, hogy igen bonyolódott családi életet élt. A négy gyerek kétféle volt : voltak gyermekeik a törvényes házasságuk előtti időből s voltak a házasságkötés után született törvényes gyermekeik. De amint látom, békésen megférnek egymás mellett, és bizonyosan tudom, hogy békésen megfértek a sírban is.

Most még csak hagyján : vígan sütkéreznek a napon Aquincum lakosai, de ha majd eljön a hideg, akkor kívánják csak ide Itália kék egét, napfényét és pálmás partjait. De katonák és polgárok egyformán hozzászoknak a jeges észak zord éghajlatához, teléhez, fagyához. Amikor ide ültem, azt gondoltam, hogy itt a város nyüzsgésében csupa togás férfit fogok látni s e helyett, tessék, sokan meleg mellényt vettek föl, nadrágba bujtatták a lábszárukat, a nyakuk köré pedig vastag gyapjúsált csavartak. Ez az ujjatlan meleg mellény tulajdonképpen katonaviselet volt, éppen úgy, mint a nyakbavető is. Ilyesmit viseltek a katonák Itáliában is, persze, könnyebb anyagból, hogy a páncél fel ne törje a nyakukat. Itt azonban jó meleg gyapjúnyakkendőket kötöttek, mert bizony a rómaiak mindig fáztak a jeges Duna partjain. Őszintén szólván, fáztak azok is, akik itt születtek és ez a fázás is egyike azoknak a jelenségeknek, amelyek évezredekken keresztül megmaradtak. Hiába születtek itt már ősapáink, mi is fázunk és melegen

öltözködünk. Annyira hozzánőtt már ez az északiás viselet az aquincumi polgárok életéhez, hogy nem egyszer a sírkövükön is téliruhában ábrázoltatták magukat. Egyébként a tél hidege ellen nem az öltözködés volt az egyetlen orvosság: itt volt a központi fűtés is.

Bölcselem tudom, hogy a fürdőket központi fűtéssel fűtötték, de amint Aquincumban sétálgatok, meggyőződöm róla, hogy a házakba is majdnem mindenütt bevezették a központi fűtést. Hiszen igaz, lehetett a hideg ellen másképpen is védekezni: apróra szabták az ablakokat, beüvegezték; cseréptetővel fedték az amfiteátrumot, hogy az eső, a szél és a hideg ellen megóvja a nézőket; cserépedénybe izzó faszénét raktak a szobában, s fölötte melengették kezüket-lábukat. Csakhogy ez a faszén veszedelmes tüzelőszer. Nem a régi, hanem a mai életemben majdnem bele is haltam egyszer odalent Rómában, mikor alaposan befűtötték a szobámat ilyen cserépedénybe tett faszénnel. Csodálkoztam is váltig ezen az elmaradottságon és most is csodálkozom: hiszen a római házak igen nagy részét ma sem lehet másképpen fűteni.

Pedig immár kétezer, sőt több mint kétezer esztendeje, hogy egy vállalkozó szellemű római úr feltalálta a központi fűtést. Sergius Orata óméltósága egyszer Nápoly környékén használta a gyógyfürdőket; ezekben a vizet a vulkáni talaj természetes melege fűti. Sergius Orata, amint ott izzasztották valamelyik gyógyfürdő gőzkamrájában, elgondolkodott ezen a furcsaságon: íme, sehol sem melegítik a vizet s mégis forrón ömlik a csövekből. Nyilvánvaló tehát, hogy valami belső tűzön melegszik fel. Igen, igen, a vulkán tüze forralja fel a vizet. Szóval, a sziklafalon túl hatalmas tüzek égnek, a sziklafal átmelegszik és a forró sziklák felforralják a földből előtörő jéghideg vizeket. Sergius Orata pompás ötlettel ment haza Rómába. Összevásárolt sok régi házat, valamennyit átépíttette; felszedette a padlójukat, leásatott majdnem egy méter mélyre, egymástól bizonyos távolságban 80 cm magas oszlopokat helyezett el, miután a talajt kiköveztette. Az apró oszlopok tetejébe építette azután a szobák padlóját, arra rakatta a mozaikot. De a falakat is megbolygatta: a falak belső felülete alatt üreges téglákat, afféle cserépcöveket helyezett el. A házban valahol fűtőkamrát építtetett, abban rakatott tüzet, még pedig faszénnel és ott melegítette fel a levegőt, ez a levegő aztán a fűtőkamrából közvetlenül áradt a padló alá és a falakba. Igaz, hogy a padló is, a fal is lassan melegedett fel, de aztán nagyon sokáig tartotta a meleget. Ennek a fűtésnek megvolt az az előnye is, hogy a meleg nem szállt fel, hanem alulról áradt, egyenletesen és így nem kábult el az ember feje, lába ellenben mindig melegen maradt. Mondanom sem kell, hogy Sergius Orata hamarosan milliomos lett, mert az ócska házakat most már drága pénzen tudta eladni. De meggazdagodott volna ő egyébből is, hiszen ő találta fel az osztriga-tenyész-

tést. A Sergius-féle osztriga világmárka volt s a Baiæ melletti Lucrinus-tó mesterséges osztriga-tenyészetei csak úgy ontották az aranyat.

Aquincum lakosságának jó része mégis inkább úgy gondolkozik, mint Petronius szereplői; amint ott beszélgetnek a megtollasodott Trimalchio lakomáján, az egyik azt mondja, hogy «mégis csak a meleg ital a legjobb meleg ruha». Látom is, hogy egymásután térnek be a Kakashoz címzett vendéglőbe, egy ital budai borra, vagy egy pohár habzó sabaiaára. A művelt ember megvetéssel nézi a parasztot, rab-szolgát vagy bennszülöttet, aki ezt a sabaia nevű moslékot issza; a szabad ember nemes itala a tüzes pannoniai bor. Egymásután gyülekeznek ám az iparosok, hiszen már délfelé jár, abba is hagyják a munkát. Nagyot nyekken a szék, amint leveti rá magát a testes Teutio, az eraviscus pallér. «Structorum magister», vagyis «az építők mestere», — ez volt a hivatalos neve. Nem sokáig marad egyedül, szerényen beóvakodik Lucius Aurelius Celer, akinek tisztos mestersége a cipőkészítés. Suszter őkegyelme, éppen úgy, mint Bononius Vitalis, aki messzi útról jött erre az ünnepre, Brigetióból. Nagyon jól ismerem őket, főképpen Vitalis mestert és pedig a sírkövről. Nagyon szerette a mesterségét, a sírkövére rávésette szerszámaikat, az abroncsos fadényt, tele szögekkel, a sámfát, a dikicset, a kalapácsot; van azon a sírkövön még kész cipő is. Nem volt holmi közönséges mesterség az ő ipara: tisztos ipar volt ez akkoriban. És hogy a politikus eszmadia típusa is örökké él, azt egy másik feliratunk bizonyítja, amely elmondja, hogy egy dalmáciai suszterből polgármester lett.

De jönnek a többiek is, az ácsok, a szobafestők, a mozaikmesterek, a lakatosok. Valamennyit jól ismerem, némelyiket név szerint is; szerszámaikat ott láttam a sírköveiken, a bárdot, fejszét, szekercét, a vésőket, fúrókat, gyalúkat, szögmérőket. Csak nemrégiben tártak föl egy házat itt Aquincumban, — én persze már csak a romját ismerem és most itt, az eleven városban, nem tudnám megmondani, melyik az, — nos, ebben a házban egy szobafestőnek a szerszámaikat, festékeit és berendezését hozták napfényre. Emlékszem rá, hogy Dunapentelén sok festőeszköz előkerült, Szekszárdon is láttam dörzsöltálat és festéktörőt; ebben a tálban még vörösbarna festékanyag is maradt. Az intercisai festőműhelyben előkerült egy kis háromrekeszes bronzdoboz, amelyet tolófedéllel lehetett lezárni; festék, kenő, pálca, kanál, sok festékes üvegese; gyanta, viasz, zsír és festékmaradványok kerültek elő ezekből a hosszúnyakú kis üvegekből. Az aquincumi szobafestőműhely 1941-ben került elő; volt ennek a festőnek vonalzója, körzője, voltak patrónjai, tégelyei, megmaradt a bronz mozsártörője. Derék festő lehetett, a maga lakását is szépen kifestette, vízimadarakkal, alakokkal, kandeláberekkel, ahogyan csak előkelő és gazdag urak lakását szokták kifesteni. Talán leghangosabb

itt a kocsmában a mozaikmester : hogyne, őt fizetik legjobban, ő valóságos művész. Mondja is, hogy csak tessék megnézni azt a gyönyörű mozaikot, amely Dirke bűnhődését ábrázolja, nem messze itt a forum mellett, abban az előkelő palotában. — Jó, jó, — vágja oda a szobafestő, — könnyű neked, mintakönyveid vannak, csak le kell másolni a mintákat. — Igen, igen, — vág vissza a mozaikmester, — de magam válogatom meg a színeket, magam rakom össze a mozaikot ezer meg ezer apró kőből, te meg csak odanyomod a falra a mintát, rákened a festéket, aztán kész! No, azért szent a béke, nagyot koccintanak a vitára. A lakatos, aki köztük ül, meg sem szólal. Pedig ez az igazi művész. Én láttam a kulcsokat, amelyek a műhelyéből kikerültek, a solvai, azaz hogy az esztergomi múzeumban és ugyanott láttam műhelyének teljes szerszámkészletét is. Mondhatom, finomabb és ravaszabb műszerei egy orvosnak is alig lehetnek. De gyönyörűek is ezek a kulcsok ; a legszebb köztük talán az, amely oroszlánfejen, vagy az a másik, amely emberfejen végződik. Micsoda kulcsok, Polluxra! Micsoda záruk! Bizony, valóságos Wertheim-záruk ezek! Ez az ember már annyira kifinomította az ízlését és művészetét hogy olyan gyűrűs kulcsokat tud csinálni, amelyek a megszólalásig hasonlítanak az igazi gyűrűkhöz. Észre sem lehet venni, hogy valaki az ujján hordja a lakásának a kulcsát. Hasonlóképpen nem tűnik fel senkinek, ha társasjáték közben a hölgy esetleg gyűrűt húz a férfi ujjára, mert senki sem tudja, hogy ez a gyűrű a titkos ajtajának a kulcsa is lehet.

Mielőtt még valamennyi asszony hazasietne a piacról, megnézem őket, mert feltűnik, sőt nagyon tetszik nekem a bennszülöttek viselete. Csak a bennszülött nők hordják már a régi és festői népviseletet, a férfiak elrómaiiasodtak : ujjas tunikát viselnek vagy vastag mellényt, fölötte pedig vagy római togát, amennyiben már római polgárok, vagy pedig katonaköpenyt, amelyet a jobbállon fibulával fognak össze; csak ritkán látni olyan körgallért, amelyet a mellen tűznek meg ; most ebben a meleg időben senki sem visel gyapjómellényt, de látok egy pesszimistát, aki attól tart, hogy elkapja valahol az eső : csuklyás esőköpenyt vett magára ; dől is róla az izzadtság. Még jobban csodálkozom azon, hogy a nők nem sülnek meg ebben a nehéz viseletben : ujjas tunika van rajtuk, fölötte egyik-másik római pallát visel : ez a római nők könnyű felső köpenye. Azonban a legtöbb eraviscus asszony nehéz posztóruhát hord, amelyet a két vállán egy-egy hatalmas fibula fog össze. Az eraviscus nők csak a hajviseletben alkalmazkodnak a divathoz, amelynek a kulcsa nagyon egyszerű : az egész birodalom asszonyai minden időben úgy viselték a hajukat, ahogy a császári ház hölgyei. A császárné és a hercegnők szabták meg a hajdivatot ; ehhez hozzátartozott az is, hogy később a császári ház hölgytagjainak a mellszobrát úgy készítették el, hogy a hajuk levehető volt ;

ha a hajdivat változott, a rég halott hercegnők fejéről levették a régi frizurát és rátették az újonnan faragott divatos hajtornyokat. Az eraviscus asszonyok hajviseletét legfeljebb ilyen túlságosan meleg időben lehetett látni, mert máskor rendszerint visszahajtott karimájú szőrmekucsmában jártak, főképpen a nyugati végeken. A pannoniai főköttő rendszerint a fej alakjához símult és mindig fátyollal viselték.

Fel is tűnt nekem későbbi életemben, hogy az eraviscus síremlékeken a férfiak mindig római ruhában vannak, a nők pedig ősi viseletben. Vannak sírkövek, amelyek nem csupán mellképben örökítették meg az elhunytakat, hanem teljes alakban. Ilyen sírkövön láttam, hogy a nők kettős kötényt viseltek, egyet elől, egyet hátul; sohasem marad el vállukról a fibula, hengersapka a fejükön, amely fölfelé szélesedik; máskor fejkendő és fátyol s a fejkendőt úgy csavarhatták a fejükre, mint valami turbánt. Láttam sírkövön eraviscus asszonyt: pontosan olyan volt, mint egy mai parasztasszony, fejkendő a fején, öltözete földig érő ruha, öv és kötény. Arra gondolok, hogy tán az ünnepélyesség kedvéért örökítették meg magukat ilyen nehéz téli viseletben a sírköveken. Mert nemcsak a díszes ruhákat faragtatták ki, hanem rengeteg ékszert rakattak magukra: karpereceket, nyakláncokat, mellgeszeket, gyűrűket: Veriuca, Danuvius úr leánya, úgy örökíttette meg díágát, hogy valósággal ékszerész-reklámnak nézhetné az ember. De úgy látszik, hogy általában szerették a prémes ruhát, mert még fiatal katonák is prémes ruhában ábrázoltatták magukat. Casius Sacu és Calmenus Siud bennszülött katonák valahol az esztergomi Dunaparton állomásoztak és bizonyára nagyon fáztak, hogy meleg mellényben, téliruhában faragtatták ki az arcképüket. A nők mindenesetre szerették úgy ábrázoltatni magukat, hogy senki se kifogásolhassa szépségüket és előkelőségüket; némelyik viszont a háziasságára volt büszke, és a sok ékszer helyett inkább rokkát és orsót faragtatott ki a sírkövére. De Belatusa kisasszony, Cautus rabszolgánője, aki valahol a Fertő tó partján élt és halt meg, bizony telerakta magát ékszerekkel, feltette a prémkucsmát és illatszeres üveget is vett a kezébe. Az asszonyi hiúság kőbe faragott példája ebből a régi korból Aicca őnagysága, Cansalus leánya. Valószínűleg azalus nő volt és a sírkövén úgy ábrázoltatta magát, hogy támlásszéken ül, felsőtestével a néző felé fordul; fején magasra tornyozott haj, balkezában tükör, jobbáiban pedig nyitott ékszeres ládika, vagy az sem lehetetlen, hogy toilette-doboz. Szép asszony lehetett és drága asszony is, nem irigylem innen az idők messzeségéből a kedves férjét, Racio urat.

Az eraviscus hölgyeket rendszerint már nevükről is megismerjük. A legtöbb nevet alig tudjuk ma már kiejteni, de van köztük sok latinos név is; szívesen használták a városnevekből vagy folyónevekből képzett nőneveket: Ulpia Siscia, Solva, Sirmia, Danuvia. Solva azalus hercegnővel már találkoztunk is. Sokan félig latin, félig pannon

neveket használtak. Julia Utta valamikor itt lakott a Gellérthegyén, az eraviscus városban; ott lakott Jantuna is, Floriuna is, akiknek a neve már latinosan hangzik és ott lakott Britta asszony is, akivel még találkozunk. Vannak szép latin nevek: Claudia Candida, Valeria Cara, Aurelia Pia; ezekben a Candida (ragyogó), a Cara (kedves), a Pia (jámbor) az igazi név. Milyen szépen csilingel át a századok ködén Brigetio városi tanácsosának, Marcus Aurelius Theagenes úrnak kőkoporsójáról a felesége neve: Julia Laetilla; Julia ma Juliska és ha a Laetilla nevet le akarnám fordítani, így kellene mondanom: Vidámka.

Aztán divat lett, hogy a barbár neveket latinra fordították. Ha ilyen neveket olvasunk a sírköveken: Candidus, Respectus vagy Respectilla, Similis, Ursus, Propinquus, Optatus: mindegyik név jelentése világos, de mindegyik tulajdonképpen eltűnt barbár nevet takar; fedjük fel a jelentésüket sorjában: Ragyogó, Tisztelt, Hasonló, Medve, Rokon, Óhajtott. Igen, a nevek jelentettek valamit, valamikor világosan beszéltek, csak mi már manapság alig értjük a nyelvüket. Volt egy kitűnő magyar archeológus, aki megpróbálta visszaforgatni ezeket a kelta neveket, a francia hangváltozások figyelembevételével elfranciásítani s ebből arra következtetni, hogy valaha ilyenek lehettek ezek az eraviscus vagy azalus nevek. A lázadó Bato nevét például így írta: Bateau, Bataud. S ebből következtetett arra, hogy hogyan ejthették ki valaha. A Cobromar névből elvonta az eredeti gyököt: Cobro és így írta: Cobereau. Játékos kedvében gyártotta ezeket a neveket: Annamat, Tranton, Resat, Resson, Turion, Pacat, Vadilac, Battevilla, Ruvon. Próbálja meg valaki franciásan kiejteni ezeket a neveket, mindjárt egészen másképp hangzanak majd, mint a feliratokon: Annamatus, Resatus, Pacatus.

Barátaink eszegetnek is fröccsözés közben s vajjon mit ehetnek a régi aquincumi polgárok? Csak azt, amit mi eszünk ma. Ezek itt a közeli lacikonyhából sülthalat hozattak, rostonsült harsát. Ezen a tájon a dunaparti halászsárdákban ma is épp úgy szálldogál a rostonsült hal illata, mint akkor. De bizonyos, hogy a Duna mentén mindenütt bőven fogyasztották a halat: a Sárközben most is olyan halsütő rostélyokat használnak, amilyenek a római korból megmaradtak. Miért is változtak volna meg az eszközök? Miért lett volna más a horgok, mint akkor volt? Meg is vannak a római horgok, vannak még szakállas horgok is és bátran lehetne velük ma is halat fogni. Nos, a mi barátaink vidáman falatoztak: «hal úszni akar», mondják már ők is, azzal a közmondással, amelyet Trimalchio szeretett hangoztatni. De nemcsak hal van ám itt a Dunamentén, megterem itt a disznó is. Hogy szerették-e a sonkát és a disznóhúst? Hogyne, ezen a hideg vidéken egyik legfontosabb táplálékuk volt. Az egyik eraviscus háziasszony nyilván nagyon büszke volt házias erényeire és úgy ábrázol-

tatta magát sírkövén, amint nagy tálon egészben sült disznófejet visz be, nyilván az asztalra. De sonkát is eleget találunk a köveken, gyümölcsöt is, Komáromban találkoztunk a pannoniai kenyérrel, Esztergomban római búzaszemekkel, a pentelei sírban megmaradt a tej, vagy talán a víz, a szekszárdi koporsóban a sűrű aszúbor. Nem egy sírban sok gyümölcsöt találtak, diót, szilvát, mandulát.

Ezek az asszonyok jól megrakták a kosaraikat és nagyon sietnek haza : sok a zöldség, könnyű volt zöldséget és főzeléket termelni itt, a hatalmas víz partján, könnyű volt az öntözés. Látom, jól bevásároltak, nem nagyon takarékosak, bizonyára bőven van pénzük. Hogyne, a tartomány élete elevenen lüktet, a föld bőven terem, mindenki sok pénzt keres. Lám, egy közkatonának is mennyi pénze volt : az aquincumi tábor falában 29 darab denarius került elő : oda rejtette valamelyik katona, Hadrianus császár korában ; nem lehetetlen, hogy hadba kellett vonulnia, vagy talán a szarmaták csaptak át a vízen s hirtelen menekülni kellett : ki tudja ma már? De hogy egy közkatonának 29 denarius volt, az olyan, mintha ma azt mondanám, hogy száz pengő van a baka zsebében. A római tábor területén föltártak egy edényégető kemencét is ; virágzó telep volt ez abban az időben, mikor az említett katona eldugta a pénzét, de nemsokára megszűnt. Háromfülvű köcsögöt találtak ebben az edényégető műhelyben, a mai Selmeci-utca táján és a köcsögben 563 darab denarius volt. Csupa szép, új pénz, Traianus és Hadrianus korából, a legutolsó veret 129-ből. Nyilván a fazekasmester egész vagyona volt ez : elrejtette, hogy majd visszajön érte, és íme, sohasem tért vissza : a hatalmas vagyont nem vihette magával a sírba.

Az ókori ember itt Pannoniában is éppen úgy megbecsülte a nőket, mint a mai gavallér. Különösen meglepi késő korok emberét az a végtelen gyöngédség, amely a sírfeliratokból árad felé. Meglep a hűség is, amellyel a katonák az elbocsátás után elvették az asszonyaikat : egy sem hagyta cserben azt, aki húsz esztendőn keresztül kitartott mellette. S amint itt ülök és visszanezék a régi város régi életébe, fölemelem az egyik ház födelét, mint valami sánta ördög, és belenézek az otthonba, a család életébe. Alig van bútor a lakásban, mindössze asztal, ágy, néhány szék. De sok a szőnyeg, a takaró, sok a bronz, a finom porcellán, vagyis terra sigillata, a jobbmódúaknál sok az ezüst és aranytárgy is. A konyha éppen olyan, mint ma : cserépből vannak a lábasok, fazekak, bronzból a bográcsok, üstök, a merőkanalak és szűrők. A vödörök fából, bronz vasalással és abroncsokkal, — hogy milyenek voltak, megmutatja az épségben megmaradt mucsfai vödör a szekszárdi múzeumban. Akármelyik mai háziasszony bizvást beállhatna az ókori konyhába, megtalálna ott mindent, még a palacsintasütőt is, mert a palacsintát véletlenül nagyon szerették ; maga a palacsinta szó is latin (placenta). De épp úgy megtalálta a

lepény- és kalácsütő formákat is ; mindössze annyi volt a különbség, hogy az ókori sütőformákba legtöbbször a császár képét vésték bele különösen azokba, amelyek az ünnepi mézeskalácsok sütésére készültek. Nagy ünnepeken a hatóság osztogatta az ünnepi kalácsot és ilyenkor hódolattal adózott a császár Geniusának. Sok ilyen ókori sütőforma őrizte meg a diadalszekerén bevonuló Marcus Aurelius képét. Minden háznál külön kis fülkék voltak a háziisteneknek, ezekben sorakoztak az istenek apró bronzszobrai. A gyermekek és nők nyakából majdnem sohasem hiányzott az amulett, mindenféle betegség, csapás, szemmelverés és egyéb gonoszság elhárítására ; rendszerint tokban apró aranylapot viseltek s az aranylapon egyiptomi hieroglifekkel, görög vagy keleti betűkkel csillogtak a varázsmondások. Vajjon melyik ház díszje volt ez az ezüstberakásos bronz Cerberus : a háromfejű alvilági kutya ? Nem is kell sokat kíváncsiskodnom : hamarosan megtudom, hogy a tűzoltó-collegium székházának a zenetermében volt valamikor.

Minden ókori úrnak s főképp atlétának megvolt a maga strigilise, vagyis vakarója. Ez a sarlóalakú bronzeszköz arra való volt, hogy a gőzfürdőben ezzel vakargassák a testüket. Azt hinné az ember, hogy az ilyen eszköz gyárilag készült, pedig dehogy : nem egy olyan vakaró maradt ránk, amelyben megtaláljuk a bronzművész nevét is : az egyiken Rufinus tarsusi bronzötös örökítette meg magát. Nagyon sok pannoniai sírból kerültek elő bronzlemezek domborművekkel, helyesebben verőtőkén domborított bronzlemezek. Ezek a lemezek valamikor apró faládikákat, rendszerint ékszeresládákat díszítettek. Dunapentelén és a fenéki rommezőn művészi lemezek kerültek elő ; még találkozunk velük. Azt már igazán nem tudnám megmondani, melyik előkelő háznál használták a múzeum karcsú, finom alakú ezüstkorsóját, vagy azt a szép üvegtálat, mely mindjárt ott van a szomszédságában. De finom városi élet lehetett az, amelyben ilyen üvegtálaton tornyosult a gyümölcs és a sütemény. Az üvegedényeket többnyire külföldről hozták be, a bronztárgyakat is, de volt Brigetióban és Aquincumban is bronzműhely, sőt Brigetióban még üvegyár is. A szőnyi emlékek közt legszebb egy kis bronz Jupiter-szobor, amely ma a British Museum egyik díszje ; régebbi időben találták már ezt a szobrot, és akkor a nép rézbabának nevezte el ; azóta is ez a kis bronzok neve arrafelé. Esztergomban van egy gyönyörű kis aranyozott bronzszobor : Silvanus, mosolygó szakállas férfi : a magyarországi római kisplasztika remeke. Itt az aquincumi múzeumban megcsodálom azt a kis bronzszobrot, amely négyet ábrázol, ha jól sejtem, táncos mozdulattal ; de éppen így gyönyörködöm ebben a Mercuriusban is : a művész erszénnyel ábrázolta a tolvajlás és kereskedelem istenét. Erszényt mindenki viselt, még a katonák is, csakhogy a katonák erszénye fémből készült és a karjukra kötötték.

Most éppen ebédhez terítenek a lakásban: asztalra kerülnek a tányérok, a kés, a kanál, — villa csak kevés helyen akad, — s nagy tálakon behozzák a párolgó ételt. Amíg esznek, addig én is besurranok a háziasszony szobájába, ahol pompás üvegekészlet sorakozik a toilettaszton: karsú illatszeres üvegek, poharak, vázák, szépen ötvözött dobozok, tégelyek, kenőcstartók, fésűk, ékszerek. A gyereket ott hagyták a szobában, csak az öreg dajka van mellette és éppen eteti, azaz hogy itatja. A gyerek nagyokat húz a szoptatóüvegből; furcsa üvegedény ez, alsó része olyan, mint egy madártest, nyaka egyenesen fölfelé nyúlik és fönt visszahajló perem keretezi. Lent az alsó végén finoman csiszolt kis szopóka van s a gyerek nagybuzgón szívogatja. Furcsa szokás volt ez, de megvan a magyarázata; a nő hiúság egyre élesebben tiltakozott a szoptatás ellen; a II. században már senki sem akart szoptatni; Antoninus Pius császár jutalommal csábíttatta az anyákat arra, hogy maguk szoptassák gyermekeiket, de bizony kevés eredménnyel. A szoptató üveg egyre jobban terjedt, szoptatósdajkát csak a gazdagok tarthattak. Rengeteg szoptatóüveg került elő gyermeksírokból, kisebb-nagyobb; latin neve guttus, vagyis csepegtető. Pannoniában és Daciában majdnem mindenütt előfordultak, ami annyit jelent, hogy ez az idegenkedés a szoptatástól valóssággal járványszerűen terjedt el a birodalomban. Az átlagos szoptatóüveg körülbelül 8 cm magas, alsó része 10 cm széles és 100 cm³ tej fért bele. A gyerek egészen nekipirosodik, kis homlokán apró izzadságcseppek gyöngyöznek: a meleg tej szemlátomást jólesik neki.

Íme, az üveg használati tárgy is volt, de még inkább a fényűzést szolgálta, — a mindennapi használatban sokkal többet szerepelt a bronz. Amint végigmegegyek az utcákon és be-benézek az iparosok műhelyeibe, látom, hogy szerszámaik bronzból vannak, bronzból vannak a kések, az ollók, a patkók, az üstök. Az ólmot vízvezetéki csövek, fogadalmi táblák és hiteles súlyok készítésére használták. Nyilván valamelyik vagyonos család házi bútordarabja volt az a gyönyörű háromlábú asztal (tripus), amely ma a budapesti Nemzeti Múzeum egyik legszebb díszé. Itt Aquincumban alig maradt nyomuk a bronzöntő mestereknek, de Brigetióban szinte szemünk láttára elevenedik meg a bronzöntőműhely és kibontakozik a ködből a mester arca. Az ásátásokban előkerült egy kisbronzszobor-talapzat, amelynek a felirata elmondja, hogy Publius Aelius Verus, az I. legio őrnagya ajánlotta fel Jupiter Dolichenusnak. A talapzat azonban csonkán maradt meg, a Dolichenus-szobor töredékei külön-külön kerültek elő. Igazi művészet volt, ahogy a mai modern archeológus ezekből a töredékekből összeállította az egész művészi alkotmányt; megállapította azt is, hogy a mester, aki tervezte és ötvözte, Romulianus volt: megtalálta a feliratot a talapzaton: «Romulianus artifex fecit — Romulianus művész készítette». Akinek szárazabb a képzelőtehetsége, talán

így fordítaná le : «Romulianus mester» ; én jobban szeretem őt művészek elképzelni. Ugyanez a kitűnő archeológus írta meg a Pannoniában talált ládaveretek történetét és magyarázatát. Kisárpáson, a római Mursella területén, két ilyen ládaveret került elő ; egyiknek domborművei a múzsákat ábrázolják. De előkerültek ilyen ládaveretek Felcsúton, Fenépusztán, Dunapentelén is. Legérdekesebb mégis a kisárpási lemezek története. 1926-ban sírt találtak az egykori római telep területén s azonnal hatósági zár alá vették, hogy értesítsék a szakembereket és az illetékes hatóságokat. Mire visszajöttek, akkorra a gazda már felbontotta a sírt, mert nem bírta kíváncsiságával és aranyéhségével ; úgy gondolta, hogy mért vigyék el az ő földjéről mások az aranyat. A sírban ott volt ez az ékszeres ládika, belenyúlt érte, az egyik oldala levált, azt kiemelte, de közben a rajta levő bronzlemezt eltörte ; természetes ez, hiszen a régi bronztárgyakat előbb meg kell szilárdítani, vegyi anyagokkal kezelni, mielőtt hozzájuk nyúlna az ember. Ezek a bronzlemezek igazi művész kezére vallanak. A bronzmezőkben itt sorakoznak egymás mellett : Victoria, lándzsás vitéz és legyőzött ellenfele, Mars és Venus és nyolc jelenet a dionysosi ünnepi menet tárgyköreiből. Ezek a dionysosi jelenetek szimbolikus jelentőségűek és sűrűn előfordulnak a halott-kultuszban, mert a mámorra és az átszellemülésre utalnak, az élet diadalára a halál felett.

A pannoniai bronzedények között talán azok érdekeltek legjobban, amelyeket a keszthelyi múzeumban láttam. Pölöske helység nyugati oldalán, északdéli irányban völgy húzódik s a völgyön végigfut a Szévíz nevű patak ; éppen ennek a csatornáját mélyítették, amikor nagy fekete fazékban sok bronztárgyat találtak. A parasztok a fazekat összetörték, a bronzokat kifényesítették és eladták. Lipp Vilmos ásatott itt azután s talált még lándzsahegyeket, majdnem negyven sarlót, vésőket, szárnyas vésőket és nagy gombostűket. De ha csak ennyi volna a keszthelyi múzeum bronzkincse, akkor nem mondtam volna, hogy különösebben érdekel. Pölöske községben gróf Széchenyi Béla birtokán római rézüstöket találtak s ezeket aztán Széchenyi Alice grófnő, Széchenyi István unokája, a balatoni múzeumnak ajándékozta. Sok bronzkancsó került itt elő s bronztör is tucat-számra. Azonban a legnevezetesebb a leletek közt az a két rézüst, amelyet néhány évtizeddel ezelőtt találtak munkások a birtokon. A parasztembereknek értékes volt az ilyen pompás és kifogástalan edény ; megosztottak az üstökön és használták is őket. Hónapokon át ezekben főzték ételüket és mikor a régész felfedezte, hogy miféle edények is ezek, akkor éppen krumpli rotyogott az üstökben. De hiába kérte tőlük, semmiképpen sem akarták odaadni : ilyen jó edényt nem kaphatnak egyhamar, mondták. Csendőri karhatalommal kellett elvételni tőlük az edényeket. Paprikáskrumpli a római rézüstben : íme, ókor és újkor ölekezése a századok felett!

Ha a pannoniai bronzedényekben legalább így képzeletben elgyönyörködöm, akkor eszembe jut, hogy Romulianus mesternek csak egy munkája került elő a mi földünkből, viszont külföldi bronzmesterek neveivel lépten-nyomon találkozunk. Nagyon sok itáliai bronzot hoztak be Pannoniába, különösen Capuából, legfőképpen két nevezetes capuai mester, Cipius Polybius és Ansius Epaphroditus névelésével. Rómában a circus Flaminius mellett volt a műhelye annak az Ambrosius mesternek, akinek egyéb edények közt egy gyönyörű szűrője került ide a Duna mellé.

De azért akadunk még egy mesterre, akire talán ráfoghatjuk, hogy aquincumi volt : Aquincum mellett, a Duna medréből csengettyű került elő s rajta ez a mesterjelzés : Secundus fecit, — Secundus mester műve volt ez a csengettyű. Nem bizonyos, hogy csengettyűnek használták, hiszen sűrűn viseltek a nők csengettyű-fülbevalókat. Kedves lehetett, amikor a hölgy sétált, a fejét mozgatta, bólintott, vagy köszönt és a finom kis csengettyűk elkezdtek csilingelni. Amint itt elábrándozom a régi időkön, úgy hallgatom ezt a csilingelést, mintha valami régen elsüllyedt Atlantis finom harangjai csendülnének a fülemben.

...Ez a gyönyörű elefántcsont-dombormű, amely most egy szép ékszerládika fedelét díszíti, valamikor majd ugyancsak az aquincumi múzeumba kerül. Remek faragvány, művészi munka és valóságos regényt mesél el a három alak, amelyeket a művész annyi finomsággal és annyi gyöngédséggel ábrázol. Omphale libiai királyné azzal büntette a hős Heraklest, hogy három évig kellett szolgálnia, még pedig női ruhában ; azért szégyenítette meg, mert megölte a fiát, Iphitust. Vajjon mért vetemedett a hős, a félisten ilyen közönséges gyilkosságra ? Keresd az asszonyt ! Valóságos mitológiai tragédia húzódik meg a hófehér dombormű mögött. Herakles annyi fárasztó munka után végre föllélegzett és halálosan beleszeretett Ioléba, Eurytus király és Omphale királyné leányába. Meg is kérte, de kosarat kapott. Meglehet, hogy ezért gyilkolta meg a család büszkeségét, a fiút, meglehet, hogy másért, erről nem beszél a mitológia. De annál világosabban beszél ez a gyönyörű elefántcsont-faragvány : rajta Omphale buzogánnyal, oroszlánbőrrel : Herakles jelvényeivel, s mellette Herakles, asszonyruhában : ó, micsoda szégyen !

Azokból a tárgyakból, amelyek a lakást és az életet megszépsítették, még ma is nagyon szép gyűjteménye van a múzeumnak s a régi Pannonia és Dacia minden múzeumának. Rengeteg gyűrű, intaglio, játékkocka és fibula került elő. Nem mindegyiknek van olyan szimbolikus jelentősége, mint az Omphale-domborműnek, amely azt példázza, mennyire megalázza a szerelem a férfit s mennyire elveszi az eszét még az olyan hősnek is, amilyen Herakles. De a szerelem hatalma azért megszólal a többi ékszeren és apró tárgyon is. A sírok csak úgy

ontják a gyűrűket, láncokat és egyéb ékszereket, amelyek természetesen éppen azért kerültek a sírokba, mert személyes viszonyban voltak a halottal, hozzátartoztak, kedves tárgyai voltak. Igen érdekesek a sírokban talált illatszeres üvegek, illatszer-fecskendezők, kancsók, apró kis vitrintárgyak, tintatartók, üveggészletek, orvosi műszerek, borostyánból faragott dísz tárgyak, de legérdekesebbek mindig azok, amelyek egy-egy rövid felírást is hordoznak.

Egy-egy ilyen felírás bővebben beszél a halottról és életéről, mint hosszú fejezetek valamely irodalmi műben. Az egyik sírból gagátgyűrű került elő, ezzel a felirattal: Ave Pia. Sok mindent jelenthet ez a két szó, de én leginkább így értem: Isten veled, jó lélek! Vajjon mit jelentettek a kisgyermek-sírban olyan intagliók, mint ez a kakasfejű ló s az a jelenet, amelyen a gólyanéni fuvolázó nyulat hallgat? Kétségtelen, hogy a gyermek játékaik voltak, ugyanúgy, mint azok a csontbábúk, amelyeknek készítésével valóságos gyárüzem foglalkozott Brigetióban s mint azok a játékkockák, amelyekkel viszont nagy gyermekek játszottak. Nem egy sírban amfiteátrumi jegyek és fürdőjegyek maradtak meg: nyilvánvaló, hogy a halott rajongott az amfiteátrumi játékokért, vagy pedig valamiféle vonatkozásban volt a fürdővel. Ha egy sírban hatalmas üvegtálcát és teljes üveggészletet találtak, az annyit jelent, hogy a halottnak ezek voltak a legkedvesebb tárgyai. Viszont ha ételnemű volt a sírban, akkor az csak annyit jelent, hogy útravalónak adták a halottnak a hosszú alvilági utazásra.

Az az ólomból öntött kis szobrocska, amely Kőszegen került elő, bizonyosan kedves tárgya volt valakinek: néger harcost ábrázol, valószínűleg abból az időből, amikor Lusius Quietus berber törzsfőnök néger lovasai itt küzdöttek az északi tartományban Traianus seregeiben. — Julianus bizonyára nagyon kedves embere volt annak, aki ezt a gyönyörű aranycsattot ajándékozta neki, talán éppen a születésnapjára, mert ez a felirata: Juliane Vivas, — magyarul: Julianus, Isten éltesse! Egy aquincumi sírban rengeteg aranyékszert találtak s köztük szerény csontfésűt, amelynek testén áttört betűk hordozták a feliratot: Utere feliciter, — Használd boldogan, használd egészséggel! Egy intercisai sírból valami furcsa csontjáték került elő, afféle sakk-figurák. Gazdag sír volt ez, csontból faragott domborműves láda, bronzlemezés ládika, csonttöredékek, furcsa csonttárgyak és egy egész csontjáték került elő belőle. A játék lényegével még ma sem vagyunk tisztában: van egy nagyobb tábla, ezen szabályos távolságban nagy lyukak vannak, köztük kisebb lyukak sorjában; vannak aztán palcikák és figurák, amelyeket nyilván ezekbe a lyukakba kellett bedugni. Talán csontfaragó művész nyugodott a sírban, talán olyan ember, akinek ez a csontjáték volt a szenvedélye. Az egyik tárlóban finoman faragott gemma állít meg: a fej Caracalla császárt ábrázolja. Vajjon ki lehetett az a hölgy, akinek ezt a császárféjes aranygyűrűt adomá-

nyozták? Ki tudja, nem maga a császár adta-e valakinek, mikor itt járt? Ha igen, akkor valóságos regényt rejteget ez a gyönyörű gemma. Annyit máris tudok a regényből, hogy fiatal hölgy lehetett az illető, talán fiatal leányka : a gyűrű legfeljebb leányujjra való. Hány ilyen gvűrű került elő a földből is, nemesak sírokból! Valaki régesrég talán elvesztett egy gvűrűt az udvarán és íme, majdnem 2000 év múlva megkerült és most itt van a múzeumban! Ő sohasem tudta meg, hová lett a gyűrű, mi nem tudjuk meg soha, honnan jött. De megvan és emberekről, érzelmekről, szívekről, szerelmekről beszél.

Egy aranygyűrű felírása ez : Felix!Justinus! Sok mindent jelenthet : lehet egyszerűen mind a kettő név, de jelenthet ennyit is : Justinus! Légy boldog! A másik gyűrűnezt a feliratot olvasom : Fidem Constantino, — s körülbelül ennyit jelent : Hűséget esküszöm Constantinusnak! A harmadikon ez a felirat állít meg : Desidero vivas, — Kívánom, sokáig élj! Ez is afféle fogadkozás : Vinculum Verulae, — s annyit jelenthet : Verula bilincse : igen, az aranygyűrű örök bilincse lehet a szeretetnek. De legvilágosabban beszél az a szép aranygyűrű, amelynek ez a felirata : Amo te vita, — Szeretlek, életem! Az ékszerek, különösen a gyűrűk, s legfőképpen a szeretet szólamkincse máig sem változott.

De az északi tartományok ókori életébe akkor látok be igazán, amikor megkeresem azokat a viasztáblákat, amelyeket a verespataki bányában találtak. Régi, régi történet ez s már-már legenda lett belőle. Több mint száz évvel ezelőtt beszéli egy rég elfelejtett író, mikor Verespatakról szól, hogy hatvan évvel ezelőtt, tehát 1790 táján, a Szent József-tárnában, az akkor még élő Rákosi nevű bányász egy fülkében váratlan leletre bukkant ; amint belépett az eltorlaszolt bányafülkébe, először is majdnem leverte lábáról a dögleletes levegő, amely orrába csapott ; de mikor magához tért és körülnézett, hosszúszakállú öregembert látott, amint ott ült a sarokban. Abban a hiszemben, hogy él vagy alszik, hozzáért, mire az öregnek a teste szétporlott. Azt hiszem, hogy ez a Barbarossa csak az öreg Rákosi képzeletében élt, ellenben valóság volt az a hat római viasztábla, amelyet a mesebeli öregúr mellett talált. Ezekről a táblákról azóta sem hallott senki semmit : úgy látszik, eltűntek. E szerint 1791-ben kerültek volna elő az első viasztáblák ; azonban azok, amelyek máig is megvannak, már 1786-ban előkerültek a verespataki bányákból. Efféle viasztáblák még később is akadtak itt a bányaüregekben. Beszéli, hogy 1854-ben bányászok a Nagy Kirnyik hegyben, Korna mellett, üregre akadtak ; az üregben sziklából vágott asztal volt, sziklából vágott székek körülötte, sőt még egy fémolvasztó kemence is elfért az üregben. Ez a hegy a hábaszentsimoni bánya ; bizonyos Diószegi Lajos nevű ember ekkoriban 11 viasztáblát talált itt, ebből kilencet a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott.

Az ókor egyik legnagyobb kincse került napfényre ezekben a verespataki bányáüregekben. Bizonyos Julius Alexander nevű kereskedő vagy vállalkozó okmánytára ez, a 131—167. évekből. A tudósoknak sikerült hitelesen megállapítani, hogy fokozatosan kerültek elő a verespataki viasztablák, a legelső 1788-ban, a legutolsó 1855-ben. A szerencsés lelet magyarázata az, hogy a markomann háború miatt fejvesztetten kellett menekülni a bányákból; a derék Julius Alexander sietve eldugta fontos okmányait ebben a bányáüregben, mikor a barbárok a háború elején meglepetésszerűen betörték Alburnusba, a falut föléggették, a bányákat elpusztították; de ezt az üreget, úgy látszik, eltorlaszolta maga Julius Alexander, vagy pedig a bányaomlás és így a viasztablák megmaradtak. A többretegű táblák négy belső oldalán szöveg van, és pedig a másodikon és harmadikon az okirat, a negyedikén és ötödiken a tanúk aláírása; ez a négy oldal annak idején viaszkkal volt bevonva.

Az okiratok tartalma igen változatos. Van köztük kötelezvény, amelynek értelmében Julius Alexander kölcsön ad bizonyos összeget Bato fiának, Anduennának 162 június 20-án, havi 1% kamatra. Van itt nyugta is, amelyben Julius Alexander elismeri, hogy 60 denariust és kamatait megkapta Alexander Carustól. Van itt egy adásvételi szerződés, amelynek értelmében egy Apalaustus nevű görög fiút 400 denariuserért vett meg bizonyos Dasius, Breucus fia. Ezt az üzletet Alexander közvetítésével kötötték meg. Van egy adásvételi szerződés, amely szerint Andueia 300 denariuserért megvette egy háznak a felét Veturius Valenstől itt, Verespatakon, még pedig a pirusták utcájában. Ennek a szerződésnek különösen érdekes a története. Abban a zárt bányarészben, a Szent Katalin-tárnában, ahol 1855-ben ezt az okmányt megtalálták, fából faragott szerszámok és eszközök is voltak és köztük három fonatba font, hosszú, finom sötétbarna női haj. Vajjon mi történhetett itt? Az író képzelete mindjárt regényt épít a hajfonatok mögé: ha nem álhajnak viselte valaki a hajfonatokat, akkor nem lehetetlen, hogy egy nő férfiruhában menekült és ezért ezen a rejtett helyen előbb levágta haját, amely árulója lehetett volna. De a regény tovább szövődik: miért kellett férfiruhában menekülnie? Miért kellett pompás haját leváogatnia? Nyilván nemcsak a barbárok elől menekült, hanem valaki más elől is. Ez már a Szent Katalin-tárna örök titka marad.

Van itt az okmányok közt munkaszerződés is. Flavius Secundinus íródeák írja bizonyos Memmius kérésére, aki azt állítja, hogy nem tud írni: hogy Memmius hajlandó munkát vállalni Aurelius aranybányabérlőnél, amint a szerződés mondja: mától, 164 május 20-tól egészen november 13-áig, 70 denariuserért, és ezt a bért részletekben kell megkapnia. Megigéri, hogy erejéhez képest a legjobban fog dolgozni és ha a vállalkozó akarata ellenére távozik, minden elmulasztott munka-

napért öt-öt sestertiust fizet. Egyéb kikötéseken kívül a munkaadó is kötelezi magát, hogy a bérfizetés elmulasztása esetén ugyancsak büntetést fizet. Ebben a szerződésben nemcsak maga a munkaszerződés érdekes, hanem az is, hogy nem maga a munkás írta, hanem íródeákkal íratta. Ez a Flavius Secundinus a daciai Immenosum Maiusban kereste kenyerét levél- és okmányírással, de volt Verespatakon is ilyen, s ennek a nevét is ismerjük: Adiutor, Macarius fia.

A legváltozatosabb ügyletekről tanúskodnak ezek az okiratok. Van itt egy Verespatakon kelt letétjegy, amelynek értelmében Julius Alexander letesz 50 denariust bizonyos Lupusnál, ez pedig nyugtát ad róla és kötelezi magát, hogy minden vita nélkül visszaadja. Van itt társasági szerződés is, amely szerint Cassius Frontinus és Julius Alexander társasszerződést kötnek, még pedig arra, hogy pénzkölcsönző zálogintézetet nyitnak; a szerződés négy hónapra érvényes; a hasznot a betétek arányában kötelesek felosztani. A kikötött idő leteltével mindegyik visszaveheti pénzét, vagy pedig csak a hasznon osztoznak meg, a tőkét pedig továbbra is bent hagyják. Ez a szerződés Deusarában kelt. Érdekes az az adásvételi szerződés is, amelyben Claudius Julianus, a XIII. legio Gemina őrmestere, megvesz egy leányt 420 denariuserért Claudius Philetus őrmestertől és a rendes jogi formulával elismeri a szerződésben, hogy a leányt teljes épségben vette át; még ugyanebben a szerződésben nyugtázza is a vételárat az eladó. De hiszen ezzel a leánnyal mi már találkoztunk! Igen, igen, akkor, amikor Raevius ezredes úr Daciában járt derék segédtsíztjével. Igen, igen, régi emlékek sajnának fel az ezredes szívében és jól emlékszik még a remekműre, arra az arcképre, amelyet Mestrius Marinus festett Dacia gyöngyéről. Hová lett az arckép? Hová lett a tavalyi hó?

Talán legérdekesebb az az adásvételi szerződés, amelyet Maximus, Bato fia kötött Dasius úrral, Verzo fiával, aki történetesen pirusta volt. A szerződés tárgya egy kislány, Passia a neve, de a szerződés azt is megemlíti, hogy akkor is erről a lányról van szó, ha más volna az igazi neve; megmondja a leányka korát: körülbelül hatéves. Biztosítja a vevőt, hogy a leány egészséges, nem tolvaj, nincs semmi rossz tulajdonsága, büntetlen előéletű, nem szökevény, nem csavargó. Aztán következik a szokásos jogi formula, amely szerint senki sem tarthat igényt erre a leányra, sem valamely részére, mert különben az eladó köteles ugyanezt az összeget teljes egészében s hozzá még egyszer annyit megfizetni a vevőnek, akit félrevezetett. Itt azonban ilyenről szó sem lehet, becsületes emberek voltak ezek az urak és a tanúk igazolták, hogy amit az eladó állít a leánykáról, mind szintiszta igazság. Az eladó elismeri, hogy megkapta a teljes összeget és mindjárt nyugtázza is: a vételár 205 denarius. Ha meggondolom, hogy ezért az összegért akkoriban egy jó szakácsot, vagy egy közepes elemi iskolai tanítót is lehetett venni, arra kell következtetnem, hogy a kis Passia

nagyon értékes árucikk volt. A szerződés 139 március 17-én kelt, tehát már több mint 1800 évvel ezelőtt. Vajjon mit érezhetett a kislány abban a pillanatban, amikor gazdát cserélt? Valószínű, hogy anyjától szakították el, hiszen a szerződésben az is benne van, hogy a tulajdonosa, vagyis az eladó potom összegért jutott hozzá, — ebből pedig az következik, hogy ott születhetett nála valamelyik rabszolganőjétől. Vajjon mit tudott ez a kislány s milyen élete lehetett, hogy már hatéves korában értéket jelentett annak, aki megvette? Az a gyanúm, hogy az új tulajdonos azért vette, mert ki akarta taníttatni valamire. Bizonyosan csinos, erős kislány volt Passia és nagy terveivel volt vele a pirusta Dasiusnak, aki ezt a nagy összeget fizette érte.

Mert ezek a szerződések sohasem készültek ok nélkül : az üzlet üzlet volt mindig. Nem hiába írták fel Pompeji falaira az efféle felkiáltásokat : *Salve lucrum, és : Lucrum gaudium!* — Azt akarták mondani, hogy csak a haszon az igazi gyönyörűség, tehát üdvözlégy haszon! Ha így belenézünk ezekbe az okiratokba, ezekben is az élet örök folytonosságát, a társadalmi és gazdasági gépezet szüntelen működését figyelhetjük meg : belelátunk az emberek lelkébe, az örökös hajszába, amely kergette őket, a haszon, az arany után. De belelátunk szenvedéseikbe is. Ezek az okiratok bizonyítják, hogy akkor is mindig fizetett valaki ; hogy semmit sem adtak ingyen ; hogy kamat alatt nyögött a szegény ember ; hogy bús hasznokat vágtak zsebre a szegények nyomorúságából azok, akik hitvány rongyaikra, vagy apróbb értékű tárgyaikra zálogkölesönt adtak ; hogy örök szolgaság és szenvedés az ember sorsa és hogy már kisgyermek is keserves könnyeket sírtak sok-sokezer évvel ezelőtt, mert ide-oda hánytavetette őket a sors. Még alig száz esztendeje, hogy a kis Passia adásvételi szerződése előkerült Verespatakon, a Szent Katalin-tárnából. Igen, az ő sorsa is valóságos regény : íme, ennyit ért egy emberi élet : hitvány kis összegért, valósággal borra valóért, vették meg az anyját évekkal ezelőtt s tessék : a kis Passia most drága pénzért cserél gazdát. Talán neki jobb lesz a sorsa, talán hűségesen és ügyesen fogja szolgálni új gazdáját, a derék bányászt s meglehet, hogy egy napon majd föl szabadítja. Isten veled, kis Passia, messzi századok gyermeke ; talán sohasem lesz aranygyűrűd, de én képzeletben most aranygyűrűt ajándékozok neked és belevésem a két meleg szót : Passia vivas, Passia élj boldogul!

Esteledik. Egyszerre csak látom, hogy mécesest gyujtanak az aquincumi házban ; szép agyagmécesest, bizonyosan Pacatus mester remekműve ; a három Grácia ölelkezik rajta. A város utcái lassankint sötétbe borulnak, csak a tűzoltók székházán ég fekete lánggal egy fáklya s végig a dunaparti őrtornyok mellvédjén csöpög a szurok az égő fáklyáról. Néha furcsa fáklyajeleket váltanak egymással a tornyok : bizonyára valami fontos dolgot táviratoznak meg őrtornyról-őr-

toronyra. Itt Aquincum fölött, békés csillagok reszketnek az égen s odaát, messze túl a Dunán, mintha vadabban szikráznának a jazig csillagok. Barbár csillagok azok, barbár élet tombol alattuk ; azért nem alszik Róma katonája az ilyen békés nyári éjszakákon.

De a város elszunnyad, békekesség borul a házakra, már csak a Kakas-vendéglőből hangzik ki a fuvolaszó, a kacagás. És messziről fülembe szűrődik a tűzoltólaktanya orgonájának a hangja : ilyenkor is szól az orgona, nehogy elnyomja a buzgóság az őrséget. Alszik Aquincum : a polgárváros, a katonaváros, a tábor s az eraviscusok telepe odafent a hegytetőn ; szírek, gallok, germánok, görögök, négerek és numidák, púnok és mórok, lándzsások és íjászok, lovasok és gyalogosok, legionáriusok és veteránusok, tiszték és közlegények, alszik Septimia Maria is, a zsidólány és anyja, Actia Sabinilla, akik sír- emlékükön is megörökítették vallásukat. A birodalom mindenkit egyforma szeretettel védelmez és ölel magához : száz nemzet és száz fajta, de egységes nép : mindenki békében pihen Róma sasának szárnyai alatt.

PACATUS ÖMÉLTÓSÁGA.

Csöndesen üldögélek Kállay Ödönnel a szőnyi kis ház római szobájában, bélépüsztai bor mellett, római tárgyak, bronz-, agyag- és üvegedények gyűjteményének kellős közepében. Annyi van itt, olyan szépek és a legtöbb olyan új és művészi, hogy akár római üvegekből is ihatnánk. Itt az asztalon egy öblös fekete pohár, rajta a körirat szép nagy fehér betűkkel : Vivas, vagyis : Isten éltesse ! Szerették az ilyen poharakat. Látok itt egy másikat, ez a felírás rajta : Vis do, vagyis : ha akarsz, adok ; nyilván annyit jelent, hogy : csak szólj, ha szomjas vagy, szívesen teletöltöm újra a poharadat. Bibite — Igyatok, — mondja egy másik pohár. Itt Pannonia tájain került elő valahol az a híres pohár is, amelyen ez a felírás : «Rövid az élet, röpké a remény, jertek, ég a lámpa, amíg lehet, igyunk, barátaim!» Ezen a pohárom szerepel az Acastus név s ma már nem tudjuk, vajjon a pohár gazdája vagy mestere volt-e? Én mindig azt gondolom, hogy a gazdája. Elképzelem Acastus urat, amint esténként vendégül látja barátait : lámpát gyújt, a szolgák öblös üvegekben hozzák a csillogó bort, koccintanak és ki tudja, talán dalolgatnak is.

Mi is koccintunk és bár szinte dalolni volna kedvem ennyi gyönyörűség láttán, inkább hallgatok : Kállay Ödönt hallgatom, amint végigsímogatja meleg tekintetével a gyönyörű edényeket és lassan s mégis lelkesen beszélni kezd. Külföldi edények ezek javarészt, Colonia Agrippina, Tres Tavernae és egyéb galliai gyárak szállították ide Pannoniába szebbnél-szebb agyag- és üvegedényeiket ; a mai La Graufesenque, Banassac és Lezoux ókori gyárai bőven ontották az

agyag- és edénycsodákat. Itt a Duna partján jó pénzt adtak értük. Igen, igen, itt is voltak gyárok, de sehogy sem tudták utolérni a rajnai edények művészi szépségét. De most jut eszembe, hiszen ezek az üveg-edények Colonia Agrippinából származtak ide és nem lehetetlen, hogy éppen a mi kitűnő barátunk, néhai Furius Rufus gyárából. Meghatottan nézegetem a szebbnél-szebb vonalakat és formákat s ráismerek a mi boldogult barátunk ízlésére. De az agyagedények galliai mesterei közül is sokat ismerünk. Személyesen van tudomásunk Cinnamus, Urciro, Laxtucissa, Sextus, Cerialis művészekről, Tres Tabernae mesterei közül pedig Belsus, Marcellus és Reginus közeli ismerőseink. Van itt olyan kancsó, amelynek domborulatán torzpoját mesterkedett ki a művész ; van itt tölcseralakú pohár : ki kell inni, különben feldől és kiömlik belőle a bor ; aztán vannak itt gyönyörű terra sigillatak, ókori porcellánok ; mily gyönyörűek rajtuk ezek a pávák és delfinek ; ezek nem Pacatus mintái, hanem Tres Tabernae művészetét dicsérik. Éppen olyan kemény ez az ókori porcellán, mint a mai, még hozzá fényes is és ha megkoccintom, cseng.

Abban a sírban, amelyben a «Vivas» feliratú poharat találták, előkerült egy bronz doboz is és benne agyagpalából készített festék-dörzsölő ; bronzcsövecske, benne bronzkés, kanál, szonda, tű, rúgós olló és festékrudacsok : tizenegy testszínű, egy vörös és egy sötétvörös. Mosolyogva meséli Kállay Ödön, hogy mikor egyszer hölgytársaság volt nála, az egyik fölkapta a vörös festékrudat és kipirosította vele az ajkát. Nem babonás ember, mondja, de úgy vette észre, hogy abban a pillanatban fellángolt a festék a hölgy ajkán, szinte föltámadt annyi százesztendősz álma után s újra megragyogott a napfényben.

Női sírból került elő ez az átlátszó fehér üvegből csiszolt hajtű ; a vége felé megesavarodik és kámpóban végződik, az egészen lila vonal húzódik végig. Kállay Ödön símogatja a tárgyakat, úgy beszél róluk, mint barátaikról : milyen gyönyörű ez a millefiori tányér ; ha ma gyártanák, százakat fizetnének érte! Hát ez a két csengettyű! Bizonyosan fülbevaló volt mindkettő : a sírban a halott feje mellett feküdtek kétoldalt. Hát ez mi lehet : gyöngysorban két szívalakú lemez? Nyilván a nyakán viselte a hölgy, de úgy, hogy a két lemez közé illatszerbe mártott gyapjúdarabkát tett : így szüntelenül érezte az illatot. Nem is furcsaságok ezek, nem is különösségek. Csak annak furcsa az ókornak ez az emberi közelsége, aki nem látott az ókorból egyebet, mint az állami életet és a hivatalos személyeket, a szónokló és csatázó rómaiakat. Ennek jó volna itt ülni Kállay Ödönrel ; szeretném ide hozni azokat, akik csak a merev és méltóságos rómaiakat látják, de nem veszik észre az árnyékban élő kisembereket, a mindennapi életet.

Óriási arányú ipar volt az ókorban a fazekasság ; szerették az edényeket s még hétköznapi edényeiket is szerették díszíteni. Ma valósággal egyenruhába bujtatták a konyhát ; akkoriban még a szegé-

nyebb embernek is akadt egy-két csinosabb edénye, éppen úgy, mint ahogy a parasztember edényei ma is művészibbek, mint a városi konyha berendezésének gyári darabjai. Itt Pannoniában a rómaiak már találtak fazekasmestereket. Az eraviscus Resatus műhelye ott volt a Gellérthegyen vagy a Gellérthegy alatt. Többnyire szürke, grafitos edényeket készített, de kerültek ki a műhelyéből vörös edények is. Kelta mester volt, nagyon sok régi mintát átmentett a római korba, s mikor már a római agyagművesség befolyásolta, akkor is felhasználta a bennszülött művészet elemeit és így afféle pannoniai római keramiai művészetet alakított ki. Edényein rendszerint ott van mesterjelzése : a neve. Megmaradtak kemencéi a veszprémmegyei Pogánytelken is, sok törmelékkel, amelyeken ugyancsak ott a mesterjelzés. Készített terra sigillata utánzatokat is ; szürkészöld edények ezek, ezüstös fényezéssel. A pogánytelki gyár az I. század végén dolgozott (75—95). Gyártmányai nagyon tetszettek, mert kitűnően tudta kielégíteni a közönség ízlését ; népszerű lett s ezért alapított azután gyárat Aquincumban : ez a gyár majdnem ötven évig működött (90—137). Ugyanebben az időben dolgozott Aquincumban Respectus kelta mester is.

Itt Kállay Ödön gyűjteményében is megtaláljuk a pannoniai gyárak mindenféle edényformáját ; ő bizony bőven be tudna rendezni néhány konyhát ókori edényekkel. Aquincumban sok római mester is működött ; ott a vásárcsarnok mellett láttam Maximinus kismester műhelyét ; ezt a legjobb akarattal sem nevezhetném gyárnak. Vindo mesternek több műhelye is lehetett Aquincumban, mert az egyik bélyegzője a negyedik számú műhelyét emlegeti. Megismerkedhetünk azonban az edénybélyegekről még sok fazekasmesterrel : önálló mintákat készített Petilius Provincialis ; jónévű mester volt Fabius, akinek bélyegzője hangsúlyozza, hogy ő maga alkotta meg a formát : Fabius fecit formam. Éppen ilyen keresett mester volt Aquilius Secundus és Florentinus is. Egy talpas, öblös serlegbe négyszer is benyomta a mester a szokásos jókívánságot : Utere feliciter, — bizonyára gyárának a különlegessége volt ez az edény. De nemcsak Aquincumban és Brigetióban, hanem egyéb nagyvárosokban is voltak fazekasműhelyek, vagyis edénygyárak. Pécsen, a régi Sopianae helyén, előkerült egy fazekastelep, rengeteg hulladékanyaggal. Találtak itt mécseseket, Daedalus és Icarus ábrázolással ; indás, leveles, szőlőfürtös edénytöredékeket s egy nagyon szép női fejet terrakottából ; ez bizonyosan helybeli művész műve : görögös orr, festett száj, körökkel díszített szemöldök, hajháló. Bizonyára feltűnést keltett akkoriban, hiszen ma is egészen újszerűnek és különösnek érezzük. A használati tárgyak mellett nagyon sok fölöslegesnek látszó dolog is kikerült ezekből a műhelyekből, szatir-fejek, kakas-fejek, apró edények : nyilván gyermekjátékok.

Valamennyi pannoniai mester közt leghíresebb volt Pacatus. Én egyszerűen őméltóságának nevezem, mert a gyára olyan hatalmas volt s olyan óriási fogalmat bonyolított le még messze vidékeken is, hogy az ilyen méretű gyár tulajdonosa vagy vezérigazgatója ma legalább is kormányfőtanácsos volna. Aquincumban legalább 120 fazekasműhely került elő, de a legnagyobb telep az övé volt. Bátran gyárnak nevezhetjük s ha ma kellene cégét bejegyeztetnie, nyilván így nevezné: «Pacatus, Első Aquincumi Edényművek R.-T.» Gyára a mai Gázgyár helyén volt; edényégető kemencéi ma is megvannak, csak éppen a föld alatt, mert rájuk épült a Gázgyár. Negyvenegy kemence került itt elő, egyik részük négyszögletes, a többi köralakú. Pacatus gyarából előkerültek terra sigillata edények, mécsék, lepénysütők, háziedények, sőt készített díszítőmintákat és stukkómintákat is. Ilyen egyetemes jellegű gyár egy sem volt a római provinciákban; annyi a mintája és bélyegzője, mint egyetlen gyárnak sem. Pacatusnak nyilván az volt a célja, hogy kiszorítsa a nyugati árút. Csakhogy ez nem sikerült, mert a tömeggyártás és a sokféle gyártási ág nem vált javára a minőségnek. Mindenesetre érdeme Pacatusnak, hogy önálló és egészen sajátos díszítő rendszert alkotott. Árúja ismeretes Lugióból (Dunaszekeső) és Mursából (Eszék), de eljutott Daciába is. Eszéken nemcsak készárút, hanem tálmintákat is találtak, amiből arra lehetne következtetni, hogy talán fiók-gyára volt ott. Ha fiókja volt, akkor meg kell dícsérni Pacatust élelmességéért, mert nyilván akkor nyitotta meg a fiókot, amikor az aquincumi gyár forgalmát egyre jobban veszélyeztette a rajnai behozatal. Ezzel azonban példát is mutatott és örök törvénynek hajolt meg: megmutatkozik ezen a példán, hogy a Duna völgyének igazi piaca a Balkán és a Kelet.

A Pacatus-gyár virágkora Marcus Aurelius idejére esik; ezt bizonyítják a lepénysütő minták, amelyekben legtöbbször Marcus Aurelius diadalmenete szerepel és kézfogása a társasázzal, Lucius Verusszal. Csak a császár életében készülhettek ezek a minták, hódolatul, a császári diadalokra és ünnepekre. A sírmécsesek és mécses-tornyok nagymestere, Julius Hilarus, — aki a pentelei agyagkaput is remekelte, — Pacatus alkalmazottja volt. De az ő mintázómestere volt Fabius is, és talán néhány híres porcellánművész, mint Aestivus, ugyancsak az ő gyárában működött. Nem lehetetlen, hogy az ő alkalmazottja volt néhány híres mécsesmester is, mint például Agilis. A gyönyörű terra sigillaták a legalkalmasabbak voltak újévi, születés-napi vagy ünnepi ajándéknak. Némelyiken nyoma is van annak, hogy ajándékba adták; az egyik szép terra sigillata edényen megmaradt valami karcolás, amelyet így lehetne elolvasni: Publius donavit Juliae, — Publius ajándékozta Juliának. Ki tudja, milyen nagy szerelem húzódik meg a csillogó, szőlőfürtös, gyönyörűen mintázott ókori porcellántál mögött?

Ezt a Pacatus-gyárat igazán fölszerelték a modern technika minden vívmányával: saját kútjai voltak; a kútbéletek és kútkávák máig megmaradtak; ma az aquincumi múzeum büszkeségei. A kutat rendszerint hordókkal falzták ki és nem lehetetlen, hogy ezekben a hordókban előbb nyersanyagot szállítottak a gyárnak külföldről, de az is meglehet, hogy olajat. Ezek a hordók már nem voltak vámentesek, — magáncég nem kapott olyan kedvezményt, mint a kórház. Ott van a hordókon a vámos bélyegzője, amint rásütötték, éppen azon a helyen, ahol a dugó volt: «Marcus illyricumi vámfelügyelő». Ez a pecsét annyit jelentett, hogy az árút szabályszerűen elvámolták. Pacatusnak a raktára is érdekes: javarészt egyéni és jellegzetes minták sorakoznak itt egymás mellett, szállításra készen. A gyár saját jegyei és díszei, — ma így mondhatnók: szabadalmi, — a szőlő, a nyúl, a levél és főképpen az üllőn kalapáló kovács, a pannoniai kovács-istenség! A műhelyekben a polcokon ott sorakoznak a negatív mintákhoz a kézbélyegzők. A negatív formákat úgy készítették, hogy a puha mintába belenyomták a domború bélyegzőket, amelyek ott homorú mélyedést hagytak. Ezeket a mintatálat azután erősen kiégették és később ezekben öntötték az edényeket, amelyeken aztán domborúan mutatkoztak a minták. De voltak olyan edények is, amelyekre a külön nyomott mintákat ráragasztották. Készített a gyár apró szobrokat, álarcokat, dísztárgyakat, rengeteg korsót és konyhaedényt. Sőt találtak a gyár készletében téglabélyegzőket is és főképpen nagyon sok mécesöntő mintát. A gyár agyagművesei néha művészi alkotásokat is készítettek: ilyen az a finom kis Minerva-szobor, amely épségben megmaradt, s ilyen az a komikus álarc is, amely ma az aquincumi múzeum egyik érdekessége. Különlegességei voltak a gyárnak a tűzálló fekete konyhaedények és a füstölők. Ezeket többszörösen kiégették.

Ma már Pacatus egész gyártelepe a föld alatt pihen; amit meglehették menteni belőle, az a múzeumban él tovább; ott vannak azok a vödrök és egyéb edények is, amelyek a kutakból előkerültek és ott vannak a vízhúzó kötelek csigái is. A gyárnak ebben a csöndes elmúlásában van valami szimbolikus, főképpen ha elnézem a Gázgyár hatalmas tömegét, amely ma fölötte tornyosul. Íme, ahol valamikor száz és száz ember lázasan dolgozott az ókori gyárban, ott ma gyárépületek és munkáslakások sorakoznak egymás mellett: az emberek elmúltak, a munka megmaradt, örök ritmusa tovább ver a rég halott gyár fölött.

Ha a tartományi művészet nyomait keresem, akkor nagyon le kell szállítanom igényeimet. Itt nem voltak görög mesterek, de itáliai mesterek is csak ritkán. Vidéki szobrászok mintázták az agyag- és terrakotta szobrocskákat, vidéki kőfaragók készítették a koporsókat és sírköveket, de a szobrokat is. A bronzszobrocskák egy részét külföldről hozták be, bár itt is voltak bronzöntő műhelyek.

Akárhány múzeumot járok végig, nem találok olyan terrakotta vagy agyagszobrokat, amelyek elárulnák, hogy valami kiváló mester működhetett itten.

De azért találkozom néhány kis szoborral s ezek különös gondolatokat keltenek bennem. Itt van az aquincumi múzeumban egy kis Venus-szobor: aránytalan test, balkarja hosszabb, fején a diadém esetlen; haja nagyon szép, teste zömök, mosolya negédes. Bizonyára szegény emberek számára készült, hiszen a tehetősebb emberek bronzszobrot vásároltak. Semmiesetre sem szokványos; amint így elnézem, egyéni vonásokat fedezek fel rajta. Akárhány ilyen kis szobrot láttam már, egyikhez sem hasonlít. A művész be is festette: még látszanak rajta a vörös festék nyomai. Vajjon ki lehetett a művész modellje? Tán egy vidéki szépasszony, afféle Bovaryné ülhetett a művésznek s bizonyára nagyon büszke volt rá, hogy róla mintázták a szépség istennőjét. Szépségnek ugyan nyoma sincs ezen az arcon és alakon, mégis gyönyörű; mert én egészen más szépséget fedezek fel rajta: az egyszerűség ősi, naiv szépségét. Afféle vidéki Venus ez, de mindent elmond, amit a nagymesterek Venus-szobrai elmondtak s kedvesség, édesség, egyszerűség, bájosság ül az arcán, ügyetlen és esetlen mozdulatát is megszépíti a művész igyekezete; annak, akinek háziszentélyében helyet foglalt, virágok illatában és tömjén füstjében, bizonyára szebb volt a milói Venusnál.

Nemcsak Aquincumban találtak ilyen vidéki Venust. Mostanában olvastam az újságban, hogy a Traun-folyó melletti Wels városkában, amelynek helyén a római időkben a noricum-i Ovilava város állt, kis Venus-szobor került elő, más római emlékekkel együtt. A szobrocsonk lehet vagy 2000 éves: 40 cm magas, és mint a leírásában olvasom, gyönyörű. A város egy bécsi szobrásszal elkészíttette a szobor mását s felállíttatta a város díszkútján. Olyan nagy nevezetessége lett a kétezer éves Venus a városkának, hogy a polgármester a városi bélyegzőkre is felvételre. Nem láttam ezt a szobrot, de mérget vennék rá, hogy ez is afféle vidéki Venus; milyen is lehetett volna Ovilava város Venusa? Íme, ott is megörökítette a helybeli művész a városka valamelyik szépasszonyát az istenasszony alakjában. Ó, ha ma föltámadna, mennyire csodálkoznék, hogy a város hivatalos iratain és levelein szerepelnek most már elmúlhatatlan vonásai.

De legtöbbit csodálom azt a kis terrakotta szobrot, amely a Balaton mellékén került elő és ma a Magyar Nemzeti Múzeum díszé. A bőség istennője ez, Abundantia; erre mutat a bőségszaru, amely ott szerepel a szobrocsonkán. Ülőszobor, méltóságos testtartásban, tekintete fölséget sugároz, arcának vonásai, ajkának szöglete pedig isteni fölényt. A kis festett szobor ugyancsak vidéki műalkotás, de igazán elmondhatom, hogy csodálatos. Nem volt talán vidéki szobrász abban az időben, aki versenyre kelhetett volna ennek a szobornak a művé-

szével. Nem mondom, hogy a szobor ötlete túlságosan egyéni: első pillantásra eszembe jut róla Agrippina gyönyörű ülő márványszobra ott fent a római Museo Capitolinóban. S mégis más és különös ez a szobor. Azt hinné az ember, hogy a Bőség szobra mindig mosolyog és talán kacagva szórja áldásait az emberekre. Nem, ez a szobor nem mosolyog, ennek isteni nyugalom ül az arcán, mintha ezt akarná mondani: ritka adomány a bőség, meg kell szenvednetek érte. Úgy gondolom, hogy valamelyik kisváros büszke szép asszonya lehetett a művész modellje s az ő fagyos és fenséges arcát őrzik a kis terrakotta szobor vonásai.

És ha már a szobroknál tartunk, ne felejtjük el, hogy a pannoniai márvány- és kőszobrok javarésztét nem itthon faragták; legalább is a szebbeket Noricumból vagy Italiából hozták be. A savariai és scababantiai capitoliumi istenségek szobrai a noricum Virunum (Zollfeld) itáliai mestereinek a művei. A pannoniai szobrászat általában csak mesterember-színvonalon mozog. Meglehetősen szokványosak a szarkofágok, a frízek, ilyen a kisplasztika is, ilyenek az oltárok, a sírkövek, az Attis, Mithras, Silvanus szobrok, sőt ezek többnyire nagyon is tartományi jellegűek. Bizonyosra vehetjük, hogy a kőfaragók mintakönyveket használtak; legalább is erre mutat az, hogy a szoborábrázolások többnyire hagyományosak és szokványosak. A rajnai szobrászat sokkal különb a pannoniainál és daciainál; a dunamenti tartományok szoborművei közt csak elvétve akad olyan, amelyet művészinak nevezhetünk. De megmaradt két sírkert-sarokpillér s mindegyiken egy-egy nőalak. Lehet, hogy összetartoztak valamikor, bár nem egyformák: az egyik valamivel nagyobb. Azonban egyformák abban, hogy mind a kettő remekmű, a maga egyszerűségében, a maga kissé naiv nagyotakarásában és nehézkes könnyedségében.

Az egyik nőalak meztelen leányt ábrázol, homorú fülkében; elválasztott haja fölött szép fonott kosár a fején, balkezével fogja a kosár felső szélét s jobbkarjáról a hátán keresztül lepel kanyarodik szép redőkben a balvállára. Ez a dombormű az Erzsébet-híd építésénél került elő, szinte szemem láttára; ott laktam akkor a régi Városháza mellett. Azóta ismerem, azóta csodálom. A görög szobrászat kanephora-típusa ez a dombormű, elgondolásban hasonlít az akropolisi Karyatisokhoz. Nekem mindig Ingres festményét juttatja eszembe: a leányt, aki vizet hoz a forrásból a fején tartott korsóban. Ez a leányalak itt a sírkápolna fülkéjében csupa egyensúly, csupa ritmus. Megkapó a balkar lendülete; megható, amint a szobrász a jobb vállat kissé alacsonyabbra faragta, hogy a test mozgását érzékeltesse: mélyen megható, sőt megindító a művészetnek ez a nagyon tehetséges dadogása.

Még meghatóbb a másik dombormű: a táncoló leány; lábait a tánc forgatgában keresztbe veti, két keze feje fölé lendül és össze-csattogtatja a castagnettekét, a derekán átkötött fátyol két vége

röpköd a tánc iramában ; haja középütt elválasztva, arcán mosoly. Ez is mosolyog, mint a vidéki Venus. Együgyű, naiv mosoly ez, afféle árnya a mosolygásnak : ennyi telt a művész vésőjétől. Baloldalt szólótó, levelek, fürtök : ezek a szimbolumok utalnak a bacchikus kultuszra, Liber Paterre, a bor és a mámor istenére ; a táncos leány tehát valószínűleg a Liber kíséretéhez tartozó Maenas, vagyis bacchánsnő. Hasonlított az alak a Császár közégben talált ládaveret egyik táncosnőjéhez : ott is halotti szimbolikában szerepel. Ez az önfeladten táncoló leány a túlvilági örömet, a mennyei mámorokat jelképezi itt a sírkápolna falán. És a mosolya : feledhetetlen. Átszellemült mosoly ez, s mégis a maga együgyűségében is szívhez szól és rejtelmes fénye átvilágít a ködös századokon.

A RÓMAI BALATON.

Este érkezem Keszthelyre : holdvilág dereng a Balaton felett. Balatonszentgyörgytől kísér már a rejtelmes víztükörnek ez a fémes csillogása. A hold lassan, kényelmesen sétál fel, mint operettbeli lomha alabárdos ; sisakja megcsillan a csillagokkal kipitykézett mennyei kupolán. Lent a vízparton halkán susog a nádas, finoman fodroz a víz : talán görög istenek és nimfák játszanak ott az este derengésében, mint ahogy Berzsenyi elképzelte :

Gyakran múlatoz itt hínaras öblökön
Nereus, sáskoszorús nympa leányival ;
Gyakran zengeti itt Arion énekét
A hold fénye alatt gerjedező vizen.

Valóban gerjedező a víz a hold fénye alatt : ezüst híd ível át a Balaton csücskén, nyugtalan, csillámló, kísérteties híd, és azt hiszem, hogy éppen ez a híd visz vissza engem a messzi ókorba. Mert ma este visszakerültem az ókorba, múzeumi tárgy lett belőlem is : vendégszoba vár a Balatoni Múzeumban és ma éjjel halott római testvéreim virrasztanak fölöttem.

Semmiféle kísérteties dolog nem történt ezen az éjszakán az ókor emlékei között, csak reggel történt meg a csoda, mikor felébredtem : az ország egyik legszebb múzeumában találtam magamat. Katalógus kellene hozzá, hogy fogalmat adjak ennek a múzeumnak kincseiről, ide kellene írnom az egész leltárát : akkor derülne ki, hogy Róma mély nyomokat hagyott ezen a földön ; színesebb és mozgalmasabb római élet körvonalai bontakoznak ki itt a multak ködéből, mint más dunántúli emlékhelyeken. A legtöbb tárgy Fenékpusztáról került elő : karesú korsók, aranyékszerek, balták, zablák, horgok, kerékagyak, rég elnémult csengők és kolompok. Itt van a

múzeumban a szalacscai kelta pénzverő minden kincse és szerszámja : fogók, vésők, fúrók, állók, verőtövek, öntőminták és maguk a pénzek. A somogyi Szalacs-kőről rengeteg értékes ékszer is került elő : ezeket is a Balatoni Múzeum őrzi. De legjobban meglepnek a mezőgazdasági eszközök, kaszák, sarlók, kacorvágó kések, ekepapucok ; ha a múzeum néprajzi gyűjteményében megnézem a magyar Dunántúl megfelelő eszközeit, döbbenetesen veszem észre, hogy kísértetiesen hasonlítanak a rómaiakhoz. A múlt század magyar metszőkései éppen olyanok, mint a rómaiak : úgy hajlik az élük, úgy tornyosul fel a babukájuk ; az orvhalászok szigonya pontosan olyan volt a római korban, mint ma ; egyformák az ekepapucok, a kaszák, a sarlók. De a római ipari szerszámformák is tovább élnek. A mai matuka, a nádvágókés olyan, mint a római volt ; olyan a kapa, olyan a kovácsszerszám, olyanok a kőművesszerszámok, az ácsbárdok és a szekercék. Mért is volnának másfélék? A parasztember ma is azt a munkát végzi, amit valamikor a római paraszt és szerszáma bizonyára olyan, hogy a legjobban megfeleljen a célnak. Ezek a szerszámok őrzik a legjobban a mezőgazdasági és ipari kultúra folytonosságát.

És ha ez a folytonosság megvan, vajjon van-e folytonosság a szellemi életben is? Nem arra gondolok, hogy élnek-e a római irodalom és művészet hagyományai, mert ezek a magyar humanizmus körébe tartoznak. Inkább azt szeretném tudni, vajjon a nép emlékszik-e még a rómaiakra? Mit tud róluk? Hát bizony édeskeveset, és amit tud, azt is rosszul tudja. A nép a régiségekben kincseket lát ; az itteni nép körében a római szobrok gyűjtőneve : «kőkecske» ; ezt a nevet a római állatszobrokról általánosította. Nem tudta a nép, mi az értelme az ilyen szobornak s látta, hogy az urak mégis megbecsülik. Éles elmével kitalálta, hogy nyilván kincs van ezekben a régi «kőkecskében». Nosza, el is hurcolta az ókori emlékeket, ha csak tehette. A múzeum igazgatója beszéli, hogy a nemestördemici legények elhurcolták a templom elől egy rég ott heverő rómaikori oroszlánt és szétverték, hogy megkeressék benne a kincset. Az oroszlán valamikor egy sírkert oromzatát díszíthette, de honnan tudhatták volna ezt a legények? Emberfölötti fáradsággal hurcolták el és verték szét, s képzelem, mekkorát néztek, mikor semmit sem találtak benne ! Ott is hagyták kint a határban. De épp így megesik, — ha nincs kéznél az archeológus, — hogy szétverik az ókori edényeket. Sokszor megesik, hogy az archeológus ókori karperecet, nem egyszer arany karperecet fedez fel egy-egy parasztasszonyon s hiába magyaráz neki, hiába kéri a múzeum számára, hiába akarja megvenni : a végén hatósági erőszakkal kell elvenni tőlük.

Sírkövek és mérföldkövek állítanak meg : megismerkedem Dexterrel és feleségével, Julia Priscával, akinek a neve ma Juliska Piroska volna ; meg is állít a sírkövük, furesa áldozati jelenetet látok

rajta : ott áll az áldozó, kezében balta és erszény, előtte őzbak, mellette oltár és végig az egész dombcsermő alján kis kalitkák. Senki sem tudja megfejteni a jelenet értelmét : nyilván valamelyik kelta misztériumnak az emléke. Öregember sírköve ez itt : Publius Tertius valamikor a város írnoka volt és nyolcvanéves korában halt meg. Megbámulom a gyönyörű etruszk bronzedényeket és még mindig mosolygok a pölöskei üstök történetén. A római élet ezernyi emléke sorakozik egymás mellett : s valamennyi közt legfurcsább itt ezeken a római téglákon három rejtelmes betű : CRN. Ezt a jelet még eddig senki sem tudta megfejteni, pedig az archeológusok minden magányos betű mögött hosszú szavakat s néha mondatokat tudnak kiolvasni.

A római Balaton legnagyobb nevezetessége Fenékpusztá, az ókori Valcum ; valamikor azt hitték, hogy az ókori földrajzi és útikönyvekben emlegetett Mogentianae volt itt Fenékpusztá helyén, de ma, úgy látszik, már megállapodtak a tudósok abban, hogy mégis csak Valcum volt ezen a helyen. A római korban Pelso volt a Balaton neve, de valószínűleg a Fertő-tavat is így hívták, mert Plinius azt is Pelsónak mondja. A Balaton akkor sokkal nagyobb víz lehetett, mint ma ; hiszen hallottuk már, hogy Galerius császár szabályozni akarta és Siófoknál zsilipműveket építtetett s onnan csatornát húzatott a Dunáig, ezen akarta levezetni a Balaton fölösleges vizét. A hatalmas terv nem valósult meg : nem volt rá ideje a császárnak. De ahogy elnézem a ma már alacsonyabbra süllyedt Balaton tükkrét, arra gondolok, hogy mégis csak ezt a hatalmas vizet látták a római katonák és telepések, és valamikor, a rómaiak korában, ezen a vízen bizonyára éppen úgy lüktetett az élet, mint ma.

Ha keveset is emlegetik a Balatont az írók, annál többet beszélnek róla az emlékek. Ezek elmondják azt is, hogy áldott partjain bizonyára bőségben és vidáman éltek az emberek s nyilván meg is gazdagodtak. Sehol sem került elő annyi érdekes és finom kis bronzszobor, mint itt a Balaton környékén : se szeri, se száma a sok művészi gyűrűnek ; nagyon nehéz aranygyűrűk, ezüst pecsétgyűrűk, drágaköves aranygyűrűk, pillangós szemű aranyláncok, elefántesont tőtartók, ezürtláncok kerültek elő, nem is szólván az egy kilogramm súlyú aranypénzről, amely Szalacska földjében rejtőzködött. Igaz, kissé furcsállom, hogy a római írók mélyen hallgatnak a Balatonról és ezt csak egyféleképpen tudom megmagyarázni : úgy, hogy a Balaton szépségei nem érték utól a felsőitáliei tavak tündéri szépségét. De hogy valamikor eleven élet zajlott a vízen, mutatják a hatalmas szögek, amelyek nyilván nagyobbacska csónak vagy komp eresztékeit tartották össze ; mutatják a legalább félméteres láncszemek, amelyek valamikor a Zala torkolatának zsilipjeit zárták el. Ezek a láncok állítólag a Festetics-könyvtárban vannak, de nem ismerek senkit, aki látta volna ezeket az egészen különös és ritka római emlékeket.

Mégis csak el kell válnom a Balatoni Múzeumtól, hogy meglátogassam Fenépkusztát, a Balaton ókori kincseskamráját. Percek alatt ott van velem a vonat, s abban a pillanatban, amint megáll, már látom is az alacsony fennsíkon az egykori település helyét. Fenépkusztán nyilván megerősített telephely volt, leletei ezt mutatják. Fent a tábor szintjén megállok az egyik őrtorony helyén és élvezem a látványt, amely valamikor a római telepest vagy katonát elkápráztatta. Most a nap fénye játszik tündéri játékot a vízen, vitorlások siklanak, mint könnyű pillangók, egy-egy nehézkes csónak bukdácsol amarra messze a part mentén s itt a parton a tábor alatt, békés ökörcsorda legelész. Rekkenő dél, forró nyári hangulat: az a telepes, aki Itáliából ide vándorolt, nyilván ilyenkor érezte meg a Balaton itáliai szépségeit. A múzeumigazgató mellettem áll és szellemesen figyelmeztet: nyilván azért telepedtek meg itt oly szívesen a rómaiak, mert a táj jellege egészen itáliai, olaszos, leginkább umbriai hangulatokat idéz.

Elnézem ezt a tájat: balra Keszthely házai kukkannak ki imitt-amott a fák sűrűjéből, tovább Gyenes, Diás, Vonyarcvashegy, amott messze a Badaacsony tetője tornyosul, alatta balra az óvár, rajta a római őrtorony alapfala; tovább balra a koporsóalakú Szigliget, ettől balra az Antalhegy és végül Szigliget vára. Az Antalhegyen római kősírok kerültek elő, Gvörökön római villa, amelyet később a középkorban várrá alakítottak. Hátuk mögött ide látszik a Szent György-hegy. Az óvári római őrtorony kis földnyelven emelkedett s ez a földnyelv mintegy lezárja a Balatont, úgy hogy nem is látunk végig a tükren, csak messze kelet felé tűnedeznek fel a parton Fonyód és Boglár villái, azután Berény, Balatonszentgyörgy, majd a Zala-torkolat.

Keszthelyen is római őrtorony volt akkor, körülbelül a mai Festetics-kastély helyén, a dombtetőn, két fontos út találkozásánál; sok lelet is került elő onnan. A dolomit-dombok tovább húzódnak, egészen a Gulácshegyig; alatta a szentmihályi dombon ugyancsak római őrtorony volt. A szomorúan megcsontított Badaacsony földjéből remek római tárgyak, bronzok, kis szobrok kerültek elő. Azt mondják, hogy Tiberius császár is járt ott, mások Nerót emlegetik; mindenesetre fontos római hely lehetett, már csak a szőlőművelés miatt is. Csodálatos lehetett itt valaha a bőség: innen került elő a gyönyörű Abundantia-szobor. A rómaiak nem ok nélkül telepedtek meg a Balaton mellett: élvezni akarták a táj és a tó szépségeit, és valóban rengeteget építkeztek itt. Elképzelem a római Balaton partjait, amint villák sorakoznak a lejtőkön, a domboldalakon és odaát a síkon s fönt a szőlőkben éppen olyan hangos és vidám dal zeng, mint későbbi szüreteken. A leletekből megállapítható, hogy leginkább a Balatonmenti vöröskövet használták építésre és sok szobrot

is ezekből faragtak, de természetesen a homokkő is fontos építési anyag volt.

Ha most hátat fordítok a Balatonnak és megindulok vezetőmmel az ellenkező irányban, akkor nyugat felé a római telepet védelmező elővár ma is fölismerhető sáncáról szelíd gesztenyefák erdejét látom a látóhatár peremén és fölötte várromot : az ott Pogányvár. Nevét nyilván még a római időkben örökölte. Balra a síkon Zalavár emelkedik ki : római négyszögletes őrtorony állt valamikor azon a helyen. Odáig terjedtek a Hévíz mocsarai, úgy, hogy a fenéki megerősített telepet úgyszólván minden oldalról víz vette körül, csak éppen a készthelyi burgusszal kötötte össze keskeny földnyelv : valóságos felsziget volt. Itt Pusztaszentegyház helyén régi őrtorony emelkedett valamikor, köralakja ma is világosan kirajzolódik. Óriási körkilátás nyílik innen is, hiszen valaha egészen idáig ért a Balaton ; még a XVIII. században is. Ez az őrtorony közvetlenül érintkezhetett a megerősített fenéki teleppel és innen szemmel tarthatta az őr az egész környező víztengert : nem jön-e esetleg hajókon vagy ladikon az ellenség. Megőrizte ez a táj a Pogánysziget nevet is : ez is római örökség. Ott a Zalatorkolatnál, a régi rév cölöpei közt, óriási törmelékhalom tornyosul, római kövekből. Itt Fenékpusztán rengeteg a bazaltkő : Badaconsyból szállították ide hajón a rómaiak, éppen úgy, mint a vörös berényi vöröskövet. Itt most éppen nagy földmunka folyik : építik az Olaszországba vezető hadiutat. Lépten-nyomon kerülnek elő római emlékek, eszközök, kancsók, egyéb edények ; nem egy korsót azon nyomban összetör a munkás, nehogy valaki elkaparintsa előle a korsóba rejtett aranyat ! Ezen a területen temető húzódott valamikor ; előbb kelta, aztán római, utána hun-avar s végül magyar : így halmozódnak egymás fölé a kultúrrétegek, így élik életüket a népek egymás sírhalmán.

Ragyogó napfényben fürdik a táj, nyári meleg ölel körül ; amerre a szem ellát, dús fű, virágos rétek, zöldelő fenyők. De egyes helyeken mintha kiszáradt volna a fű : egyenes vonalban száraz fűsáv húzódik, néhol köralakban kiugrik, vajjon mi lehet ez ? Vezetőm felvilágosít, hogy forró nyári időben mindig kiszárad a fű ott, ahol alatta római fal rejtőzik. Ezért mutatja meg oly pontosan a légifelvétel az egykori római várfalak helyét. Itt is meglátszik a régi falak és bástyák helye. Szóval Fenék valóban megerősített telep volt valamikor ; még pedig nagy erősség, mert elővára is volt, zömök földvár, amely észak és nyugat felé őrködött a telepen. Most vén szilfák erdeje árnyékozza be területét, tele gólyafészkekkel és mindjárt a szomszédságában sorakoznak a hercegi istállók, amelyek végesvéig az egykori erődítmény tégláiból épültek.

Régóta kísért egy gondolat : a Fenék név talán onnan származott, hogy a megerősített helyet valamikor így hívták : Castra Phoeni-

ciorum ; de ebben az esetben be kellene bizonyítani, hogy phoeniciai katonák táboroztak itt ; erre azonban semmi adat sincs. Lehet, hogy azért nevezik így, mert a Balaton végében épült, ámbár bizonyos, hogy ezt a helyet sohasem nevezték Balatonfenéknek. Mindegy, nem boncolom tovább a nevet. Fontosabb, hogy olyan gazdag lelőhely Fenékpusztá, amilyen kevés van az országban. Néhány évtizeddel ezelőtt még marékszámba szedték össze a római pénzeket a vízparton; a vámnál is régi pénzeket adtak ajándékba a vámosok a szekereseknek. A vízből is rengeteg tárgy került elő és szántás közben is folyton kivetett az eke római emlékeket. Ezt a földet egészen átítatta Róma kultúrája. Amott, Diáson, van egy római vízgyűjtőmedence : még ma is használják, ebből vezetik föl a vizet a dombtetőn álló présházba. A környék is tele van római emlékekkel és még freskótöredékek is kerültek elő, ami arra mutat, hogy a parton villák sorakoztak. Szép lehetett itt a római élet, a hajók és csónakok a vízen, a villák a parton. Vajjon van-e emléke a hajózásnak azokon a hatalmas szögeken kívül, amelyeket már emlegettem? Azt mondják, hogy a zalavári bencések pincéjében van egy Neptunus-oltár; mindössze ennyi kézzelfogható bizonyítéka van a balatoni római hajózásnak, de hogy volt, azt senki sem tagadhatja, aki elfogadja ténynek azt, hogy itt valamikor laktak rómaiak.

Miért építettek megerősített várost éppen erre a helyre, erre a vízövezte földnyelvre? Egyszerű a magyarázat. Valcum fontos utak gócpontjába esett, a Sopianae-Savaria utat itt megszakította a víz. Itt csak csónakokon lehetett átkelni és ezt az ájtárót védte Valcum. De jó volt arra is, hogy a Zala völgyét védelmezze és ezzel ellenőrizze a poetovio-savariai utat. Kétségtelen azonban, hogy Brigetio felé is erre vitt keresztül az út.

Ez a kulcshelyzet adta meg a Balaton hadászati jelentőségét. A tartományra nézve Savaria és Sopianae biztonsága életkérdés volt. A barbárok könnyen támadhattak volna a Balatonon át, de Traianus elzárta : egyfelől Valcum, másfelől Cimbriana vagy Crispiana (Bakonyszentlászló), a Sió kifolyásánál pedig Tricciana (Ságvár) védelmezte az átjárást. Így érthető, hogy a Balaton környékén eleven gazdasági, kereskedelmi és ipari élet virágzott valamikor ; a leletek bizonyítják, hogy a rómaiak a Balaton környékét és partjait sűrűn beépítették ; az épületek jellege nem kisszerű, sőt nem egy helyen városi jellegű település nyomait mutatja. Talán éppen azért pusztult el a római építkezésnek annyi emléke ilyen mértékben a Balaton mellett, mert mindig lakott hely volt és az építkezések sohasem szüneteltek, hanem egyre nagyobb arányokat öltöttek s egyre jobban elmosták a régi nyomokat.

A fenékpusztai tábor falai állítólag a XIV. századig álltak, sőt Rómer Flóris, a kitűnő archeologus, még beszélt öreg emberekkel, akik maguk is látták a falakat. Annyi bizonyos, hogy a XIV. században

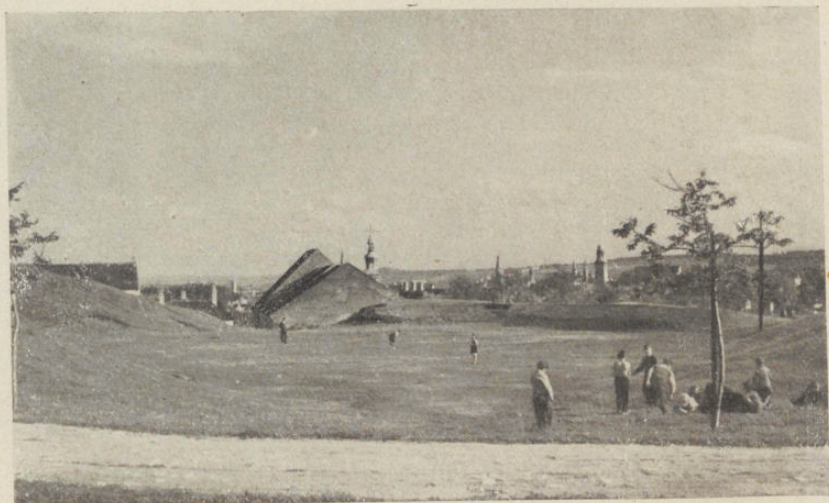
Laczkffy István nádor ferenceseket telepített Keszthelyre és ezek a római épületek köveiből építkeztek. Bél Mátyás még annyit látott a várból, hogy le tudta írni. Azt mondja, hogy négyszögletes vár, egy-egy oldala negyedóra alatt járható végig, téglái vörösebbek a maiaknál s területén rengeteg kő és törmelék hever; a romok arra mutatnak, hogy valamikor igen előkelő épületek állhattak itt; Bél Mátyás még látta a sáncokat és védőműveket is. A későbbi évszázadok folyamán szinte nyomtalanul széthordták az épületek és falak anyagát. Rengeteg római pénzt is talált itt, főképpen sok császári pénzt: szerinte ezek azt bizonyítják, hogy itt római város volt; magyar neve, mint Bél Mátyás mondja, Fenékvár. Ha megvolt valaha ez a név, akkor világosan fölismerhető benne, hogy a római megerősített tábor emlékét őrzi.

Évente mintegy hat kilogramm római pénz került elő Fenéken már a múlt század közepe óta. De a rendszeres ásatások már 1786-ban megkezdődtek; akkor írja egy földrajztudós, hogy a fenéki uradalomban római város romja lappang és hogy az akkori Festetics gróf sáncot, templomot és több egyéb épületet kiásatott. A feliratok Herculest és Liber Patert emlegetik; egy Peridrumus nevű valcumi úr Liber-nek, a szentséges istennek oltárt is emelt. Sajnos, sok feliratos követ beépítettek a grófi kastélyba. A vár alakja valószínűleg nem volt szabályos; lehet, hogy a szakadékos Balatoni oldalon nem is volt fal; ma legalább nyoma nincs; a régészek viszont úgy gondolják, hogy a part beomlott és ekkor a fal maradványai is a vízbe kerültek. A tábor meglévő három oldala szokatlanul nagy méreteket mutat: $385 \times 370 \times 226$ m. Az északnyugati torony külső átmérője 17 méter, fala 2·60 méter magas. A város területén előkerültek lakóbázisok, bazilikaféle épületek, majdnem mind központi fűtéssel, terrazzo padlók, bronz-edények, üstök, fazekak, érmek és játékpénzek, továbbá minden elképzelhető vasszerszám és eszköz. Kevés lelőhely ad ilyen részletes felvilágosítást a római mindennapi életéről: tűzilapát, vasvilla, sarló, fejsze, tőr, lándzsa, nyíl, kasza, karika, zabla, ekehúzó lánc, ekevas, csoroszllya, kapa, kerékagy-karika, marhavakaró, szigony, csákány, kalapács, horog, harapófogó, fúró, véső, vaskulcs, szög, kés, fűrész, forrasztókanál, — töméntelen mennyiségben került elő. Lám, lám, mégis csak elcsábított a leltár! Herceg Festetics Tasziló megengedte Lipp Vilmosnak az ásatást a vár területén, de amikor kedvelt angol versenylova az egyik kutatóárokban kitorpte a lábát, azonnal betiltotta a munkát. Lipp Vilmos legalább háromszáz sírt felásott és gazdag sírleleteket hozott napfényre, főképpen ékszereket és üvegedényeket. De előkerült aranygyűrű is, benne ezzel a vésettal: *Utere felix!* — Használd boldogan!

Az egész környék ősi telephely. Fenék és Keszthely közt Újmajoron rengeteg lelet került elő a sírokból, főképpen sok igen szép

A katonai amfiteátrum közelében talált felirat.

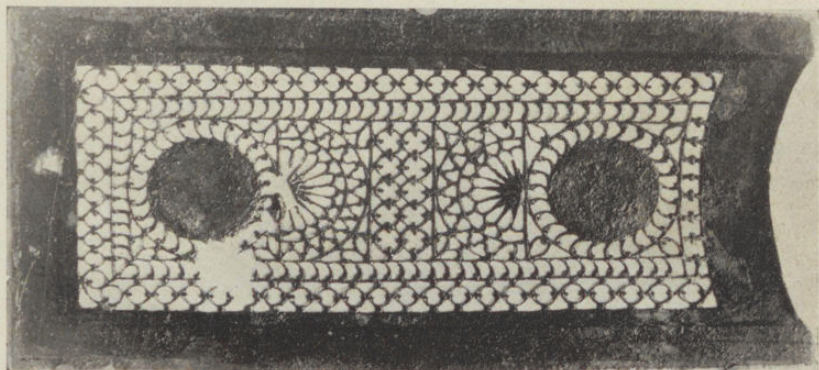
A soproni amfiteátrum mélyedése.

Terrakotta párkány részlete.

Családi síremlék.

Áttört díszpáncél-lemez Aquincumból.

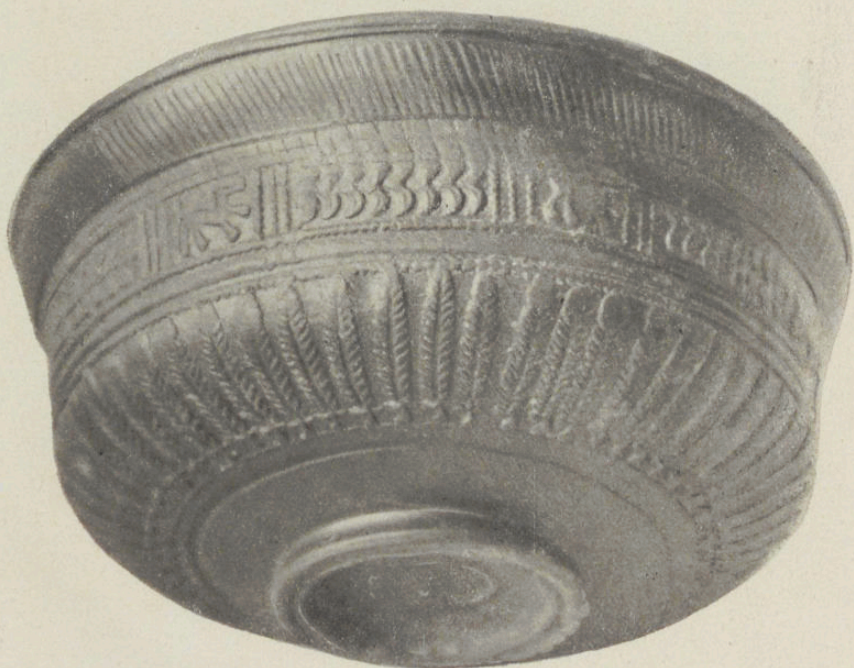
Mindig örvendeztetek az Isten nevében.

A négy évszak (Dunapentelei ládaveret).

Cinnamus lezouxi gyárából származó terra sigillata tál.

Délgalliai terra sigillata tál.

üvededény és bronz. Keszthelyen is találtak őskori és kelta sírokat és kiderült, hogy a rómaiak ezek fölé temetkeztek. Mikor 1880-ban a grófi kastély előtt lebontották Szent Márton templomát, a helyén római falakat találtak : ott volt az őrtorony. De lehetett itt fazekas-műhely is, mert szőlőleveles agyagmintát találtak. Minden ilyen emlék egy-egy ókori nemeslevele a balatonmenti szőlőművelésnek.

Amint a hosszú séta után este leülök a keszthelyi parton, a szürkületben föltámasztom az egykori vidám római életet. Elképezem : milyen kedélyes poharazgatások folyhattak valamikor Badacsony alatt, vagy a hegy oldalában! talán Tiberius császár is töltött itt egy-két kellemes napot, ha hihetünk a hagyománynak. Odaképezem a jókedvű társaságot a szőlőlugasba, látom az üstöket és a rostélyokat, látom a rabszolgákat, amint odalent horgásznak a parton s a többieket, amint hordják a kifogott példányokat a szakácsoknak. Már vígan lobog a tűz, a rostokon sül a süllő, az üstökben párolog a halászlé és az egyik szakács halkocsonyán mesterkedik. Jól értették a szakácmesterséget a rómaiak : a tudós Caelius azért írta meg a szakácművészetről szóló könyvét, mert valóban művészi tökéletességre vitték már ezt a mesterséget. Talán megszólal valami ismeretlen dal is a messzeségben, hangok szűrődnek fülembe, ködbefoszló távoli partokról. Ki tudja, ki énekel? Talán a messzi multból száll vissza a dal, ismeretlen hullámok szárnyain. Ezüstlila fodrok gyűrűznek a víz végtelen távlatában : csodálatos színjáték! Baloldalt a dolomit-vonulat erdős dombháta, mellettük Keszthely mosolygó villái, aztán Gyenes temploma, a falu, a présházak, a diási templom s mint utolsó határpont belenyúlik a Balaton vizébe a szentmihályi domb, rajta a kis fehér kápolna, az egykori római őrtorony helyén.

Izzik és reszket a levegő, az ég kékje még most is épp oly szentimentális, mint 2000 évvel ezelőtt ; vitorlások süvítenek végig a vízen, mint fehér tollas nyilak : akkor is így volt. Vidám regattáktól és ünneptélyektől volt hangos a víz, a tábor tisztikara rendezte a versenyt, a parti villákból összegyűltek az előkelő urak, asszonyok és leányok, római yachtok, dereglyék és szállítóhajók úsztak a vízen, s bizonyora hangos volt a part és a víz az élet dalától. Búza hajladoz a síkon, gyümölcs illatozik a kertekben és szőlő mosolyog a hegyoldalon. Mintha Berzsenyi hangját hallanám :

Nézd, valamerre veted szemeid, szép minden előtted,
S a koszorús Tellus kosarit mosolygva üríti.

Fenekpuszta kincsei a föld alatt nyugszanak, a Festeticsek nem engednek hozzányúlni Fenékhez, mert ott az angol ménes és ez mindennél fontosabb. A viláért sem engednék szétszedni az istállókat, pedig bizonyára sok értékes kő, bélyeges téglá és felirat rejlik a falakban. Hiszen a Balaton környékén rengeteg római követ beépítettek,

még magánházakba is ; a legtöbb feliratos követ falakból fejtették ki, sok ellenkezés árán, mert még a tanult és művelt emberek is tiltakoztak falaik megbontása ellen. Mért csodálkozunk akkor az egyszerű népen, amely kőkecskékről beszél és kincseket keres? És miért csodálkozunk a Festeticsek ridegségén?

Ha rendszeres sétát teszünk a Balaton körül, lépten-nyomon római emlékek állítanak meg. Ismerjük a római feliratokat, amelyek a Balaton környékéről kerültek elő, de tudjuk, hogy Mommsen nem járt erre ; ha neki kellett volna kifejtenie a házak falából a feliratos kőveket, talán sohasem készült volna el gyűjteménye. Érdekes, hogy a tó déli partjáról nincs is feliratunk, mert ezen a területen rengeteg volt az erdő és a mocsár ; mindaddig, míg Galerius le nem csapoltatta a vadvizeket, afféle pannoniai Pontinia volt ez. Balatonkövesd alatt, le egészen a Balaton partjáig, nevezetes római lelőhely van, a neve Kőkoporsódűlő. Ez a név is római emlékeket idéz : római szarkofágot találtak itt valamikor. Romkút nevében is római épületek emléke rejlik : a romkúti falmaradványok valamikor római duzzasztógáthoz tartoztak. Az itteni romokat Pococke angol utazó látta és leírta.

Előkerültek a siófoki római zsilipéptmény alapfalai és bőven ontotta az emlékeket Ságvár is, az ókori Tricciana. Először 1814-ben írta le az itteni régiségeket Csicsvai Vasas András ságvári református lelkész. Tőle tudjuk, hogy a falu háromszáz öles kőbástyán fekszik ; ez persze nem kőbástya volt, hanem városfal : 1720-ban még kilátsoztak téglái a földből. A katolikus templom előtt Nepomuki Szent János szobra egy rég halott római nő síremlékén áll. Rómer Flóris le is rajzolta a ságvári erődített telepet ; kiderült, hogy a református templom majdnem pontosan az egykori telep központjának helyén épült. Mindenütt római téglát használtak fel : a járdákban, a pitvarokban, sőt még a kútbéleteket is római sírkövekből falazták. Fonyódon központifútéses római épület maradványai kerültek elő, Szentgyörgyváron pedig egy emberformájú római bronzedény : itáliai munka, nyilván illatszertartó s a legművészebb római tárgy a Balaton római emlékei között. Érdekes, hogy Zalavár területén is kerültek elő római emlékek : Julius Lupus állította itt azt a bizonyos oltárt a felséges Neptunusnak és Aesernius Cecio síremléket a kislányának, Marciának. Pedig Zalavár helyén nem volt római telep ; a frank Mosburg volt itt valamikor, a Zalavölgy ingoványos síkja fölött néhány méternyi magasságban és csak hídon lehetett megközelíteni. Vonyarcvashegy tetején is római őrtorony volt. Bakonycseren fürdőépület, Sümegecsehiben CRN bélyeges téglá került elő : íme, folytatódik a Balatoni Múzeum rejtélye. Ódörögdpusztá megerősített hely lehetett, de az, amit tábornak tartottak, bizonyosan csak nagykiterjedésű villa volt. Innen került elő Veracius orvos fogadalmi oltára, Lesencetomajon a híres Cypius Polybius bronzserpenyőjét találták meg, a Badacsony

hegyén Janus és Diana szobrát; ezek a kis bronzok itt készülhettek a Balaton mentén.

Egyike a legnevezetesebb balatoni lelőhelyeknek Kékkút; a nimfáknak állítottak itt oltárkövet, mint mindenütt, ahol gyógyforrások voltak; itt Julia Martia nevű hölgy emelte az oltárt, nem messze a savanyúvíz-forrástól. Kékkút igazi nevezetessége a két keresztény bazilika s a Krisztus-monogrammos téglák: ezek mutatják, hogy a kereszténység itt már a római korban gyökeret vert. Az egyik présház falában találták meg a szegény kis Tiberius Julius Fuscianus sírkövét; a gyerek tízéves korában halt meg. Egy másik sírkövön amfora látszik és kétoldalt dús szőlővesszők nőnek ki belőle. Egy másik présház falában a feliratos kövek közt megtaláljuk az egyik feliraton Liber Pater nevét: lépten-nyomon előkerülnek a szőlőművelés emlékei. Révfülpön Marcus Aurelius Avitianus volt az a lelkes borivó, aki Liber Patert oltárral tisztelte meg.

Az egész Balatonkörnyék legrejtélyesebb és legérdekesebb emlékeinek egyike az a római ólomlap, amelyet Taliándörögdön találtak. A nem is egészen 9 centiméter magas és 7 centiméter széles ólomlap ábrázolásai oly bonyolultak, hogy csak a legnagyobb nehézségek árán és még így is csak megközelítőleg sikerült megfejteni. Az ólomlapot szinte telezsúfolták ábrázolásokkal; ott van rajta Sol (Nap), Luna (Hold), Kígyó, csillagok; Sol olyan mint az Atyaisten: balkezeében gömb, jobbját áldásra emeli; négylovas kocsin áll, szemben a nézővel. Az alatta levő sávban nőalak áll, mellette kétoldalt egy-egy lovas, alattuk pedig hal és fekvő ember, baloldalt katona, jobboldalt nő. A következő sáv lakomajelenet: egy nő, egy meztelen ifjú, jobbra két meztelen ifjú, balra kosfejű férfi és egy másik férfi, aki a fáról lecsüngő fejetlen kőst nyúzza. A legalsó sávon legalul kétfülű vegyítőedény (kratér), balra tripus, köztük oroszlán, jobbra pedig kígyó és kakas. Még megjegyezni is nehéz az alakoknak és a rejtélyes ábrázolásoknak ezt a tömegét, hát még megfejteni! De nem ez az egyetlen ilyen fémlap, amely ránk maradt: Aquincumban is van. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a szimbólumoknak ez a halmozása a trák kabir-vallásban otthonos. A Dunántúlon és Aquincumban is szolgáltak trák katonák és gladiátorok s így magyarázható meg ezeknek a rejtelmes lapoknak előfordulása. Meglehet, hogy amulettek voltak, talán a nyakban, vagy az övön viselték. A sok pannoniai ólomtábla és medaillon nem egyforma bőségben hozza ezeket a szimbólumokat: a művész nyilván nem értette jól, hogy mit ábrázol. Érdekes, hogy a halnak rendkívül fontos szerepe van a kabir-kultuszban. Talán innen magyarázható, hogy az ókeresztény kultuszban is rejtelmes jelentősége volt.

A Kabirok az Égei-tenger görög hajósnépeinek védőistenei; Imbros, Samothrake és a többi sziget hajósai a phoeniciai hajósoktól

tanulták el ezt a kultuszt. Ezért semita a kultusz isteneinek a neve ; a kabir szó a sémi nyelvekben ezt jelenti : nagy, hatalmas. A kultusz tanítása szerint a Kabirok titkainak megértése az emberi boldogság kulcsa. Samothrake szigetén rendszerint nagyon sok zarándok esődült össze a misztikus szertartásokra. Katonák és tengerészek már a Kr. e. I. században elterjesztették ezt a kultuszt a birodalomban és valóssággal divattá lett ; aztán Trákián át eljutott Daciába és Pannoniába is.

Az ábrázolásokon szereplő nőalak valószínűleg Terra Mater, vagy pedig a kelta lóvédő istennő, Epona ; nyilvánvaló, hogy római, kelta és trák elemek keverednek a kultuszban. A hálnak külön neve van a kabir legendában : Pompilos. Mivel a földközi-tengeri népeknél a hálnak rendkívül nagy szerepe volt, fölkapták a dunamenti népek is. A fejetlen állat kétségtelenül kos ; az az ember, aki hozzányúl, valószínűleg megnyúzza és földarabolja. A kos levágott fejét a szolgál mellett álló ember viseli : a kosfej felvétele, a kos-áldozat és a megfürdés a kos-vérben, a beavattatás feltétele volt. A kosáldozat értelme : megtisztulás a bűntől. A Mithras-kultuszban is szerepel a bika s a bika vére a megtisztulás eszköze. Nyilvánvaló, hogy a misztikus ólomlap két főcselekménye a hal- és a kos-áldozat.

Így kísérnek bennünket a római emlékek végig a partokon. Igaz, hogy sok minden nincs meg már, amit a régi archaeológusok még láttak ; az újabb módszeres tudományos kutatás hiába kereste azokat a leleteket, amelyeket a régi tudósok még leírtak. Azért még mindig bőven van emlék s mind más-más oldalról világítja meg a régi életet. Tót-vázsonyban előkerült egy katonai elbocsátólevel : igazolja, hogy a trieri származású Primus és fia, Secundus, itt telepedett le ; milyen érdekes a nevük : Első, Második ! Valószínű, hogy miután becsületesen kiszolgáltak, nem mentek haza többé a messzi Treviribe, hanem itt telepedtek le, mert földet kaptak. 138 június 16-a volt az a nevezetes nap, amikor diplomájukat megkapták. Tót-vázsony messze bent van a Bakonyban, tehát nyilvánvaló, hogy a balatonkörnyéki telepek eléggé széles sávban húzódtak a tó körül.

Balatonfüreden már a rómaiak is használták a szénsavas vizet : bizonyosága a római fürdőház romja. Tihany hegyén római burgus vigyázott a vízre : nem is kell bizonyítani, hogy ezen a magaslaton feltétlenül kellett őrtoronynak állnia. Az sem csodálatos, hogy Csopakon római pincék voltak : elő is került az egyik. Nem nagy, de jó hűvös : 1·50 m széles, 2·10 m mély és a fala tövében három oldalon padka keretezi. Nyilvánvaló, hogy itt a boltozat alatt a hűvös félhomályban kóstolgatták a borokat az egykori urak ; mert urak voltak, bizonyos ; a pince nagy urasági villához tartozott.

Paloznokon is előkerült az ókori borivás bizonyítéka : egy ismeretlen házaspár sírkövén. A sírkőnek nincs semmi szövege, de szöveg nélkül is hangosan beszél. Eraviscusok nyugodtak valamikor a kő

alatt; nemzetségükre rávall a nő tornyos hajkoronája, kendője, fátyla, a férfi zubbonya, köpenye, ráncos nyakvédő kendője. A férfi kezében csörgő, a nő pedig talpaspoharat tart a jobbkezeében: íme, az ismeretlen szőlőbirtokosok. Alsóörsön néhai Bezerédj Miklós püspök szőlejében római téglasírból szép kis ékszeres doboz került elő; nem nagy, 23×9 cm. Domborműves lemezek borítják: rajtuk a Múzsák, Apollo, Bellerophon, Herakles és nemeai oroszlán, Tellus, vagyis a föld istenője, mellette szőlőfürtös inda. A szőlő végigkísér bennünket egész útunkon.

Ugyancsak kissé távolabb esik a Balaton partjától Balácapusztá; ennek a határában, mintegy másfél kilométernyire délre, 185×650 méteres területen, több római épület került elő; ezt az épületesoportot kerítés zárta körül, nyilvánvaló tehát, hogy tanya volt, amint a rómaiak nevezték: villa rustica. A főépületnek, amely az uraság lakása lehetett, szép, oszlopos udvara és félköralakú apszissal záruló úriszobája volt; mind a négy oldalon hosszú folyosók övezték a helyiségeket és az egész épületet központi kályha fűtötte. Jómódú vidéki földbirtokos lakhatott itten, ebben a négy szobában, legalább is erre mutat a mozaikpadló, a sok stukkópárkány és falfestmény. A falfestmények közt különösen nevezetes az a jelenet, amely szüretelőt ábrázol. Sok értékes festmény maradványát már csak a törmelékben találták meg, pedig milyen gyönyörűség volna, ha úgy megmaradtak volna ezek a falképek, mint Pompejiben a Vettiusok házának festményei! Gazdag emberek voltak ezek a balácai villatulajdonosok is: ezüst méceses került elő a törmelékből, bronz bakkecske és nagyon sok pénz. Bizonyára nyaraló volt ez is, mint a környéken annyi római villa. Talán egész nyaralótelep volt ezen a területen.

Rátóttól nyugatra, egy kilométernyire van Pogánytelek; már neve is a római kort idézi. Itten tíz holdnyi területen kerültek elő római épületmaradványok s a dombtetőn a lakóépület; udvara körül sorakoznak a szobák s megmaradt még az egyik ajtó megszenesedett küszöbje és ajtófélfája is. Találtak itt egy edényben 103 érmet, az egyik épületben pedig 8 darab ólom fogadalmi táblácskát; olvan az alakjuk, mint valami sírkápolnának és csakugyan volt is bennük apró istenszobrocska: Silvana, Fortuna, Mercurius; afféle gyári holmi volt ez, csontnyélre lehetett tűzni és így használták vagy a lakásban, vagy a kocsin, vagy a kézben. Négy égetőkemence is előkerült itt, két köralakú, két négyszögalakú: nem lehetetlen, hogy éppen az aquincumi Resatus fióktelepe. A Balaton környékén egyébként edényeket is találtak Resatus mesterjelzéssel.

Sáripusztán előkerült egy medaillon, amely férfit és nőt ábrázol. A férfi télikabátban van, a nő is vastag köpenyben, válláról széles kendő két szárnya csüng a mellére; de ezúttal nem a népviselet érdekel bennünket, hanem az, amit a halott házaspár kezében tart:

a nő almát, a férfi szőlőfürtöt. Íme, a szőlőfürt, amely végigkísér bennünket a Balaton partjain! Nyilvánvaló, hogy a balatonparti egykori vulkánok borát megbecsülték már a rómaiak is és ezért vették át annyi rajongással a trákiai eredetű bacchikus kultuszt: innen a sok szimbolum, szőlőfürt, bacchikus menet, ami mind a szőlő kultuszára mutat.

A Balaton tehát nemcsak ma híres bortermő hely, hanem bizonyosan az volt már a rómaiak idején is. Bátran elmondhatjuk, hogy a római Balatonnak is a szőlőfürt lehetne az igazi címere.

MAGYAR BOR.

Ha a szőlőfürt lehetne a római Balaton címere, akkor Pannonia és Dacia címerének legalább egyik mezejébe a vidám Liber Patert kellene odafesteni: Silvanus mellett ő a legnépszerűbb isten ezen a tájon. Liber ősi szabin istenség; a szó jelentése ez: «szabad», de talán onnan gyökeresedett meg, hogy ősidőktől fogva Jupiternek egyik mellékneve volt. Ennek a Liber istennek az ünnepeit március 17-én tartották és látványosságokkal, tréfákkal, mókákkal ülték meg. Akkor, mikor a görög istenek átvándoroltak Itáliába és javarészt azonosították őket az ősi itáliai istenségekkel, éppen kapóra jött ez a Liber-kultusz, hogy összeegyeztessék a Dionysos-kultusszal. Hozzájárult ehhez az is, hogy Itáliában már régi idők óta tiszteltek egy boristent, Bacchus volt a neve. Ez a három kultusz olvadt egyé akkor, amikor a görög istenek meghonosodtak itáliai földön. Volt ennek a Liber istenségnek női alakja is; Libera; a kettőt mindig együtt tisztelték.

A Dionysos-tisztelet görög földről jutott el a tartományokba, de többnyire itáliai közvetítéssel. Görög földön sokkal ünnepélyesebb és bonyolultabb volt a bor és mámor istenének tisztelete: egyike volt a legősibb és legmélyebb jelentőségű görög kultuszoknak. Úgyszólván egyidős ez az istentisztelet a homerosi korrallal; századokon keresztül kialakultak szertartásai, jelenetei, jelvényei, külsőségei. A görög művészet is hamarosan felkapta s így a művészetben is kialakultak a hagyományos ábrázolások. Mivel Dionysos a görög kultuszban elsősorban a termékenység istene volt, a szőlő lett a szimboluma; innen már csak egy lépés volt addig, hogy a mámor istenének képzeljék és jellemezzék. Természetes, hogy hamarosan kialakult szertartásának legfontosabb jelenetsora: a dionysosi menet, az úgynevezett thiasos. Párducoktól vont diadalszekéren vonult fel az isten és kíséretében a Maenasok és szatírok, a kopasz, öreg Silenos, az isten egykori ápolója, mellette Pán a hétágú síppal. Sípok, fuvolák és dobok zenéje mellett őrzöngő táncban vonultak fel Dionysos hívei és kísérői s ő maga szakál-

lasan, kényelmesen hátradőlve trónszékén, mosolygó arccal nézte a tömeg tombolását. Ezt a bacchusi diadalmenetet a pannoniai művészet is sűrűn ábrázolta : bronzcsészéken, tükrökön, lemezeken, korsókon, edényeken ; különösen a ládavereteken találunk sok dionysosi menetet. Az ilyen domborműveken mindenütt sok a szőlőtő, az inda. A szőlőlevél néhol az egész alkotáson elterebélyesedik és a hézagokat mindenütt szőlőfürtök töltik ki. Nyilvánvaló, hogy Liber Pater tisztelete elsősorban azért terjedt el Pannoniában is, mert nagyarányú volt a szőlőművelés.

Libera, a bor és mámor istenének kísérője, az itáliai monda szerint Bacchusnak a felesége volt ; de Bacchus felesége volt Ariadne is és ezért hamarosan végbement a mondában a Libera—Ariadne azonosítás. Igen, de a mondákban Proserpina, Ceres leánya, ugyancsak a Libera nevet viselte. Ezen a néven kialakult azután a hármas azonosítás : Libera—Ariadne—Ceres. Ezért nevezik Libera istennőt háromalakúnak (triformis). Nyilvánvaló, hogy pannoniai és daciai földön ősi gazdasági ág volt a szőlőművelés. A napsütötte hegyoldalak bőven ontották a legnemesebb szőlőfajtákat és a bort. Megint csak Berzsenyi sorai jutnak eszembe :

Itt édent mutató sorhegyek oldalán
Bacchus tölt poharat s néked az isteni
Nektár legnemesebb vedreiből merít.

Békében folyt a szőlőművelés ezeken a földeken mindaddig, amíg az itáliai gyarmatosítás szervező munkája be nem fejeződött. A közgazgatás vezetői hamarosan észrevették, hogy a pannoniai és daciai szőlőművelés és bortermelés súlyos károkat okoz az itáliai bornak. Azok a kereskedők, akik már a köztársaság kora óta járták a dunai vásárokat, főképpen bor- és olajbehozattal foglalkoztak. Óriási arányú borkivitel fejlődött ki Aquileiában ; hamarosan a kikötőváros egész környékét betelepítették szőlővel, hogy olcsóbb legyen a bor szállítása. A bort azután tengelyen vitték Nauportus kikötőig, a későbbi Emona gőcpontig, onnan azután a kitűnő utakon északnak s a Dunán ugyancsak fel a pannoniai állomásokra és Noricumba, kelet felé pedig a Fekete-tengerig. Láttuk ezeket az aquileiai kereskedőket, amint a Duna vidékét járták már akkor, amikor híre-hamva sem volt erre római katonának ; tulajdonképpen ők egyengették az utat a hódítók előtt. Akkor azonban, mikor Róma katonai erővel is segítségére sietett az itáliai kereskedelemnek, főképpen a Kr. u. I. században, hatalmas kereseti ággá vált a borkereskedelem s rengeteget jövedelmezett. A római hódítás előtt a kelta őslakosok voltak a legnagyobb borfogyasztók ; a keltáknak nem volt semmiféle nemes italuk, úgy hogy egy hordó itáliai borért szívesen adtak akár egy rabszolgát is. Mai fogalmak szerint nagy értéke volt egy rabszolgának,

mindenesetre többet ért egy hordó bornál. Hogy a bor mennyit jövedelmezett, annak hangosan beszélő bizonyítéka az az adat, hogy ebben az időben odalent Itáliában, ahol óriási területeken folyt a szőlőművelés, egy vincellérnek az ára mai pénzben körülbelül 2000 pengő volt.

Ahol a rómaiak megtelepedtek, most már a legiók fegyvereinek védelme alatt, azonnal szőlőt telepítettek. E nélkül a római birtokos meg sem élhetett. Itáliában ez volt a legfontosabb gazdasági ág, tehát itt is azonnal megkezdték a szőlőművelést. Hogy mily nagy kiterjedésű volt a római szőlőművelés a dunai területeken, azt bizonyítja a rengeteg Liber-oltár, amely lépten-nyomon előkerült. Igen, ezeket már rómaiak emelték. De volt a bennszülötteknek is szőlőművelésük. Mire a rómaiak ide értek, már maguk a kelták is termeltek szőlőt és bort, ha kisebb mértékben is. Magától értetődik, hogy az aquileiai nagykereskedők nem nézték jó szemmel a tartományok szőlőművelését és igazán mindegy volt nekik, hogy bennszülöttek, vagy rómaiak telepítenek-e szőlőket. Természetesen minden követ megmozgattak, hogy össze ne omoljon gyönyörűen megszervezett bortermelésük és borkivitelük. Nyilvánvaló volt, hogy ha a tartományok derűre-borúra telepíthetnek szőlőt, akkor az aquileiai termelés és kivitel hamarosan fölöslegessé válik.

Addig mesterkedtek, amíg egyszer csakugyan becsapott a villám: megjelent Domitianus híres rendelete s utána a Lex Manciana. Egyesek szerint talán Traianus adta ki ezt a rendeletet, de mi ne vitatkozzunk; nekünk csak az a fontos, hogy ez a szigorú rendelet egyszerre rátette a kést a tartományi szőlőművelés torkára. Domitianus rendelete egy szóval sem árulja el, hogy az aquileiai borkereskedők érdekeit óhajtja védeni: általános gazdasági irányelveket tartalmaz és olyan hangon beszél, hogy úgy látszik: intézkedéseinek egyetlen rúgója az állam érdeke. Elrendeli, hogy a tartományokban fokozni kell a gabonatermesztést és ennek megfelelő arányban csökkenteni a szőlőművelést; ami annyit jelent, hogy a szőlők helyébe is gabonát kell ültetni, s így Itália gabonaellátását minél hathatósabban biztosítani. Új szőlőt ezentúl nem szabad telepíteni, a meglévő szőlők felét pedig ki kell irtani s helyettük gabonát vetni. Nagyon jól tudjuk, hogy a levest nem eszik olyan forrón, amint főzik és hát ezt a rendeletet sem hajtották végre szóról-szóra. Mint minden rendeletnek, ennek is hamarosan ellenzéke támadt; ami egészen természetes, mert nincs olyan rendelet, amely mindenkinek érdekét egyformán szolgálná. És az a legérdekesebb, hogy nem az aquileiai borkereskedők tiltakoztak ellene, hanem Kis-Ázsiából érkezett az első tiltakozó küldöttség, a híres szónok, Scopelianus vezetésével. Addig rimárokodtak a császárnak és a kegyelmes uraknak, amíg végre a Közel-Keletet kivonták a rendelet hatálya alól. Nem lehetetlen, hogy a galliai és hispaniai kül-

dötségek ugyancsak kicsikartak némi engedményeket, hiszen ezek a népek a szőlőből éltek. Nem is értettek a gabonatermesztéshez; egész tartományukat ősidők óta szőlőművelésre rendezték be. Adataink vannak rá, hogy Hispania és Gallia továbbra is szállított külföldre bort. De azért Domitianus intézkedése ott sem volt egészen eredménytelen: Afrikában, Észak- és Közép-Galliában s Hispania egy részében, főképpen pedig, sajnos, a dunai tartományokban, egyremásra kiirtották a szőlőket; ahol nem ment szépszerével a dolog, ment karhatalommal. Kétszáz évbe telt, amíg megjelent Probus császár ellenrendelete, amely érvénytelenítette a régi Domitianus-féle rendeletét. Ez azt bizonyítja, hogy a régi rendelet még érvényben volt és még mindig gúzsba kötötte a tartományi szőlőművelést. A Lex Manciana kivételesen megengedte új szőlő telepítését is, de csak Afrikában, vagy ott, ahol a hatóságilag engedélyezett szőlő valami okból ki-
pusztult.

Az állam annyi gonddal örködött a szőlőművelés szabályozásán, hogy a békeszerződésekbe külön szakaszt vettek be, amelyben megtiltották a meghódított népeknek a szőlőművelést, sőt nem egyszer kötelezték őket a meglévő szőlők kiirtására. Opimius konzulsága alatt (Kr. e. 121), amikor Gallia Narbonensis római tartománnyá lett, hamarosan olyan lendületet vett a galliai borkereskedelem, hogy komoly aggodalmat okozott. Ezért már ebben az időben, tehát mintegy 200 esztendővel Domitianus előtt, komolyan aggódtak az illetékes tényezők az itáliai borkereskedelem sorsáért és már akkor bekövetkeztek bizonyos korlátozások. Cicero helyteleníti az efféle intézkedéseket és ezt mondja: «Mi, rómaiak, akiknek a jogérzéke különb, mint akármely más népé, nem engedjük meg az Alpokon túl lakó népeknek, hogy szőlőt telepítsenek, csak azért, hogy a mi termékeinknek nagyobb forgalmat és jobb árat biztosítsunk.» Nagy a gyanúm, hogy őexcellenciájának is nagykiterjedésű szőlői voltak bizonyos tartományokban; de erről nem is szólván, az intézkedésekből és Cicero nyilatkozatából is kiderül, hogy Róma védelmezte a maga szőlőművelését és borkereskedelmét a verseny ellen, maga akart bort szállítani a keltáknak és germánoknak, mert ebből az üzletágból busás haszna volt.

Majdnem kétszáz évig sikerült fenntartani Domitianus szigorú korlátozásait, míg végre Probus császár helyreállította a gazdaság és a kereskedelem szabadságát. Pannoniai születésű ember volt s teljes mértékben átérezte honfitársai szomorú gazdasági helyzetét, amely megkötötte kezüket s lehetetlenné tette a dúsan jövedelmező szőlő termelését. Tehát egy tollvonással megszüntette a szőlőművelési tilalmakat, sőt a tartományokban elő is mozdította a bortermelést, azzal, hogy béke idején katonáit is befogta szőlőtelepítésre. Egy német író szerint a tokaji bort Probus császár «tartotta keresztvízre». A hagyomány pedig azt tartja, hogy a császár éppen a bortermelésért szen-

vedett «vértanú-halált» : Sirmiumban akkor gyilkolták meg a katonái, amikor éppen szemlélte őket és felügyelt rájuk, amint szőlőt telepítettek. Ez azonban legenda. A katonák azért ölték meg a kitűnő császárt, mert a sok háború után végre keményebbre fogta a katonai fegyelmet. Nem engedte henyélni a csapatokat, hanem munkára fogta őket : árterületek és mocsarak lecsapolására, építkezésre, szőlőtelepítésre. Igazi tragédiája az, — és talán a legendának is ez a forrása, — hogy októberben, éppen szüret idején, ölték meg (282).

Hogy mennyire igaza volt Domitianusnak, mikor gúzsba kötötte a tartományi szőlőművelést, azt hangosan bizonyítja Probus intézkedésének eredménye: az aquileiai borkivitel egyszerre ijesztőn megcsappan és a felsőitáliai szőlőművelés szép lassacskán tönkremegy. Mindegy, Probus nem cselekedhetett másképpen : hű akart maradni a maga nemes elveihez és családi hagyományaihoz, hiszen vincellér fia volt. Azonban a szőlők felvirultak a régi mocsarak helyén és a dunántúli és szerémségi borok hamarosan elhíresedtek. Több mint bizonyos, hogy itt Pannoniában is a lugasművelést honosították meg, amely Itáliában ősi hagyomány volt. Erre a művelési módszerre mutatnak a szarkofágok kacskaringós, szinte végtelenbe futó szőlőindái, erre mutat az a kis «rokokó» szobrocska, amely szüretelő Ámort ábrázol és ugyancsak mutatja a régi lugasos művelést az a balácai falfestmény, amelyen a szüretelő létrán áll és úgy szedi a fürtöket.

Hogy milyen nagyterjedelmű lehetett a dunai tartományokban a szőlőművelés, azt mutatja a rengeteg metszőkés, ami előkerült s mutatják a domborműveken, főleg a Silvanus emlékek egész sorozatán megörökített metszőkések is. Silvanust a pannoniai parasztok ruhájában ábrázolták s jobb kezében mindig a metszőkést tartja. Kétféle metszőkést használtak itt a pannoniai szőlészek : az egyik sarlóalakú, a másik derékszőges. A római metszőkésnek rendszerint volt csapóbárdja is, vagyis babakája : láttuk már a dunántúli szőlőmetszőkéseket s meglepetéssel tapasztaltuk, hogy még mindig őrzik a római formákat ; ez a római metszőkés-forma egészen a XIX. század végéig élt. A mai dunántúli szőlőprés, az úgynevezett régős prés, ugyancsak a római szőlősajtoló formáit őrzi.

Az imént említett kis rokokó-szobrocska, amely a pannoniai római szőlőművelésnek legszebb művészeti emléke, tárgyi szempontból is nagyon érdekes. Odalent Itáliában rendszerint szilfára futtatták a szőlőt és ma is szilfát használnak erre a célra. Ez a kis bronz-szobrocska is szőlővel befuttatott fát ábrázol, csak hogy a törzséről ez tölgyfának látszik. Fönt a fán kis Ámor szüretelő : leadogatja a fürtöket egy kecskének, amely fölágaskodik ; az a kecske azonban tulajdonképpen szakállas szatír, legalább is annak a szimbóluma. Érdekes, hogy az efféle kis bronzoknak az eredetije Alexandriában készült : az alexandriai szobrászat hagyománya volt az ilyen genre-jelenetek

készítése. Mekkora lehetett az út, amíg ez a szoborminta vagy a hagyománya elkerült Alexandriából ide, Pannoniába, s még hozzá éppen Pilismarótra!

Amikor végigjártuk a dunai limest, egy kis vargabetűvel eljutottunk Antianae (Baranyabán) alá és megcsodáltuk a 240 méter magas Aranyhegyet. De még jobban megcsodáltuk a nevét, hiszen ezt a hegyet már a rómaiak korában Mons Aureusnak nevezték, kétségtelenül azért, mert aranszínű szőlő termett rajta. Hogy ezt honnan tudjuk? Onnan, hogy több fogadalmi oltár is került elő itt és valamennyi a nagyhatalmú Liber Patert emlegeti. De az egykori nagyterjedelmű szőlőművelésre utalnak azok a feliratok is, amelyek az ókori Antianae földjéből kerültek elő. Van egy felirat, amely arról beszél, hogy valaki egyszerre több holdon telepített szőlőt; sőt a töredékes felirat világosan olvasható sorai legalább ötféle szőlőfajta-t emlegetnek. Egy fogadalmi oltárkő hálát ad a pompás termésért: a kövön parasztot ábrázolt a művész, amint tömlőből óriási agyaghordóba bort önt; felesége mögötte lépked, a fején szőlőskosár. Fent a kövön Bacchus és Ceres mutatkozik, mind a kettő a termékenység istene. A felirat csak annyit árul el, hogy bizonyos Sextus nevű gazda állíttatta a fogadalmi oltárt, hálából Liber Paternek. De akkor, amikor képzeletben messze kalandoztunk a dunai limestől, eszünkbe jutott az óbudai Aranyhegy neve is s már akkor gyanítottuk, még pedig alaposan, hogy ezt a hegyet is az aranylő szőlőfürtökről nevezték el; az óbudai Liber-oltárok igazolták ezt a sejtésünket.

De ugyanakkor elszálltunk képzeletben Alisca forró hegyoldalaiba is, az ősi telephelyre, ott a szekszárdi megyeház előtt, ahol ma is a város középpontja és legnagyobb temploma áll. A költő is arról énekelt, hogy «Aliscum éjhaju lánya» a prokonzul lakomáján e nap-sütötte hegyoldalak tüzes borát issza; ma is áldott szőlők övezik körül a várost, ott a domboldalakon. A szekszárdi bor évezredek óta híres, tehát egyáltalán nem csodálatos, hogy azon a gyönyörű szarkofágon, amely ma a Magyar Nemzeti Múzeum előcsarnokát díszíti, kacskaringós szőlőindák futnak keresztül-kasul: igazi szimbolumai a városnak. Ez a kőkoporsó azonban (amelyet valamikor, sajnos, dinamittal robbantottak fel, hogy kincseihez hozzáférjenek), másért is nevezetes: jól eldugaszolt üvegben keménnyé sűrűsödött italmaradékot találtak benne. Nem is bor volt ez, hanem valóságos nektár, istenek itala. Ma már a végyelemzés nem tudja pontosan megállapítani, hogy mi is volt, de a tudósok azt hiszik, hogy bor, olaj és méz keveréke. A halottak mellé rendszerint adtak italt is, nemcsak ételeket, még pedig legtöbbször bort. Ezt a halottat különösen szerethették, hogy minden jót beletöltöttek abba az üvegbe, amelyet túlvilági vándorlására magával vitt. Igazán nem szenvedhetett semmiben sem hiányt: magá-

val. vitte mindazt, ami életében legfontosabb anyaga volt táplálkozásának,

Hosszú hajóutunkon láttuk a Liber-oltárokat Intercisa és Lugio hegyoldalaiban. Azt is tudjuk, hogy az intercisai szőlőkben bizonyos Calventius nevű gazda emelt hálaoltárt Liber Pater-nek; Solva földjéből kis bronzszobor alakjában került elő Liber és a sírkövek is mindenütt megmutatják a szőlőlugast. De vallott Dacia is. Publius Aelius Marcianus, aki napocai születésű ember volt, szamospartii szőlejében állított oltárt Libernek, a II. század végén, ami annyit jelent, hogy ebben az időben virágzott itt a szőlőművelés, hiába volt Domitianus tilalma; de az sem lehetetlen, hogy kivételes ember volt ez a Marcianus és megtehetette azt, ami másnak tilos volt, mivelhogy ő városi tanácsnok volt. Az ember azt hinné, hogy a hunyadmegyei hegyek között senkinek sem jutott eszébe szőlőt telepíteni, a feliratok viszont meggyőznek arról, hogy például a főváros, Sarmizegetusa környékén nagykiterjedésű szőlők lehettek Dacia virágkorában, különben nem lett volna a fővárosban collegiumuk a vincelléreknek (Collegium vinariorum); ez a collegium oltárt emelt Liber Paternek. De fent, Szilágy megyében, a porolissumi polgárváros lakosai is foglalkoztak szőlőműveléssel; az egyik altiszt, a konzul irodatisztje, Titus Flavius Valentianus, oltárt emelt Liber Paternek, «a hatalmas istennek», kétségtelenül azért, mert jó termést adott. Az a legendás római szőlőprés, amely állítólag gróf Teleki Béla zsibói kastélyában van, ugyancsak a szilágymegyei ókori szőlőművelés tanúja.

Nincsen egy talpalatnyi föld sem Pannonia és Dacia területén, ahol ne találkoznánk a szőlővel; oltárkövek, feliratok és szarkofágok domborművein úgyszólván a szőlő az egyetlen díszítő elem. Bizonyos, hogy a szőlőművelés ókori tanúja ez a sok szőlődísz. Ott szerepel a szőlő még a túlvilági enyhülés, a refrigerium szimbolikus ábrázolásában is. Nemcsak itt, hanem az egész birodalom területén kivétel nélkül mindenütt előfordul a szőlő, mint ennek a túlvilági megkönnyebbülésnek és felüdülésnek a szimboluma. Rendszerint úgy fejezik ki a szőlőnek ezt a jelképes értelmét, hogy középpütt kosarat ábrázolnak, benne szőlőt és kétoldalt madarak csipegetik a bogyókat. Az eredeti ábrázolása a refrigeriumnak: kráter, vagyis karcsú edény, amelyből madarak isznak; a hagyomány szerint ez az edény tartalmazta a túlvilági enyhülés örökké friss italát. Kétségtelenül a szőlőművelés hatására alakult át a kráter kosárrá (kantharos) és a víz helyett ekkor került bele a szőlő. Az ilyen átalakulás csak ott fordulhat elő, ahol a szőlő és a bor tökéletesen összeforrott a mindennapi élettel, tehát ott, ahol termelik és szeretik a bort.

Mikor az aquincumi múzeum egyik töredékes sírkövét elnézgetem, nem tehetek róla, mindig az ismeretlen borivóra kell gondolnom. A dombormű díszes timpanonban, vagyis háromszögű oromzatban

Meduza-fejet ábrázol delfinekkal, alatta pedig négyszögletes mezőben dús babérkoszorút, amelyet fent, a közepén, medaillon fog össze, lent pedig szalagok kígyóznak ki belőle. Mindjárt észreveszem, hogy ez is ősi ábrázolás, hiszen a sírkoszorú máig is pontosan ilyen. Igen, de ez a dombormű valamivel többet mond: a szalagokból szőlőtő nő ki, tele fürtökkel és levelekkel. Megállapították már, hogy ez az ábrázolás, amelyből Aquincumban igen sok van, rajnai minták után készült. Bizonyos, hogy a rajnai művész is azért alkalmazta, mert a Rajna mentén is szorosan összefüggött és szervesen összeforrott a mindennapi élettel a szőlőművelés.

Itt Aquincumban is arra kell gondolnom, hogy a magyar bor nagy hagyománya ezekben az ókori ábrázolásokban gyökeredzik, vagyis helyesebben: abban az ókori életben, amelynek szőlőművelése és bortermelése legrégebb őse a magyar szőlőművelésnek. A sírkövön nem maradt meg a halott neve, úgy hogy azt kell mondanom: íme, az ismeretlen borivó sírköve! És mintha a távoli időkből most is hallanám a sírban nyugvó borivó hangját a sírfeliraton keresztül: «Igyál az emlékemre egy pohár bort és ne sajnálj, mert előbb-utóbb te is ide kerülsz».

AELIA SABINA, ISTEN VELED!

Amint képzeletben az ókor útjait és századait járom itt Pannoniában, egyszer csak betévedek a katonai amfiteátrumba: szomorú maradványai ma ott lapulnak a Nagyszombat-utca táján, és már csak sejtetik, milyen nagyszabású lehetett valamikor. El tudom képzelni az üléssorokban szorongó és rivalgó tizenötezer aquincumi polgárt és katonát, amikor odalent az arénában medvék, bölények, vadkanok, farkasok, véredek, bikák és talán vadmacskák viaskodnak életre-halálra, egymással és azokkal a gonosztevőkkel, akiket arra ítélték, hogy vadállatokkal küzdjenek meg.

Amint végigfuttatom tekintetemet az üléssorokon, mindjárt felfedezem, hogy a helytartói páholyt ma különösen feldíszítették: bíbor és bársonyszőnyegek keretezik a bejáratát és mellvédjéről is hatalmas szőnyeg csüng alá. Babérkoszorúk övezik a páholy párkányát s hamarosan megtudom, hogy nagy napja van ma az amfiteátrumnak: Commodus császár őfelsége is végignézi a játékokat. Hatalmas programot állított össze a helytartó erre a napra; mindenekelőtt állatok viaskodnak állatokkal, ravasz összeállításban, azután állatokat eresztenek össze emberekkel s végül következik a műsor fénypontja: a gladiator-viadal. Ez lesz bizonyára a legizgalmasabb, hiszen a leghíresebb tartományi gladiátorok lépnek fel, sőt úgy hírlik, hogy maga Petraités is vendégszerepelni fog, a győzhetetlen gladiátor, akinek híre és dicsősége immár az egész birodalmat besugározza.

Commodus őfelsége római tábornokok és törzstisztek kíséretében érkezett, és ezek ülnek most is környezetében. Csak egyetlen vidéki úr van mellette: a helytartó, mert a legio parancsnoka feszes vigyázatban a császár háta mögött áll, a páholy bejáratában. Ilyenkor látja a népség és katonaság, milyen kis úr a nagyhatalmú tábornok is, ha megjelenik a császár. A tartományi hatóságok fejei a császár közelében ülnek a szomszédos páholyokban és szorongva lesik: vajjon az isteni arc megelégedést sugároz-e s vajjon őboldogsága hajlandó-e legalább elmosolyodni. Nos, nem hajlandó. Hamarosan hideg fut végig a méltóságos és kegyelmes urak hátán, mert a császár őfelsége közömbösen ül, sőt, — ó szörnyűség! — egy ízben megvetően elbiggyeszti felséges ajkát.

Határozottan gyengélli az állatállományt. No igen, hiszen ő oroszlánokon, tigriseken, párducokon, elefántokon és orrszarvúkon nevelkedett. Igen, igen, de honnan vegyék itt ezeket a forróégövi állatokat? A költséget még csak rászánák, de a nyomorult fenevadak nem bírják ki a fagyos pannoniai éghajlatot. Igen, itt meg kell elégedni medvékkel, bölényekkel és bikákkal és a dühös véreb már pompás műsorszám. Óriási a csalódás, amikor a császár alig félórás szemlélődés után fölkel: a halotti csendben egyszerre csak fölhangzik a sorozatos bokázás és sarkantyúpengés; természetesen mindenki felugrik s részben katonai tisztelgéssel, részben karlendítéssel üdvözli a távozó császárt. A nagyurak valósággal elszontyolodnak, de a nép nem veszi nagyon szívére a dolgot. Szabad a vásár és egyszerre csak ötezer torokból tör fel az üvöltés: biztatják az állatokat, a halálraítélteket, majd a gladiátorokat s hamarosan kiderül, hogy ez az állatállomány nem is olyan megvetendő; egymást érik a meglepetések és az izgalmak s Aquincum népe és helyőrsége pompásan szórakozik. Igen, csak magára kell hagyni a népet, nem kell megfagyasztani benne a vért: tud ő szórakozni a maga módján, ha békén hagyják.

Ezt a képet látom, amikor most sétára indulok, hogy a tartományi szórakozásokat is szemügyre vegyem. Vajjon mivel szórakozott a tartományok népe? Nyilvánvaló, hogy mindenekelőtt az amfiteátrumi játékok kellettek neki. Aquincum népe és katonasága különösen szomjas volt erre az ősi római szórakozásra, hiszen külön amfiteátrumot épített a polgár város és külön amfiteátrumot építettek maguknak a katonák. Ez a két amfiteátrum Aquincum mély rómaiságának máig is élő jelképe. A katonai amfiteátrum itt a Nagyszombat-utcában, közvetlenül az egykori legiós tábor fala tövében, de a falon kívül, hosszú évszázadokig lappangott a föld alatt, majd nem öt méternyi mélységben. Valóságos hegy tornyosult fölé, hiszen sétáinkon már hallottuk, hogy valamikor Attila várának tartották. Igen, később erősség is épült rá; régi utazók még le is rajzolták ezt a várat. 1934-ben azonban belevágott az ásó a Királyhegybe, ahogy az amfiteátrum

hegyét elnevezték. Óriási munka volt az amfiteátrum feltárása : negyvennyolc millió köbméter földet emeltek ki, amíg végre a falak maradványait kiszabadíthatták. Vajjon sejtették-e a középkorban, milyen véres területen épült a várak? Mert hatalmas várat építettek fölé s Marsigli azt hitte, hogy ez a vár még a rómaiak erődítménye. A XVII. században látta a hegyet és a várat az angol Miles és Pococke. A következő században, 1700 körül, vesztőhely volt és ezzel megint visszatért egyik ókori hivatásához. A hagyomány azt tartja, hogy a XVIII. század végén újra betemették és házak épültek rá s talán ekkor nevezték el Királyhegynek, mert királyi várnak gondolták, a mondabeli Sicambria királyi palotájának.

De érdekes, hogy már a XIX. század elején akadt egy tudós, Német Sándor, aki a Tudományos Gyűjtemény című folyóiratban megkockáztatta azt a véleményt, hogy ez a hatalmas föld- és kőtömeg bizonyára római amfiteátrum. A vélemény elhangzott, de senki sem hederített rá, sőt még mosolyogtak is rajta, mikor előkerült a földből a polgár város amfiteátruma. Természetesnek tartotta mindenki, hogy egy városban, különösen itt a tartományban, csak egy amfiteátrum lehetett. Maga a nagy Mommsen is ehhez a véleményhez csatlakozott és óriási tekintélyével hosszú évtizedekre elfojtotta a helyes véleményt. A vakmerőbbek mégis próbálkoztak egy-egy feltevessel és megkockáztatták azt a véleményt, hogy ha már nem amfiteátrum volt, akkor talán színház lehetett. Ezt a véleményt is agyonhallgatták. Nos, mikor a fővárosi építkezések folyamán végül lebontották a Királyhegy házainak ellipsziszét, minden kiderült. Kiderült, hogy Német Sándornak volt igaza, nem pedig Mommsennek : valóban amfiteátrum lappangott a Királyhegy mélyén.

Rekkenő hőségben, izzó nyári napon, sétálok el a katonai amfiteátrumba. Az ülésorok egyik szakaszát fölépítették a régi magasságig, egyébként az amfiteátrum többi fala alig látszik ki a földből. Felkapaszkodom a tűző napsütésben a legfelső ülésorig és egyszerre lenyűgöző látvány tárul elém. Látom az amfiteátrum hatalmas méreteit : 130 m hosszú, 109 m széles, arénája pedig 88 m hosszú és 65 m széles. A dunai tartományokban nincs több ilyen hatalmas amfiteátrum s legfőbb nevezetessége az, hogy arénája nagyobb, mint a római Colosseumé. Valószínűleg azért épült ilyen nagynak, mert nagyobb állatok hiányában sok kisebb állatot kellett felléptetniök ; viszont furcsa, hogy mindössze 15000 ember fért el benne, holott a római Colosseumban 50,000. Ez megmagyarázható azzal, hogy ez az amfiteátrum jóval alacsonyabb volt, már pedig éppen a felső ülésorok szaporítása biztosította volna a nagyobb befogadóképességet.

Amint innen körülnézek, pontosan megállapíthatom, hogy az amfiteátrum berendezése egészen szabályszerű : megvannak a kapuk, megvannak az állatketrecek, megvan a csatorna ; csak az a feltűnő,

hogy építkezése rendkívül egyszerű volt, szobrászati dísze semmi sem került elő. Ez az egyszerűség jellemzi különben is a katonai építkezéseket. Építésének a korát is sikerült megállapítani: már 1931-ben előkerült egy kő, amely Antoninus Pius császárt emlegeti s azt mondja, hogy ezt az épületet a II. legio állíttatta a császár tiszteletére. Ebből következik, hogy a felirat nem az amfiteátrum építésére vonatkozik, hanem valami középületre, talán diadalívra, amelyet a császár tiszteletére emeltek. De annyi valószínű ebből a feliratból, hogy akkor már az amfiteátrumnak is kellett állnia.

Az állatviadal szerves része volt az ókori életnek. Nem is szabad lenéznünk ezért az ókort, gondoljunk csak a spanyol bikaviadalokra és szégyelljük magunkat a művelt emberiség nevében. Vagy talán ne is szégyelljük magunkat, hiszen a régi rómaiak voltak legalább is olyan műveltek, mint a mai spanyolok és mégsem tudtak meglenni a zajos, véres játékok nélkül. Az állatviadal és a gladiátori játék átíttatta egész életüket s bátran mondhatnám: összefonódott halálukkal is: ezért van annyi állatviadal-ábrázolás a sírköveken. Az efféle játékoknak a halotti szimbolikában különös jelentést tulajdonítottak; talán annyit jelentett az állatviadal, hogy mennyit kell küzdeni az életben, milyen véres harcot kell megvívni s mindig az erősebb győz, végül azonban az erőseket is legyőzi a halál. Az élet küzdelem: talán ez az állatviadalok szimbolikus értelme. De meglehet az is, hogy az ilyen állatábrázolás a halott foglalkozására céloz, mert lehetett az illető állatápoló (bestiarius), vagy rendező (magister ludorum — játékmester), vagy az amfiteátrum egyéb alkalmazottja, esetleg hivatalnok. Az egyik sírkövön bika, medve, vadló és párduc viaskodik: íme, ez a párduc legjobban elárulja itt az ábrázolás szimbolikus jelentőségét. Aquincumban aligha szerepelhetett párduc a játékokon; tehát csak annyit akar jelenteni itt is, mint a többi állat: vagy az életküzdelem jelképezését, vagy csak azt, hogy az elhunyt veteránus játékredező volt.

Minden amfiteátrum mellett ott találja a régész a Nemesis-oltárokat. Nemesis, a kiszámíthatatlan végzet, az örökéletű véres istennő, aki minden küzdő ember sorsát megszabja. Annyira átíttatta az emberiséget a végzet fogalma, hogy mai nyelvhasználatunkban is él még az istennő neve a nemeziszóban. Az ókori ember borzadva és szent félelemmel tisztelte a végzetnek ezt a szeszélyes és kegyetlen istennőjét és mindenütt oltárt emelt neki, ahol az ember életét a véres végzet fenyegette. Itt a katonai amfiteátrum közepén került elő egy Nemesis-oltár (III. század), amelyet Aurelius Vindicianus katonai tisztviselő és a fia, Marcus Aurelius Vindex Junior emelt. Ez azonban nem jelent annyit, hogy ez volt az egyetlen Nemesis-oltár: bizonyos, hogy több tucat ilyen oltár állt az amfiteátrum melletti szentélyben; valószínű, hogy ezeket a későbbi korokban beépítették, vagy elhurcolták

Nézzük meg mégegyszer a feliratot, amelyet az amfiteátrummal egykorúnak tartanak a tudósok. Ez a felirat elárulja, hogy az épület, amelybe valamikor befalzták, Kr. u. 145-ben Antoninus Pius uralkodása alatt épült. Hogy az amfiteátrum is ekkor épült, azt bizonyítja a felirat, olyan értelemben, hogy ha itt ebben az időben a császár építkezett, akkor bizonyosan rendezték az egész területet s felépítettek minden szükséges katonai épületet. Már pedig az amfiteátrum is katonai épület volt, tehát nyilván ekkoriban épült.

Amikor leballagok a lépcsőkön és végigjárom a hatalmas arénát, megint csak Nemesis jut eszembe, a szentséges és véres istennő, akit e feliratok mindenütt Augusta néven emlegetnek. Íme, ez a csatorna, amely az arénát keresztezi, bizonyára nemcsak a vizet vezette le, hanem a vért is. Elképzelem a vasrácsos állatketrecek mindkét oldalt, hallom a vadállatok üvöltését s a nyomorult halálraítéltek kétségbeesett sikoltozását a vadállatok karmai és fogai alatt. Szinte megsüketít a közönség tombolása és üvöltése, a diadalordítás, az éljenzés: a vér mámore. Ez Róma, ha mindjárt csupa barbárok ülnének is a nézőtéren. Róma megengedhette magának, hogy amíg egyik kezével birodalmat épített, a másikkal pedig kultúrát teremtett, néha-néha megadja népének ezt az alantas szórakozást is. A «Panem et circenses»: az ingyenkenyér és a játék a császárkor jelszava. És Aquincum s vele Sarmizegetusa és a többi nagy város, abban is «kis Róma», hogy eltanulta ezt a gyökeresen római jelszót.

Az aquincumi polgári amfiteátrum ugyancsak sokáig lappangott a föld alatt. A polgárváros északi kapuja mellett, közvetlenül a fal közelében, de a falon kívül, századokon keresztül a Csigadomb nevű magaslat emelkedett. Marsigli már sejtette, hogy ez nem természetes domb, hanem táborerődítménynek gondolta; csakugyan lehet, hogy valaha erődítmény is volt a dombon, vagy pedig magát az amfiteátrumot alakították át erődítménnyé. A középkorban örültek az ilyesminek, olcsón jutottak erős bástyákhoz. A régészek már régóta tudták, hogy itt van a polgárváros amfiteátruma, de csak a nagytudományú Torma Károly nyúlt hozzá (1879). Ekkor került napfényre ez a kis amfiteátrum, amely éppen elég volt a polgárembereknek; a maga kis méreteivel is (86×75 m.) olyan ügyesen épült, hogy több mint 3000 ember elfért benne.

Amint itt sétálok a kettős fasorban, a földhányáson, amely az amfiteátrumot övezi, el tudom képzelni az egykori játékokat; látom a meneteles ülősorokat, látom a cseréptetőt, amely eső, hó és hideg ellen védi a fázékony aquincumi polgárokat, és látom kívül az amfiteátrum falához hozzáépített lépcsőket, amelyeken a felsőbb ülősorokba feljutottak. Úgy látszik, hamarosan megkezdődnek a játékok, mert a polgárok egymásután tódulnak ki az északi kapun, balra fordulnak s néhány lépéssel elérik az amfiteátrum feljáróit,

hiszen a hatalmas játékház alig ötven lépésnyire van a városfaltól. Meglep, hogy a polgárok egyáltalán nem keresgélnek a helyüket, nincsenek bent az ülésorok között jegyszedők vagy színházi szolgák, akik helyükre vezetik az embereket: mindenki nyílegyenesen a maga helyére megy.

Hogy lehet ez? Most, amikor már régen elnémult a játékok zsi-
vaja, s Aquincum polgárai mind elpihentek az Aranyhegyi-árok men-
tén, vagy a többi temetőben, az üres amfiteátrumban könnyűszerrel
felfedezem az ülésekbe bevéselt neveket. Úgy, hát a legtöbb ember-
nek megvolt a maga helye; a mészkőbe vagy homokkőbe könnyű
volt bevésnie nevét vagy monogramját. Ezek a kövek is vallanak
s megismertetnek bennünket a régi Aquincum nébány polgárával.
Íme, itt ült valamikor Valerius Julianus, mellette Aelius Quintus,
amott a második sorban Severinus: úgy látszik, ez alacsonyabb rendű
ember volt, hogy csak egy nevet vésethetett az ülésbe. Amott Aurelius
Gentilis biztosította magának az ülőhelyét és íme, a legnagyobb meg-
lepetéssel látom, hogy a hatóságok páholyával és zsöllyéivel szem-
ben egy előkelő hölgy is lefoglalt állandó ülőhelyet: Gaia Valeria
Nonia, olvasom a homokkőben a római nevet. Ide mert ülni az első
sorba, nem félt, hogy valamelyik vadállat fölugrik a mellvédig és
talán halálra harapja. No, nem kellett félnie: az amfiteátrumok
biztonsága tökéletes: a belső körfal két méter magas volt, ilyen
magasan kezdődtek az ülésorok és ilyen magasságba egyetlen állat
sem tudott volna felugrani.

Ezek a nevek azt az ötletet keltik bennem, hogy íme, olyan volt
ez, mint ma a színházi bérlet, csak éppen hogy az ókori embernek
nem kellett hozzá papiros. Jegyek azért voltak, még pedig többnyire
csontjegyek, ezeket azonban sohasem kellett pénzért megvenni,
hiszen mindig valamely hatóság vagy pályázó adta a játékokat és
a lakosság ingyen élvezett cirkuszt, színházat, kocsiversenyt. Az egyik
ülés felirata különösen meglep bőbeszédűségével; azt mondja:
«Valeriusnak a II. hűséges tartaléklegió börtönőrének helye». De nem-
csak a bőbeszédűség lep meg, hanem az is, hogy ez a katona állandóan
ide járt a polgári amfiteátrumba. Nyugodtan következtethetek ebből
arra, hogy polgáremlékek is elmehtek a katonai amfiteátrumba,
hiszen nem valószínű, hogy minden játékon ott volt az egész helyőr-
ség, tehát bizonyára maradt szabad hely.

Ennek a polgári amfiteátrumnak is két kapuja volt s a marad-
ványokból látom, hogy szép boltozatos kapuk voltak, kettős kapu-
szárnnyal. Az egyik kapu mellett az amfiteátrumon kívül ott van az
elmaradhatatlan Nemesis-oltár: Marcus Ulpus Zosimus állíttatta. Itt
azonban maradt másik Nemesis-oltár is; felirata az istennőt nemcsak
szentséges Nemesisnek, hanem Dianának is nevezi; Diana neve a
vadászat révén került ide; tudniillik az állatviadal latin neve venatio,

vagyis vadászat. Ezt az oltárt Pupilius állíttatta s meglepetéssel értesülök a feliratból, hogy a Nemesis tiszteletére alakult egyesület elnöke volt. Ime, itt Aquincumban különös tiszteletben részesült a veszedelmes istennő.

Az imént arra gondoltunk, hogy talán egyszer-másszor fellépett valamelyik aquincumi amfiteátrumban a gladiátorok csillaga, a világhírű Petraites is. Ez valóban nem lehetetlen, bár az ásatások valószínűsítették, hogy a polgári amfiteátrum közelében volt gladiátor-kaszárnya is: megtalálták az alapfalait. Ma már nem láthatók, mert a területet parcellázták. Ha volt gladiátor-kaszárnya, akkor itt nevelték és gyakorolták be a gladiátorokat, úgy hogy elegendő lehetett a helyi utánpótlás. A híres gladiátorok vendégszereplése azonban nem volt lehetetlen. Scarabantiai sétánkon láttuk a gyönyörű Diceus-poharat (azaz hogy a másolatát), amely emlegeti a császárkor leghíresebb gladiátorait; feliratán szerepel Prudens, Oriens, Caramus és mindenekfelett az akkori világ legnagyobb sztárja, Petraites. Ezt a híres gladiátort Trimalchio vendégei is áhítattal emlegetik. A gladiátorok voltak valóban az ókor legnépszerűbb emberei. Ezt a négy híres gladiátort például egy gyönyörű üveg poháron ábrázolták; Aquincumban is előkerült egy félgömb alakú üveg pohár, amelynek fenekén mozgalmas és művészi gladiátor-ábrázolást látunk. Előkerült egy zsebkés, amelynek csontnyelét ugyancsak gladiátornak faragták ki. Találtak a falakon is bekarcolt gladiátor-ábrázolásokat. Éppen úgy rajongott a híres gladiátorokért a közönség, mint ma a híres filmszínészekért.

Rége, amikor még komoly tragédiákat és vígjátékokat játszottak a színházakban, egy-egy színész is világhírré tett szert. A késői császárkorban már nem játszottak finom, irodalmi értékű vígjátékokat és megrendítő tragédiákat: ekkor már elfoglalta az irodalmi értékű színművek helyét a bohózat és a táncjáték. Ezeknek a művészei pedig olyan közönséges és alantas műfajokban szerepeltek, hogy komoly hírnevet nem igen szerezhettek.

A játékok láza az egész ókori életet betöltötte; éppen ezért váltig csodálkozom, hogy cirkusz sehol sem került elő a tartományokban. Az ókori cirkusz más volt, mint a mai. Nem akrobaták és bohócok mutogatták magukat a római cirkuszban, mert ez csakis a kocsiversenyek helye volt. A rómaiak őrzöngtek a kocsiversenyeken és a kocsiversenyekért; óriási fogadásokat kötöttek egy-egy hajtóra; a nők amuletteken viselték a híres kocsisok arcképét. Versek, feliratok, fogadalmi táblák beszélnek a kocsisok népszerűségéről. A város és a birodalom lakossága négy pártra szakadozott, a kocsihajtók ruhájának színe szerint; voltak fehérek, vörösek, kékek és zöldek. A pártoskodás olyan arányokat öltött, hogy később átesapott a politikai életbe is: a politikai életben is aszerint emelkedtek és buktak

a vezető emberek, amint a kékek vagy zöldek pártjához tartoztak, mert később csak ez a két párt maradt. Igaz, nagy művészet volt a hajtás, de a kocsiversenyek népszerűsége már odáig fajult, hogy a népnek semmi más nem kellett, csak a verseny. Vajjon mért nem honosodtak meg a kocsiversenyek a tartományokban is? Nyilván azért, mert az efféle verseny minden másnál költségesebb volt. Hol vették volna a sok pompás lovat és a drága hajtókat? Nem, ilyesmire a tartományok nem számíthattak, hiszen magában Itáliában is csak Rómában volt valamire való cirkusz; csak a római milliomosok bírták ki a versenyek óriási költségeit. Később természetesen nem egyes emberek fedezték az óriási költségeket, hanem valóságos részvénytársaságok. A kékek és a zöldek vetélkedésében Róma legnagyobb bankházai érdekelve voltak. Már akkor sem a lótenyésztés iránti lelkesedés vonzotta az embereket a cirkuszi versenyekre, hanem a fogadás, az örök «totalizátor». Rómában is száz meg száz, ezer meg ezer ember tönkrement a versenyeken. Dehát mióta «kultúra» van a világon, ez kell a tömegnek.

Ugyancsak meglepő, hogy eddig még tartományi színházak sem kerültek elő. Azonban nem kell arra gondolnunk, hogy nem voltak színházak. Voltak bizony, s több mint valószínű, hogy minden nagyobb városban. Itt Aquincumban valószínűleg a mai múzeummal szemben, messze valahol a dombok alján, a dombok természetes félkörébe épülhetett. Bizonyos, hogy a daciai nagyvárosokban is volt színház, s különös véletlen, hogy még eddig egyiket sem sikerült kiásni. A színház költségei kisebbek voltak, a komédia, bohózat és ballett, ami ebben az időben színpadra került, olyan műfaj, amelyet a tartományi lakosság sem tudott nélkülözni. Ezért az örök műfajért is rajong az örök ember. Aquincumban előkerült egy komikus-álarc, amely az ókori bohózat egyik állandó alakját, a hülye, bárgyú bohócot, Pappust, illetőleg csak az arcát ábrázolja. Az ókori bohózatnak, a Mimusnak és Atellanának éppen olyan állandó típusai voltak, mint a későbbi commedia dell'artenak: a bohóc, a nagyétű, az együgyű öreg, a kikapós fiatalúr, az ügyefogyott orvos, a könnyelmű kislány. Pierrot és Pierrette nem az új idők találmánya.

A kövek már régen elárulták, hogy Aquincumban is volt színház. Itt Óbudán találtak egy feliratot, amely bizonyítja, hogy a színészek testületbe tömörültek Aquincumban; ez volt a collegium scaenicorum, mai műkifejezéssel így mondhatnók: az aquincumi színészkamara. Nos tehát, az aquincumi színészkamara egyik tagja, Titus Flavius Secundus, oltárt állíttatott a színészegyesület Geniusának és még hozzá azt is elárulja a felirat, hogy ez a derék Secundus a színtársulat monitora, vagyis sűgője volt. A legérdekesebb színészfelirat déli Pannoniából került elő és egy színigazgató arcát fedi fel előttünk. Leburna, a derék színész, magister mimariorum volt, vagyis a mimus-

játszók mestere. Sírfelirata elmondja, hogy körülbelül száz évet élt s így folytatja: «Jónéhányszor meghaltam már, de még így soha. Kívánom, hogy akik odafönt vagytok, éljeteek boldogul». A sírfelirat méltó a nagy színészhez, aki utolsó mondatával is mulattatja és szórakoztatja, immár 1700 éve, a nagyérdemű közönséget.

Pannonia földje nemesak a szórakozásokról vall, amint látjuk, hanem a művészetéről is. Ha színházunk még nincs is, színművészeink már vannak. Lassankint kibontakozik a multak ködéből más művészek area is. Ismerjük Aelius Justus urat, a II. legio karmesterét. A polgárváros déli kapuja táján, az áramelosztó építésekor, előkerült a tűzoltók székháza. Harsány nevetés támadt az archeológusok körében, amikor megállapították, hogy a tűzoltók székházát tűz pusztította el: bizonyára mindent eloltottak ők, csak a saját laktanyájukat nem tudták megmenteni. Orgonájuk is volt a tűzoltóknak, hogy ébrentartsa őket az éjjeli virrasztásokon s az a szoba, amelyben az orgonát tartották, ugyancsak leégett, padlója beszakadt, az orgona a pincébe zuhant. Ott találta meg a kiváló és tudós magyar archeológus, Nagy Lajos.

Amint szemben ülök vele és kérdezgetem az orgona megtalálásának körülményeiről, szívesen megvallja, hogy amint meglátta az orgonasípokát a törmelékben, óriási izgalom vett erőt rajta; első pillantásra látta, hogy világra szóló lelet került napfényre Aquincum földjéből. Eddig még római orgona egy sem került elő, csak orgona-ábrázolásokat ismertek. — Nos, mit tett izgalomban? — kérdezem. Nagyot sóhajt és megvallja, hogy egész éjjel az ókori orgonák irodalmát tanulmányozta, határtalan izgalommal. Ez az orgonalelet elvitte Aquincum hírét az egész világra, s az a mű, amelyben a kiváló magyar archeológus az aquincumi orgonát ismerteti, egyúttal az ókori orgona alapvető kézikönyve lett.

Hogy ez az orgona megmaradt, azt a tűzoltók nyilvánvaló nemtörődömségének köszönhetjük: a tűzvész után nem takarították ki a beomlott pincét, úgy látszik, nagyon drága lett volna a földmunka. Nyilván nem tudták akkor, milyen kincset mentettek meg ezzel a kicsinyeskedéssel. Természetesen az orgona fa- és bőrrészei elpusztultak, a sípok összetörték, néhány össze is ragadt, de a gondos kezelés mindent megmentett, amit csak lehetett. Még nagyobb szerencse is tetézte az orgona megtalálását: megkerült az orgona felirata. A kis bronztábla elmondja, hogy Caius Julius Viatorinus, Aquincum város rendőrkapitánya, majd tanácsnoka, a tűzoltótestület elnöke, saját költségén csináltatta ezt az orgonát az érdemes tűzoltótestületnek, Modestus és Probus konzulsága alatt (Kr. u. 228).

Ezen az egyetlen megmaradt példánycn pcn pásan tanulmányozhatták a szakértők az ókori orgona berendezését. Az ókorban kétféle orgonát ismertek: vízorgonát és légnymósos orgonát. Ez az aquin-

cumi légnymással működött. Négy sor síp volt rajta, minden sorban 13, összesen 52 és egy cseppét sem csodálatos, hogy ezek a sípok kisebbek és nagyobbak voltak : szóval igazi orgonasípok. A sípok mellett kétoldalt egy-egy medaillon díszítette az orgonát, a medaillonokban kis Ámorok. Nagyon fontos hangszer volt az orgona az ókorban : minden amfiteátrumi játékon szerepelt, de amint látjuk, szerepe volt a tűzoltószolgálatban is és a feliratokról tudjuk, hogy hangversenyeken is szívesen használták s éppen Aelius Justus felirata tanúsítja, hogy a katonazenekarban is helyet foglalt. Irodalmi adatokból eddig is tudomásunk volt róla, hogy a hangversenyeken ritkán szerepelt csak egy orgona : Nero császárról tudjuk, hogy 28 orgona is szólt egy-egy hangversenyén ; s ez bizonyára nagyon szép lehetett, csak az volt a baj, hogy az ilyen hangversenyeken rendszeren a császár maga is énekelt.

Egészen más volt ez Aquincumban, ahol Aelius Justus, a II. tartaléklegio karmestere, a kiváló orgonaművész játszott ezen a hangszeren. Aelius Justus nagyon jó ismerősünk, bár az ő sírfelirata nem maradt meg ; megmaradt azonban az a kő, amelyet felesége, Aelia Sabina sírjára állíttatott. Az asszony sírköve elmondja, hogy kiváló hangversenyénekesnő volt s az orgonán is remekül játszott. Ez a sírvers a Filatori-gátnál került elő, ahol temető volt. Több mint hatvan éve ismerik már Aelia Sabina megható sírversét, amely megőrizte férjének, Aelius Justusnak, a II. legio duplazsoldos orgonistájának, a kiváló művésznek emlékét is. A művészházaspár felfedezése új színnel gazdagította azt a képet, amelyet a régi Aquincum életéről alkottunk. Ime, jó ismerősünk már Aelius Justus, az első budapesti katonakarmester és orgonaművész s felesége, Aelia Sabina, Aquincum csalóánya, az első budapesti hangversenyénekesnő.

Egyszer az ókorban tett sétáimon elképzelttem egy hangversenyt Aquincumban a tűzoltótötestület székházában, éppen az orgona felavatásán, hiszen már azt is tudjuk, hogy az orgona egykorú a kitűnő művészházaspárral. Láttam tehát, amint közelről s távolról összegyűltek a vendégek : a helytartó, a tábornok, a polgármester, a főpapok s bizony, átjött még a szomszédos Ulcisia Castra polgármestere és főpapja is. Láttam, amint a collegium székházának közelében katonaság és rendőrség áll sorfalat s mikor beléptem a terembe, ott már legalább háromszáz ember hullámozott és zsongott, a csodavárás izgalmában.

...Gyönyörű volt a terem, fénytengerben úsztak a lobogók, a jelmondatos pajzsok a falakon, az állam címere az emelvény fölött s a friss lombok és zöld virágfüzérek. A férfiak díszruhái és a női ruhák fátylai, selymei, bársonyai fölött kincseket érő keleti illatszerek könnyű felhői lebegtek. Az első sor közepén aranyozott karosszékekben ül Caius Julius Viatorinus óméltósága, Aquincum hőn szeretett

tanácsnoka és szemben vele az emelvényen a mai est büszkesége, az új orgona. Bizonyos, hogy ilyen remek orgona nincs több az egész tartományban. Állványával együtt olyan magas lehet, mint egy szálas germán testőr; az állvány bronzveretei Orpheust ábrázolják, amint énekével maga köré gyűjti és megszelídíti a vadállatokat; a remekmű Auctus aquincumi bronzöntő műhelyéből került ki. Az orgona, — ha szabad emberi alkotásra ezt mondani, — tökéletes: bronzsípjai négy rétegben sorakoznak egymás mögött, szinte szikráznak a lámpák fényében s a billentyűk bronzverete némán és rejtelmesen várja a művész kezét, hogy varázsos hangokat csaljon ki a sípokból. És a sípok mellett kétoldalt fáklyás kis Ámorok bronzveretű könnyű alakja lebeg a fények és színek kavargásában.

...Az emelvényen megjelenik a zenekar és mindjárt utána dörgő taps fogadja Titus Aelius Justust, a híres orgonaművészt, a II. legio szerződéses organistáját. Odaáll az orgona mögé és játszani kezd, a zenekar halkán kíséri. Isteni a hangja ennek az orgonának! Aelius Justus szinte átszellemülten játszik, a közönség áhítatosan hallgatja, minden műsorszám végén percekig zúg a taps, végül a polgármester feláll és pálmaágat nyújt át a művésznek.

...A kitűnő orgonaművész számai után szerettem volna kimenni a friss levegőre, mert idebent pokoli volt a hőség, de szomszédom a fülembe súgta, hogy most jön az est legnagyobb meglepetése: Aelia Sabina. Világéletemben kíváncsi voltam rá, mit tudnak a nők, hát gondoltam magamban, bent maradok. Megérte.

...A művésznő úgy jelent meg az emelvényen kék ruhában, arany övvel a derekán, arany diadémnel a hajában, mint valami isteni tünemény. Halk moraj futott végig a közönség sorain; hallottam, amint a nevét suttozták: Aelia Sabina, sőt egy lelkes ifjú elragadtatott hangon dadogta: Aquincum csalogánya.

...A művésznő Aelius Justus felesége; bizonyára férje tanította zenére és énekre s ugyancsak ő kísérte, ha nyilvánosan fellépett. Most megszólal az orgona, Aelius Justus balra kihajol a hangszer mögül, hogy néha beintsen a művésznőnek és most egyszerre felcsendül Aelia Sabina harmatos hangja. Sappho szerelmes dalát énekli, majd Catullus híres Lesbia-dala következik. A közönség tombol, a kis Sabinát alig akarják leengedni az emelvényről, már szinte elborítják a pálmaágak és virágok: Aquincum imádta és büszke volt rá.

...És egy napon aztán keservesen megsiratta, mert a gyönyörű és tehetséges Aelia Sabina hirtelen és váratlanul itt hagyta férjét és rajongó közönségét. Vajjon mi történhetett? Erről nem beszél az a feliratos síremlék, amely a csodálatos asszony gyászos halálát siratja. Még férjénél is nagyobb művész volt, — mondja a feliratos kő, — kedves volt a hangja, szépen játszott lanton és remekül orgonált még nyilvános hangversenyeken is. De egyszerre csak elhalt ez az isteni

hang, eltűnt a sugárzó mosoly : hirtelen elragadta a halál, ajka elnémult örökre. A boldogtalan férj könnyes szavai zokogják, hogy mindössze huszonöt évet, három hónapot és tizenöt napot élt. «Légy boldog, aki ezt olvasod, őrizzenek meg az istenek és suttogd el halkán itt a sír felett : Aelia Sabina, Isten veled!»

...Igen, Isten veled, régi szépség, dalok és könnyek asszonya! Emléked most is itt szálldos körülöttem, a hegyek csöndjében és az örök Duna zúgásában, elmúlhatatlanul.

És íme, másik arc bukkan fel a századok messzeségéből : a költő arca. Régen feltűnt már, hogy íróról, költőről alig van tudomásunk a tartományok területéről, a császárság első századaiban. Igen, később, különösen Germaniában, egyre-másra jelentkeznek a barbárok mint latin költők. A dunamelléki tartományok hallgatnak. Sem író, sem költőt nem ismertünk eddig, aki az itteni tájak szépségét, az északi emberek örömét és bánatát prózában vagy versben elmondta volna. Olvastak itt is, igen, de a római irodalom mellett nem hajtott virágot semmiféle tartományi irodalom. Ami legfeltűnőbb, a költészet is hallgat, pedig lehetetlen, hogy ne lett volna versíró, hiszen helyesen mondják, hogy minden szerelmes : költő. Már pedig, hogy szerelem volt, az nem kétséges : elárulják a sírok és a feliratok. Igaz, sírvers nagyon sok került elő, Pannoniából talán sokkal több, mint más tartományokból ; csakhogy ez a pannoni sírvers is többnyire visszhang, régi minták után készült, vagy régi szólamkincset használt fel egyes változatokban. Már-már belenyugodtunk, hogy a pannoni költők örökre eltűntek a multak éjszakájában, vagy talán nem is voltak. És most szétnyílt a századok függőnye és kilépett mögüle a költő. 1700 évig lappangott az ismeretlenségben, most felragyogott az arca — éppen az egyik kőkoporsón.

Mintegy öt évvel ezelőtt (1938) az óbudai Daru-utcában szép szarkofág került elő ; felirata verses, csak éppen a halott adatait írták fel a koporsóra prózában. Valamikor feltörték vagy felrobbantották a koporsó fedelét s ekkor megsérült a felirat is : hiányzik a katona neve, aki a koporsóban nyugodott, és a sírvers hetedik sorának is megsemmisült az első szava. Mert a sírban katona nyugodott valamikor, még pedig fiatal katona. Az ismeretlen nevű vitéz az ulcisiai szír íjászok ezres csapatában szolgált, mindössze négy esztendeig, s már húszéves korában meghalt ; a síremléket anyja, Aelia Marcia állíttatta és húga, Aelia Apollonia. Semmi egyéb személyes vonatkozás nincs a sírfeliraton. Közvetlenül a családi adatok után következik a tízsoros verses felirat, amely egyáltalán nem beszél a halotról, sőt úgy tűnik fel, mintha a halott beszélne és megszívlelendő intelmeket intézne az élőkhez. Hallgassuk meg a halott hangját :

Ingatag, omlatag és keserédes, röpke, törékeny,
Jaj, csalafinta az emberi élet, a vége homályos,

Hány-vet a sors és hajszálon himbálnak a Párkák.
 Élvezd ember az életedet, míg futja idődből,
 Bármi a sorsod: a föld, vagy a város, a tábor, a tenger!
 Venusnak kedveld a virágait, és Ceres áldott
 Termését élvezd s Pallas sok dús adományát.
 Tiszta legyen lelked, sziveden jóság mosolyogjon,
 Gyermekül, ifjan, férfikorodban s gyenge öregként:
 Boldogan így nyugszol s nem bánt már földi dicsőség.

Első pillanatra meglep a vers epikureista hangulata és szólam-kinése: lépten-nyomon előfordul ez a római síremlékeken. Ha már úgyis meghalsz, mondják a feliratok, élvezd az életet, amíg lehet. A mi feliratunk hozzáteszi: élvezd okosan; ne csak az ételt, italt és a szerelmet élvezd, ne csak Venus virágait tépjed, hanem becsüld meg Minerva (a fordításban: Pallas) bőséges adományait is, tehát műveld a lelkedet is. Légy jó, szelíd és igazságos életed minden percében, mert akkor nyugodt lélekkel térsz meg sírodba és nem sajnálsz itt hagyni a föld gyönyörűségeit.

A kitűnő Nagy Lajos kétszer is kiadta ezt az érdekes és szép feliratot, amelynek verselése a jobbak közé tartozik, stílusa csak imitt-amott zökken, hiszen általában rég bevált versfordulatokat és kifejezéseket használt fel. Az elhasznált szólamokat a vers költője eléggé ügyesen rakta össze újra. A vers felfedezője és első kiadója, Nagy Lajos, éppen ezért azt hitte, hogy ezt a verset is és az ilyen verseket mind afféle vállalkozók szerkesztették; holmi íródeákok, akik leveleket és okmányokat is írtak, szóval, ókori írástudók. Ilyen írástudókkal találkoztunk már az alburnusi szerződéseken. Ilyen írástudók szerkeszthették a verses sírfeliratokat is, mondja, és pedig rendelés szerint; nem lehetetlen, hogy testületbe tömörültek és ebben az esetben valóságos iroda működhetett itt Aquincumban. Aelia Marcia például ilyen epikureista verset rendelt meg s talán ezzel azt akarta hangsúlyozni, hogy íme, az élet mily bizonytalan, még a fiatal embert is elragadja, tehát amíg tartanak napjaink, élvezzük bölcsen és nemesen, igyuk ki minden borát, szakítsuk le minden virágát.

Egy csöndes estén ezzel a verssel játszadoztam; gondoltam az ismeretlen halottra és az ismeretlen költőre, és mindenképpen szerettem volna megfejteni a hetedik sor elromlott latin szavának titkát, hogy jobban megértsem, hogyan szerkesztette meg a költő az összefüggést Venus, Ceres és Minerva között. A letöredezett szónak csak egy-két betűje dereng fel már a kövön, hát megpróbáltam más szóval pótolni, megpróbáltam megváltoztatni a sorkezdő szót (Et), amely épségben megmaradt s már-már arra gondoltam, hogy olyan szót tesz az eltűnt szó helyébe, amely más betűvel kezdődik. De ekkor fölébredt bennem a filológus és a kötelező módszer szabályai szerint megnéztem előbb, nem akrostichon-e a vers, vagyis nem adnak-e

értelmes szót vagy mondatot a sorok kezdőbetűi, mert ha igen, akkor tilos megváltoztatni a sorkezdő betűket.

Ámulattal és izgatottan láttam, hogy a vers csakugyan akrostichon és mintha egyszerre kigyulladtak volna a kezdőbetűk, már olvastam is az akrostichont : Lupus fecit (Lupus csinálta) — és egyszerre megjelent előttem a költő, Lupus, aki a verset írta. Olyasféle izgalmat éreztem, mintha halottat láttam volna feltámadni. Olyan izgalmat, amilyent Nagy Lajos érezhetett, mikor megpillantotta az aquincumi orgonát. Íme, találkoztam az aquincumi költővel, az első költővel, akit Pannonia földjéről ismerünk. Íme, a függöny szétvált és megjelent mögötte Lupus, a költő. Most már nem törődtem a rejtelmes szóval, most már mindent megértettem. Íme, élt itt valamikor egy ember, aki ritmusokkal és metrumokkal játszadozott, aki versbe foglalt örömet és fájdalmat, aki élet és halál titkain elmélkedett zengő sorokban.

Most már szerettem volna, ha közelebről is megismerem a költőt. Hogyan induljak el, hol keressem? Hol kereshettem volna másutt, mint a feliratokon? Nagyon sok felirat került elő, amelyeken a Lupus név szerepelt ; ismerünk ilyen feliratokat Itáliából, ismerünk savariai Lupust, ismerünk aquincumit is : állítólag még Rómer Flóris látott egy falkarcot a hajógyárszigeti helytartói palota falán és ezen a falkarcon elolvasta a Lupus nevet, sőt azt is, hogy ez a Lupus a II. legio centuriója volt, tehát törzstiszt. Nem akartam erre a Lupusra gondolni, egyrészt azért, mert a felirat már nincs meg, s nem tudom, vajjon nem legenda-e, másrészt pedig azért, mert nem tartottam valószínűnek, hogy a törzstiszt ír verset a közlegénynek.

Szívesebben úgy képzeltem el a dolgot, ahogy a felirat felfedezője gondolta : ez az ismeretlen katona ulcisiai ezredben szolgált, fiatalon megbetegedett, bejött Aquincumba, talán a gyógyfürdőbe és itt halt meg. Az is bizonyos, hogy anyja a leányával együtt itt lakott, hiszen a koporsó olyan sírkertből került elő, amely a lakóház mellett volt és fallal volt körülvéve; két koporsót találtak a sírkertben; sajnos, az egyik nem adott feliratot. A család tehát a fővárosban lakott, a szírek telepén, a mai József-hegy lejtőjén, a fiú pedig Szentendrén szolgált. Csak természetes, hogy mikor megbetegedett, hazajött. Sajnos, nem gyógyult meg, fiatalon meghalt s itt temették el a családi sírkertben. Tehát Szentendrén szolgált a fiú, a szír íjászok újonnan felállított ezres csapatában, amelyben csak szírek szolgálhattak. Nyilvánvaló, hogy a katona is szír eredetű : ezt a szír eredetet hangsúlyozza hűgának a neve is : Apollonia. Csakhogy ez a család már egészen romanizálódott ; az is bizonyos, hogy már római polgárjoguk volt, még pedig régóta, mert az Aelia név arra mutat, hogy ősük Aelius Hadrianus császár korában szabadult fel és kapott latin nevet, s ugyanakkor az Aelius-törzsbe sorozták. Mivel pedig a fiatalember

Ulcisia Castrában szolgált, természetesen tarthatjuk, hogy a családnak valamelyik ottani barátja, vagy talán rokona készítette el a sírfeliratot.

Vajjon ki lehetett ez a családtag? Egyetlen olyan sírfeliratunk van Ulcisia Castra területéről, amelyen a Lupus név szerepel: egy kisfiúnak, Aelius Lupusnak állíttatta az apja, Aelius... — és most megállhatunk, mert az apa neve hiányzik, csak betűtöredékek maradtak belőle. Megvan a kisfiú, aki kilencéves korában meghalt és akit Aelius Lupusnak hívtak; tehát ő is az Aelius-törzsbe tartozott, őt is Lupusnak hívták, nem lehetetlen, hogy rokona is volt a költőnek, de egészen valószínűtlen, hogy a verset ő írhatta. Annál inkább írhatta az apa, az egyelőre névtelen apa, akit azonban fiáról bátran elnevezhetünk Lupusnak. Ez a Lupus tanácsnoka volt Ulcisia Castra polgárvárosának, hiszen a sírfelirat decurióinak nevezi, tehát a műveltebb emberek közé tartozott s egyáltalán nem lehetetlen, hogy olvasta a latin epikureista költőket, Lucretiust, Horatiust, olvashatott egyéb epikureista műveket is és ezekből eszkábálhatta össze versét.

Ezek után kedvem támadt megkeresni az ismeretlen katonát is. A sírfeliraton mindössze négy betű maradt meg nevéből, elől egy Q, a végén pedig három betű: ONI. A Q betű csak ezt jelentheti: Quintus; eddig könnyen eljutottunk; a fiatal embernek ugyanabba a törzsbe kellett tartoznia, amelybe anyja született, tehát feltétlenül Aelius volt a második neve; végül pedig harmadik nevének végződése elárulja, hogy mi lehetett ez a név: semmi más, mint hűgának a neve, csak hogy férfinév alakjában, tehát Apollonius. Íme, nemcsak a költő, hanem a halott is kilépett a századok éjszakájából: Quintus Aelius Apollonius.

Egyetlen sírfelirat az ókori élet színes jeleneteinek egész sorát varázsolja eléink. Látjuk az ifjú katonát az íjászeszed gyakorlatain, látjuk beteg a római fürdőben, látjuk sorvadni a szülői házban. Látjuk megszorodott édesanyját, aki a sírfeliraton legdrágább gyermekének nevezi őt s látjuk bánatos kis hűgát, aki ugyancsak nagyon gyászolhatta, hogy az ő nevét is felvésték a koporsóra. Látjuk az ulcisiai tanácsnok megdöbbenését, amikor derék fiatal rokona meghalt, látjuk a zokogó anyát, amint megbeszéli vele a sírfeliratot s látjuk a kőfaragókat, amint nagy igyekezettel vésik a vers szokatlanul hosszú sorait a koporsó feliratmezejére s közben bizony egy-egy helyesírási hibát is elkövetnek. Látjuk a szomorú temetést és aztán a napok hosszú sorát, amikor az anya és a testvér ott üldögélnek a sírkertben, megöntözik a virágokat s könnyes szemmel olvasgatják a megindító feliratot.

Quintus Aelius Apollonius, a fiatal katona, eltűnt örökre. Koporsója ott áll most a Nagyszombat-utca forgatagában, a véres játékok egykori arénája mellett. Ebben az épületben valamikor bőven omlott a vér és irgalmatlanul aratott a halál. Minduntalan felhangzott a

kegyetlen Nemesis istennő zord és sötét kacagása. És íme, most a véres falak tőszomszédságában az élet himnusza harsan: megszólal a költő, Lupus, aki az élet diadalát hirdeti. A költő, aki 1700 évig szunnyadt s most, mikor kilépett ismeretlen századok ködfüggőnye mögül, az élet örömét és szépségét hirdeti a késő utódoknak.

DR. POMPEIUS CARPUS.

De hiába minden epikureista vers, az ókori élet sem állott csupa gyönyörűségből: éppen annyi volt benne a szomorúság és a szenvedés, mint a mai életben. Ezért hamis volna a kép, amelyet képzeletben erről az életről festegetek, ha nem mutatnám meg a szomorú oldalát is: a betegségeket és a szenvedéseket. Az ókori ember nem akart egyedül maradni az élet semmi viszonylatában, legkevésbé akkor, mikor szenvedések és betegségek látogatták meg. Azért alkotta meg már a messzi ezredévek képzelete Aesculapius istent, hogy minden betegségben hozzá lehessen folyamodni, az ő segítségét kérni. És éppen így folyamodtak a betegségekben és szenvedésekben leánya, Hygia segítségéhez is.

Aesculapius és Hygia évezredek óta együtt vannak, előbb az ókoriak képzeletében és hitében, azután a fogadalmi oltárokon s végül manapság is, a gyógyszertárak cégtábláin. Epidaurosból származott tiszteletük, már a régi görög századokban átkerült Rómába és aztán meggyökeresedett az egész birodalomban. Pannoniából különösen sok Aesculapius-emlék került elő. Egy kezdetlegesen faragott domborműves tábla úgy ábrázolja az istent, amint botjára csavarodik a kígyó s mellette áll Hygia, jobbkezában kígyó, amely az istennő balkezában tartott tálba nyújtja a fejét. Ez az ábrázolás örök típusát teremtette meg a kettős istenségnek.

Abban az időben, amikor Aelia Sabina hangversenyezett Aquincumban, nemcsak boldog és elragadtatott ember volt a városban, hanem beteg is bőven; közülük az egyik éppen akkor gyógyulhatott meg: Artemidorus, a II. legio börtönőre, éppen akkor állított oltárt a kettős istenségnek. Ugye, milyen érdekes, hogy Aquincumból már két börtönőr ismerősünk van? Valamivel később a daciai Ad Mediam (Mehádia) fürdőhelyen emelt oltárt a gyógyítás isteneinek Marcus Aurelius Veteranus, a XIII. ikerlegio parancsnoka. A tábornok úr nyilván köszvényes volt, hogy Mehádia gyógyvizeiben keresett gyógyulást; hogy pedig a fürdő használt neki, azt is felreérthetetlenül elárulja az oltár felirata, amelyen Aesculapiust és Hygiát nagy és jóságos isteneknek nevezi. Aligha hálálkodott volna így, ha tovább is kínozta volna a köszvény.

Ahol szőlő van, ott Liber Pater oltárokat találunk, ahol kert vagy erdő, ott Silvanust, ahol amfiteátrum, ott Nemesis-oltárokat s éppen így, ahol gyógyvizek vagy melegforrások vannak, mindenütt ott találjuk Aesculapius és Hygia oltárait. Ilyen oltárt találtak az esztergomi melegforrásoknál is; a Várhegy tövében és a mostani fürdő helyén már a rómaiak is gyógyulást kerestek. A két hőforrás közti területet ajándékozta valamikor IV. Béla király a hercegrímásnak szolgálakások céljaira. De nemcsak a tábornok járt a gyógyfürdőkbe, hanem a közkatona és a veteránus is. Olyasféle lehetett a régi fürdőélet, amilyent Szerbiában láttam néhány évvel ezelőtt Vrnjačka Banja gyógyfürdőn: urak és parasztok együtt sétáltak a fürdőparkban, egymás mellett laktak, akár a legdrágább szállodákban is, holott ez a fürdő igazán a divatfürdők közé tartozott. Efféle demokrácia uralkodhatott Rómában is. Egy gyulafehérvári veteránus, Caius Julius Frontonianus, hálaoltárt emelt a két gyógyító istennek, mert visszaadták a szeme világát. Alsóilosván találtak egy hálaoltárt, amelyet viszont Caius Julius Asianus huszárezredes állíttatott, a felirat szerint azért, mert visszanyerte egészségét. Brigetio valóságos kegyhely lehetett, legalább is erre mutat a sok fogadalmi ajándéktárgy: kezek, lábak, szemek, egyéb testrészek, amelyeket éppen úgy fölakasztottak az isten szentélyében, vagy letettek a szobrára, mint manapság a templomokban az ezüst és arany szíveket, lábakat, kezeket és karokat. Aesculapius-szobor is került elő Brigetio földjéből, még dombormű is. Jellemző, hogy a szobor márványból van és eredetije bizonyára pergamoni művészi munka lehetett. De ugyancsak Brigetióból került elő Hygia szobra is. Brigetio főpapja, Quintus Ulpius Felix oltárt állított Apollónak és Hygiának, a szőnyi gyógyforrás közelében, amelyet az egészség forrásának (Fons Salutis) nevez. Fogadalmi ajándékokat, főleg ilyen testrészeket, igen sokat találtak Pannonia területén is. Valaki a fogadalmi táblájára két fület faragtatott ki és verses felirat kíséretében akasztotta fel az isten szentélyében:

E füleket Cutius Gallus fogadalma fejében
Gyógyultan, Hygia, ím felajánlja neked.

Bizonyos, hogy a gyógyvizek meggyógyítottak némely betegségeket, de az is bizonyos, hogy a csodákat már az ókorban is elsősorban a hit művelte. Így állított Aquincumban a II. legio egyik törzstisztje, Lucius Serenius Bassus hálaoltárt Jupiternek, mert igen súlyos betegségéből felgyógyult. Bassus, úgy látszik, nem volt Aesculapius és Hygia híve: ő mindjárt a legnagyobb és leghatalmasabb istenhez folyamodott. A mehádiai víz gyógyító erejét dícséri Junia Cyrilla egy hálafeliratban, amelyen megköszöni a két gyógyító istennek, hogy hosszú betegségéből, úgyszólván a sír széléről, visszahívták az

életbe. Némelyik ember csakugyan megmakacsolta magát és nem a gyógyító istenekhez, hanem a maga külön isteneihez fordult gyógyulásért. Ilyen volt Quintus Vibius Amillus, Sarmizegetusa császári főpapja, aki a gyógyító Herculesnek állított oltárt Mehádián, mert kisleányát, Julianust, meggyógyította. Úgy látszik, a főpap nagy tisztelője volt Herculesnek. Ugyancsak Hercules tisztelője volt az a Calpurnius Julianus, az V. macedon legio parancsnoka és Moesia császári helytartója, aki hálaoltárt állított Herculesnek, Mehádia helyi istenségének (Genius Loci) és a meleg forrásoknak. Az a Frontonianus, akiről az imént beszéltem, ugyancsak biztosította magát, mert a hálaoltárt nem csupán Aesculapiusnak és Hygiának szentelte, hanem «a többi isteneknek, istennőknek és e hely szellemeinek». Ezt a felíratot, amely Frontonianus csodás meggyógyulásáról beszél, már 1590-ben ismerték.

Azokat a gyógyfürdőket, amelyekben ma beteg emberek ezrei keresik a gyógyulást, javarészt már a rómaiak is ismerték. Ismerték a mai Bath (Aquae Sulis), Baden (Aquae Helveticae), Baden-Baden (Aquae Aureliae), Wiesbaden (Aquae Mattiacae), Aix (Aquae Sextiae), Toplica (Aquae Iasae) fürdőit, és természetesen ismerték az óbudai római fürdőt. Nemesak ismerték, hanem használták is valamennyit. A horvátországi Toplica fürdő ókori mását már az öreg Plinius emlegeti és elmondja róla, hogy leégett, de Nagy Constantinus újra építtette. Éppen az iménti sétánkon láttuk, hogy Apulum, Solva, Brigetio gyógyvizeit ugyancsak ismerték és használták.

Az aquincumi polgárváros és katonaváros fürdői nemesak üdülést és szórakozást nyújtottak, hanem valósággal gyógyfürdők is voltak, hiszen láttuk aquincumi sétánkon, hogy ezeknek a fürdőknek a vizét a Római-fürdő forrásaiból vezették. Aquincumban hét katonai és hat polgári fürdő volt, amiből nyilvánvaló, hogy az akkori lakosság-nak bőven volt alkalma tisztálkodásra és gyógyulásra is. A polgárváros három nagy fürdője minden kényelmet megadott Aquincum lakosainak. Különösen kényelmes lehetett Atilia Firma őnagysága magánfürdője, amelynek külön férfi- és nőosztálya volt; egyébként a fürdőkbe csak a férfiak járhattak. A nagy fürdőben még oltárt is találtak: valaki a Szentséges Fortunának emelte, bizonyára azért, mert mint egészséget ajándékozó istennőt is tisztelték Aquincumban. A Flórián-téri nagyszabású katonai fürdőt már 1778 óta ismerik.

Meglehetősen gyér emlékek ezek, mégis pontos fogalmat adnak Aquincum ókori fürdőiről. Hogy a Gellérthegy gyógyvizeit használták-e, nem tudjuk, erre eddig nincs semmi bizonyíték. Nem lehetetlen azonban, hogy észrevették a források gyógyító erejét; Raevius ezredes, mikor hajóján Daciába indult, holmiféle bódékat látott a parton, a hegy tövében s bottal járó betegeket: alighanem ott fürödtek a gyógyító iszapban. Aquincum földjében múmiákat is találtak; két múmiasír került elő és a sok századév után elvégzett

orvosi vizsgálat megállapította, hogy az egyik múmia, egy öregasszony, reumás volt. Nyilván azért kapott múmiatemetést, mert valamelyik egyiptomi vallásnak volt a híve.

A két dunai tartomány területén nagyon sok gyógyfürdő volt; ahol nimfáknak szentelt oltárt találunk, ott bátran feltételezhetjük a gyógyforrásokat. Ismerték már a római tartomány lakosai Balf gyógyító vizét, a Fertő partján; az ásatások igazolták, hogy itt már római telep is volt; már a rómaiak medencébe foglalták a források vizét és sűrűn felkeresték. Az erdélyi Kiskalán római kori neve Ad Aquas volt, ami arra utal, hogy gyógyfürdőnek használták; még most is megvan a sziklába vágott vízmedence. Bizonyosan volt gyógyfürdő Dunaalmáson és Pátyon is. Különösen Ad Mediam vizét és forrását emlegetik hálásan a feliratok. Kiskalán gyógyfürdő-szerepe bizonyítható, mert a gyógyforrások közelében római épületmaradványok kerültek elő. Akkoriban szokás volt a gyógyforrásokba pénzt és értéktárgyakat dobálni, hálából és emlékül. Nagyon sok olyan római poharat találtak a gyógyforrások fenekén, amelyek mérföldkö alakúak voltak s nyilván azt akarták mondani, hogy az illető nagyon messziről zárandokolt ide meggyógyulni. Algyógy, vagy ahogy régebben nevezték: Feredő Gyógy, valószínűleg a daciai Germisara helyén épült; itt a nimfáknak állított oltárt egy igen előkelő úr, Marcus Statius Priscus Licinius Italicus, császári helytartó. Nagy úr lehetett, hogy ennyi neve volt; mikor ezt a hosszú nevet elolvasom, önkéntelenül is mai előkelő urak öt-hat nemesi előneve jut eszembe. Az esztergomi gyógyforrások közelében találták meg azt az előkelő és drága oltárt, amelyet egy romanizálódott barbár úr, Caius Julius Commodus Orfitianus állíttatott a gyógyító nimfáknak, vagy amint ő írta: az «orvos-nimfáknak». Ez a felirat Pusztamarótra került Esztergomból, valószínűleg akkor, amikor Estei Hippolit, a gyermekbíboros, villát építtetett ottani erdejében.

Ismételten találkoztunk katonák neveivel a hálaoltárokon; arra kell gondolnunk, hogy a sok hadjáratban, szélben, esőben, viharban, télben, fagyban a katonák gyakrabban lettek reumások, mint a polgáremberek itthon. De az sem csoda, hogy ezeknek a hálaoltáraival is gyakran találkozunk, hiszen római vagy keleti ember, akár katona volt, akár polgár, könnyen szerezhette reumát a zord pannoniai és daciai éghajlat alatt. Aquincumban állíttatott oltárt a nimfáknak Marcus Foniatus Verus, Aquincum főpapja, aki a gyógyvizeket használta és valóban meg is gyógyult. Kár, hogy ez a kő már elveszett: Mátyás király idejében még megvolt, még pedig a budai Szentháromságtemplom előtt. A főtisztelendő úr megemlíti a hálaoltáron, hogy a nimfák nagyon is megérdemelték ezt az oltárt, kegyes segítségükért: nyilván meggyógyult a derék Foniatus. Pátyon olyan fogadalmi oltárt találtak, amelyet egy aquincumi polgármester, Marcus Valerius Carus

állítatott. A polgármester úrnak, úgy látszik, nem használt a Római-fürdő vize; fogta magát, elment Pátyra, ott valószínűleg meggyógyult, mert hálaoltárt emelt az «örök nimfáknak», vagyis a soha el nem apadó gyógyforrásoknak. Algyógyon (Germisara) került elő egy hálafelirat, amelyet bizonyos Bassus nevű úr állítatott, «a hullámok királynőjének», amint ő mondja, vagyis a nimfának:

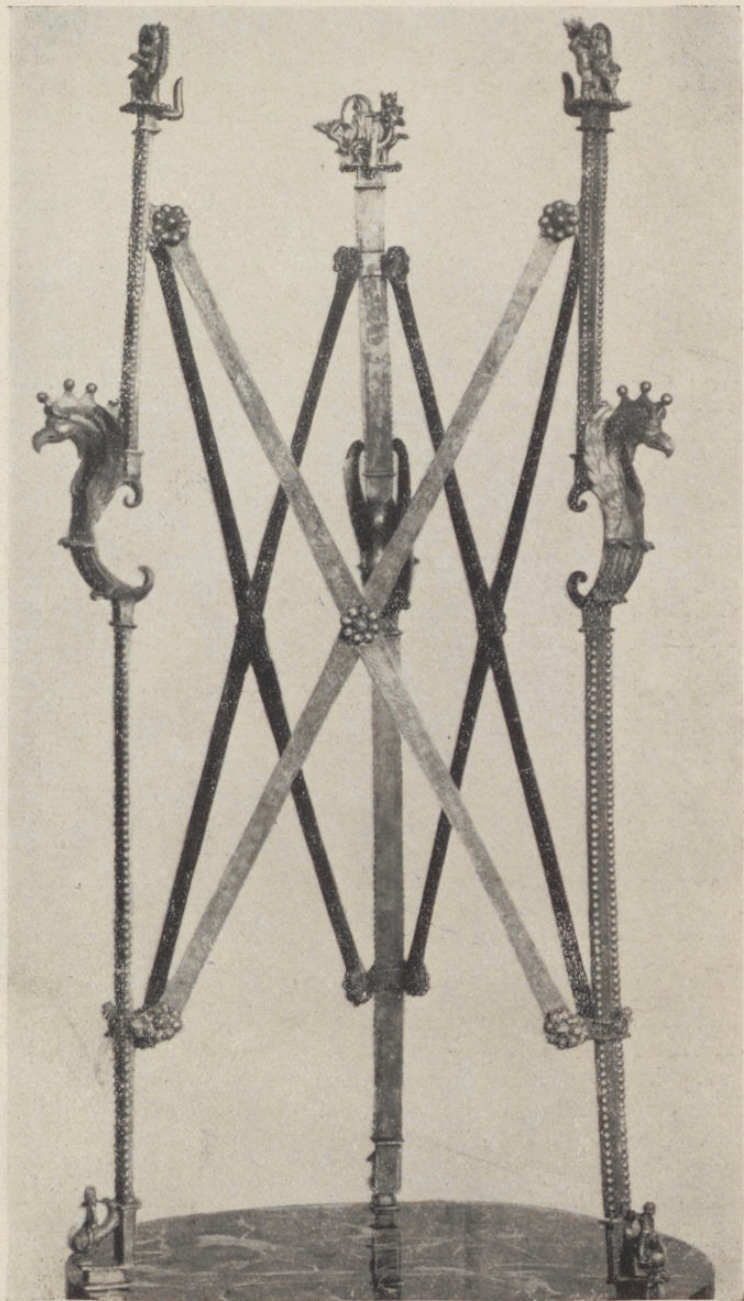
Márványból faragott oltárral hódolok íme:
Hévvizek úrnője, nimfa, kit áld ligetünk.

A magyar fordítás nem egészen híven adja vissza az eredetit, mert Bassus úr a nimfát nemcsak a hullámok királynőjének, hanem a «liget ékességének» is nevezte. Nyugodjunk bele, Bassus jobban tudott verset írni, mint magyar fordítója.

Azonban csodálatos volna, ha az ókorban csak maguktól gyógyultak volna meg az emberek és legfeljebb az isteneket és a forrásokat használták volna fel gyógyító eszközökül. Nem, már az ókorban is gyógyítottak orvosok. Igaz, hogy a néphumor szeretett tréfálkozni rajtuk, mint ahogy ma is igen népszerűek az orvos-adomák; hogyne, az orvos nemcsak megmentője az embernek, hanem a beteg valóságos vészmadarat lát benne, különösen az egyszerűbb és műveletlenebb nép. Hiszen azt tartja, hogy meg is hal már az az ember, akihez orvost kell hívatni. Trimalchio vendégei egyszerű emberek, vidéki iparosok, tehát nem csodálatos, hogy szívük egész őszinteségével kicsúfolják az orvosokat. Azt mondja valakiről az egyik: «Az orvosok pusztították el, mert hiszen mi az orvos? Semmi egyéb, mint a lélek vígasztalója.» Úgy érti, hogy nem tud az orvos semmit sem, csak beszélni, biztatni, vígasztalni; csak éppen gyógyítani nem tud.

A néphumornak már akkor sem volt igaza. A görög és római orvostudomány komoly és számottevő tudományág volt már a Krisztus előtti századokban. A Kr. e. V. században élt, írt és dolgozott a nagy görög orvos, Hippokrates, akinek méltó utóda volt a római Galenus (Kr. u. II. század). Nem kell elolvasnunk Hippokrates műveit, nem kell belemélyednünk az ókori orvostudomány titkaiba, elegendő elolvasnunk egy ókori orvosi eskümintát, hogy lássuk: milyen komolyan fogták fel az ókori orvosok hivatásukat. Ime, a Kos szigetén virágzó orvosi egyetem eskümintája:

«Esküszöm a gyógyító Apollóra, Asklepiosra és Hygieiára és Panakeiára és valamennyi istenre és istennőre, akiket ezennel tanúkul hívok, hogy minden erőmmel és tehetséggel megtartom következő kötelességeimet: tanáromat, akitől e tudományt tanultam, úgy fogom tisztelni, mint szüleimet, hozzájárulok eltartásához, szükség esetén segíyem is, utódaikat testvéreimnek tekintem, oktatom őket ebben a tudományban, ha erre szentelik magukat, még pedig díjtalanul; továbbá az orvosi tudományt áthagyományozom fiaimra és mesterem

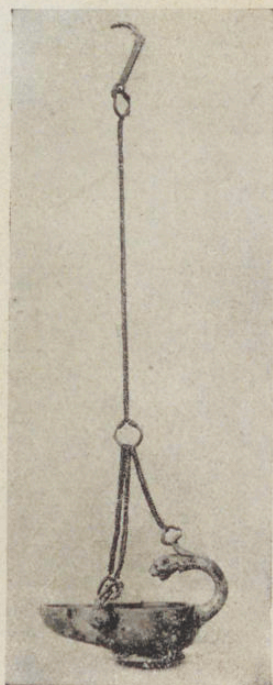
Ezüst tripus (asztalváz).

Az óbudai «aransír» leletei.

Jupiter Dolichenus.

Függő bronzmécses.

Agyagméces a három gráciával.

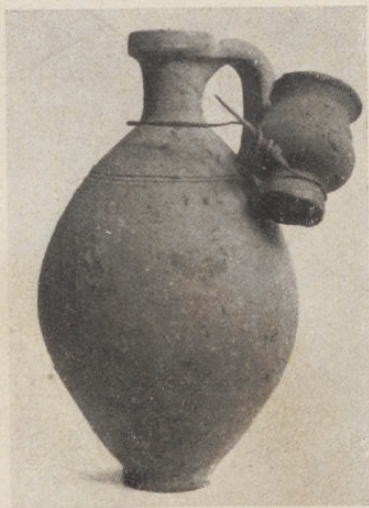
Silenos, a Pacatus-gyar díszítőmintája.

Vámmentes áru bélyegzője.

Januarius igyál, élni fogsz!

Kancsó és pohár.

Pannonia Geniusa.

Dacia Geniusa.

«Királyt adott a kvádoknak».

Hadrianus

Diocletianus.

Az eskütéri vár kapuja Diocletianus érmén.

faira és azokra, akik az orvosi esküt leteszik, másra azonban nem. Tehetségemhez és tudásomhoz mértén fogom megszabni a betegek életmódját az ő javukra és mindent elbáritok, ami árthatna nekik. Senkinek sem adok halálos mérget, akkor sem, ha kéri és erre vonatkozólag tanácsot sem adok. Hasonlóképpen nem segítek hozzá egyetlen asszonyt sem magzata elhajtásához. Tisztán és szentül megőrzöm életemet és tudományomat. Sohasem fogok hólyagkövet operálni, hanem átengedem ezt a szakorvosoknak. Minden házba a beteg javára lépek be s őrizkedni fogok minden károkozástól, főképpen szerelmi élvezet céljából, férfiak és nők, szabadok és rabszolgák testén egyaránt. Amit kezelés közben látok, vagy hallok, — vagy akár kezelésen kívül is a társadalmi érintkezésben — azt nem fogom kifecsegni, hanem titokként megőrzöm. Ha ezt az eskümet megtartom és nem szegem meg: örvendhessek életem fogytaig tudományomnak s az életnek, de ha esküszegő leszek, szakadjon rám minden átok és szerencsétlenség».

Ez az eskü most kereken 2500 éves.

Majdnem hatvanezer főnyi volt Aquincum polgári lakossága és nemcsak ezeknek egészségügye, hanem a barbárokkal folytatott szüntelen csetepaték is sok dolgot adhattak az orvosoknak és éppen ezért valószínű, hogy sok orvos működött a városban. A katonák egészségügyét külön katonaeorvosok gondozták, sőt külön orvosok volt a gladiátoroknak is. A katonaságnál különféle rangú orvosok működhettek, legalább is a sírfeliratok külön beszélnek kórházi orvorról, katonaeorvorról és «rendes» katonaeorvorról. Hogy mi lehetett köztük a különbség, ma már nem világos; csak annyi bizonyos, hogy komolyan és rendszeresen gondoskodtak a katonák egészségügyéről. Egyik aquincumi orvorról irodalmi adatunk is van: a híres Codex Justinianus beszél a II. legio orvosáról, Aulus Numisiusról. Semmi egyebet nem tudunk róla, de bizonyosan tudjuk, hogy a legio ezred» orvosa volt. Valószínűnek tarthatjuk az adatokból azt is, hogy az orvosok nem voltak tiszti rangban, mert csak egyszerűen «katona» néven nevezi őket a felirat, sőt az egyik orvost egy közkatonával együtt temették el közös sírban. Viszont a feliratok arra mutatnak, hogy valószínűleg törvényes házasságot köthettek, talán ez volt az ő külön kedvezményük. Onnan tudjuk ezt, hogy az egyik legio orvosának a felesége állítottatott síremléket. Tudomásunk van egy Titus Aurelius Numerius nevű orvorról, aki a XXII. legio ezredorvosa volt. Ez a legio Moguntiacumban (Mainz) állomásozott s az ezredorvost mégis itt temették el Aquincumban; valószínűleg azért, mert a legiónak egyik különítménye itt szolgált, de az is lehet, hogy csak átutazóban volt itt az orvos, vagy valami kiküldetésben. Ez az az orvos, akit egy ezredbeli közkatonával együtt temettek el. Valószínű, hogy a közkatona, Caius Julius Mercator ugyanakkor halt meg.

mikor az ezredorvos, sőt nem lehetetlen, hogy valami szerencsétlenség következtében. Ime, így pótolja a régész képzelőtehetsége a pontos adatok hiányát; így eleveníti meg a homályba vesző ókori életet. Az I. legio orvosa, Aemilius Decimus, oltárkövet állít feleségének; tehát ismét bizonyosság arra, hogy az orvosok nősülhettek. Valószínű, hogy ez az orvos is, akit a felirat «rendes» orvosnak nevez, az I. legio valamelyik különítményében szolgált, mert az asszony sírkövét Környén, Tata mellett találták meg. Erről írja Weszprémi István 1778-ban, négykötetes latinnyelvű magyar orvostörténelmében, hogy mikor a sírt megnyitották, az asszonynak a ruhája még meglehetősen ép volt.

Aquincumban, a Victoria-téglagyár területén, a régi temetőben találták meg Caius Nundinius Optervius katoniorvos sírját; feliratából megtudtuk, hogy tizenhárom évet szolgált. Ugyancsak Aquincum földjéből került elő a II. legio orvosának, Tiberius Martiusnak sírköve; ez a Tiberius Martius a legio kórházának orvosa volt és a II. sz. közepén halt meg. Ismerjük a legiónak olyan orvosát is, aki messze idegenben halt meg, Carthagóban: ott találták meg a sírját. Ez a Marcus Callinicus valószínűleg itt szolgált, azonban visszament Afrikába és mint nyugdíjas ott töltötte öreg napjait s ott is halt meg.

Polgári orvosokról is van tudomásunk, sajnos, csak kevésről. Caius Julius Filetio aquincumi orvos Afrikában született, mint sírfelirata elmondja és már harmincöt éves korában meghalt. Szülei túléltek és ők állíttattak neki síremléket. Koporsója régen a budai Szent János-templomban volt. Milyen furcsa a halottak sorsa: a pogány orvos a keresztény templomban pihent; azaz, hogy csak jelképesen, mert hamvai már régen szétszóródtak. A másik aquincumi polgári orvos Sextus Pompeius Carpus; sírja ugyancsak a Victoria téglagyári temető területén került elő, és most ott áll az aquincumi múzeum előtt, abban a hangulatos fasorban, amelyet kétoldalt üres koporsók szegélyeznek. Szarkofágja azért is érdekes, mert a kőfaragó mindenféle mesterjeleket faragott bele. Felirata elmondja, hogy szíriai származású ember volt, Antiochiában született. Valószínű, hogy tanulmányait is ott végezte, mert Antiochiában az ókorban híres orvosegyetem volt.

A legrégebb ókori törvények tiltották, hogy szabadon született nők orvostudománnyal foglalkozzanak. Hyginus, az ókor egyik leg-híresebb kivonatolója, feljegyezte egy Agnodice nevű orvosnő történetét. Az orvoskisasszony természetesen csak úgy szerezhette meg képesítését, hogy haját levágatta, férfiruhába öltözött és úgy végezte el az egyetemet, hogy senki sem ismerte fel. Egyszer nőbeteghez hívták, de az illető beteg semmiképpen sem akarta engedni, hogy megvizsgálja, mert szégyellte magát. És ekkor Agnodice, hogy hivatását teljesíthesse, leleplezte magát előtte. Meg is gyógyította és mint

Hyginus beszéli, ez olyan hatással volt az athéniekre, hogy megváltoztatták a régi törvényt és megszüntették a tilalmat. Valóban számos orvosnőről van tudomásunk az ókorból; egy hispaniai sírkövön olvastuk Julia Saturnina nevét: a sírkő azt mondja róla, hogy páratlanul kitűnő orvos volt. De jó ismerősünk Asillia Polea, az afrikai leptis-magnai kórház doktorkisasszonya is.

A sírok vallanak; a sírok mondják el azt is, mily tökéletes fölszereléssel dolgoztak az ókori orvosok. Aki látta Nápolyban a múzeum pompás orvosi műszergyűjteményét, az mindjárt megállapíthatta, hogy majdnem minden olyan műszert ismertek, amellyel a mai orvosok is dolgoznak. Műszerek és műszerdobozok mindenütt kerültek elő, ahol egyéb ókori emlékek. Aquincum is bőven ontotta az orvosi műszereket, Pannonia és Dacia egész területe is. Itt Aquincumban az Aranyhegyi-árok mentén két orvosi sírt is föltártak s mindegyikből apró mérlegek, csipeszek, kések, kanalak, tűk kerültek elő. Ugyanilyeneket találtak Szombathelyen is. De bámulatos az a változatosság, amelyet a pannoniai és daciai orvosi műszerleletek egyáltalán mutatnak. Bronzból, vasból, acélból és egyéb fémekből készültek a műszerek, rendszerint egy darabból, sőt van olyan darab is, amely egy nyélen két műszert mutat; vannak csontműszerek; sok a gyógyszerés kenőcskanál. Maradt köpülőző, szaruból és bronzból; afféle henger ez, egyik vége nyitott, azon át felmelegítik benne a levegőt, aztán a hengert ráteszik a sebre, amelyet késsel vágnak a bőrön és így szívják vele a vért. Vannak sebészi tűk, amelyekkel sebeket és vágásokat varrtak be, maradtak hengeres műszertokok, lecsavarható fedéllel; Brigetióban olyan tok is előkerült, amelyben még benne voltak a műszerek. Maradt gyógyszerdoboz, több rekesszel, az egészet bronz fedél zárta el, és maradtak finom bronzmérlegek. A Magyar Nemzeti Múzeumban őriznek egy foghúzó műszert: gyökérfogó ez, olyan mint a mai legtökéletesebb fogorvosi eszköz. Igen változatos fogászati eszközök kerültek elő Apulum földjéből; nemcsak bronzdíszek szépek, hanem fogószerkezetük is kiváló. Kevesen hinnék, ha a leletek nem bizonyítanak, hogy az ókori orvosok éppen úgy végeztek fogtömést, mint foghúzást, sőt fogakat és fogsorokat is helyeztek be a hiányzó fogak helyébe. Az érzéstelenítés bizonyos módjait is alkalmazták már.

Sétáinkon egy ízben Brigetióban jártunk, éppen akkor, amikor Valentinianus császár agyvérzést kapott és hirtelenében nem tudtak orvost keríteni. Brigetióban tehát pillanatnyilag orvoshiány volt, mert a császár az orvosokat mind elküldte a csapatokhoz, hogy leküzdjék a dühöngő járványt, ami valószínűleg pestis lehetett. Ebből következik, hogy a legio székhelyén különben bőven lehetett orvos. Ugyancsak számos orvossal dolgozhatott az aquincumi katonakórház is, hiszen terjedelme mutatja, hogy többszáz beteget elláthatott.

Névszerint ugyan csak egy orvosáról van tudomásunk, de természetesen egy orvos nem láthatott el ennyi beteget. Óbudán, a mai Miklósetca táján, volt a katonakórház, amely folyosórendszerrel épült: a folyosókról nyíltak az előteres betegszobák s a kórház egyébként, hogy mai kifejezést használjunk, minden kényelmet megadott a betegeknek. Azonosítása néhány felirat révén sikerült: Tiberius Martius, a kórház orvosa, fogadalmi oltárt állított Aesculapiusnak, de ugyancsak oltárt állított, ezúttal Aesculapiusnak és Hygiának, a kórház gondnoka, Titus Venusius Aper is. Ez az Aper tulajdonképpen a legio altisztje volt, de itt a kórházban mint egészségügyi hivatalnok szerepelt; az ő gondja volt a betegek elhelyezése, ruházása és ételmezése. Mellette a capsariusok, vagyis ápolók segédkeztek az orvosoknak; tudomásunk van két ilyen ápolóról is, az egyik Aelius Munatius, a másik Septimius Bauleus; sírkövük kötözőszeres táskával ábrázolja őket. De nemcsak oltárköveket emeltek a kórház emberei, hanem az egyik, bizonyos Aurelius, a II. legio katonája, templomot is építtetett a kórház Geniusának, még pedig, — mint felirata büszkén hozzáteszi: — saját költségén. Az aquincumi Pacatus-gyár kútjaiban fahordókat találtak, melyeket a kút kibélelésére használtak fel. Már elolvastuk a vámpecsétet, amelyet rásütöttek ezekre a hordókra s amely elárulja, hogy a bennük szállított árút vámmentesen kellett kiszolgáltatni a kórház céljaira.

Különösen sok emlékünk maradt a pannoniai és daciai szemorvosokról. Az ókornak kimondhatatlanul nagy csapása volt az egyiptomi szembetegség és ezen igazán csak a tökéletesebb újkori orvostudomány tudott segíteni. Nagyon sok volt tehát a szemorvos s ezek rendszerint maguk készítették a kenőcsöket is. Mindig készen voltak náluk a különféle kenőcsök, még pedig rúdalakban s ezekbe, mikor még puha volt az anyag, belenyomták bélyegzőjüket, amelyen rajta volt az orvosság neve, a betegség, amelyre használták és az orvos neve. Az ilyen biteles orvosságrudacsokból meglehetősen sok maradt ránk és innen ismerjük az ókori szemorvosok egész sorát. Daciában a mai Csákiigorbó területén került elő Publius Corecolonus szemorvosnak egyik készítménye szemgyöngöseség ellen; a bélyegző így mondja: «a sötétség ellen». Ugyancsak Daciában működött Titus Attius Divixtus szemorvos, akinek sokféle orvossága és receptje maradt ránk, de ránk maradt némelyik bélyegzője is; az egyik valami zöldes kő, mintegy 10 cm hosszú, 5 cm széles és körülbelül 1 cm vastag. Az egyik kenőcs szemgyöngöseség esetén használandó, a másik heveny gyulladás esetén, a harmadik régi seb kezelésére jó, a negyedik azt is elárulja, hogy tojásfehérjével kell eldörzsölni, mikor feloldják. Egy szombathelyi felirat közli az utókorral Alcimius szemorvos úr nevét; ezúttal nem bélyegző alakjában, hanem négyszögletes üvegpalack fenekén kétszer egymásután szerepel az orvos s mellette az orvosság

neve : «Alcimii paccianum», azonban az orvosságról semmi közelebit nem tudunk. Brigetióban híres szemorvos volt Tiberius Claudius Themison. Ennek megmaradtak a bélyegzői is ; steatitból vagy szerpentinkőből készültek és negatív írással van meg bennük az orvos, a gyógyszer és az oldószer neve. Egyik kenőcse heveny szemgyulladásnál használandó, még pedig tojással eldörzsölve, vagyis oldva. Ez az orvosság a ma is használt myrrha-collyrium. A tartományokban mindenütt sok kenőcsöt találtak így rúd-alakban ; ezek közül az érdekesebbek St. Germain en Laye múzeumában vannak ; ezeket 1854-ben Reimsben találták.

Kuruzslók is akadtak az orvosok mellett, a tartományokban is, mint Rómában és mint mindenütt az egész világon. Az emberiség babonásabb fele szívesebben vette igénybe a titokzatos hókuszpókuszokat, ráolvasásokat, varázslatokat és boszorkányos kotyvalékokat, mint a tudomány segítségét. Innen a Duna mellékéről ismerjük egy javasasszony nevét ; igazán elmondhatjuk rá : «nomen est omen» : mert Sibyllának hívták. A felirat elmondja róla, hogy ő árulja a Crocomagma nevű orvosságot; az orvosok ma sem tudják megmondani, hogy mi lehetett ; neve után ítélve valószínűleg valami sáfrányfőzet.

Íme, már az ókorban sem mindig szívesen vették igénybe az orvosok segítségét ; kuruzslókhoz fordultak, javasasszonyokat kerestek fel és a háziszerek tömegét használták ; minderről irodalmi adataink vannak. Ezzel a magatartással együtt járt az orvosok kicsúfolása és vádak hangoztatása az orvosok ellen. Igaz, hogy az orvosok csakugyan nem tudnak minden beteget meggyógyítani, de hát ők ezt nem is állították sohasem. Az egyszerű nép azonban megköveteli tőlük, hogy mindenkit gyógyítsanak meg és ha egy beteg meghal, akkor az orvost okolják érte. Egy brigetiói feliraton bizonyos Caius Dignius Secundianus panaszkodik, hogy mélységesen gyászolja jámbor és jóságos feleségét, aki mintaképe volt a szemérmes és tökéletes asszonynak. Elmondja, hogy az orvosok okozták halálát, s annál nagyobb a fájdalma, mert felesége akkor halt meg, amikor ő éppen nem lehetett mellette : távol volt Brigetiótól. Kétségtelenül rendkívül szomorú lehetett a huszonnyolcéves fiatalasszony halála, de bizvást kételkedhetünk benne, hogy az orvosok voltak az okai.

Akkor, amikor Raevius ezredes egyenruhájában jártam az ókori világot, Rómában részt vettem a híres Galenus egyetemi orvostanár néhány előadásán és ott igen sok orvossal találkoztam. Természetesen a birodalom minden részéből jöttek orvosok erre a továbbképző tanfolyamra és volt alkalmuk megcsodálni a római orvosok tudományát és jómódját egyaránt. Sok orvos kozmetikával foglalkozott, mert ez pompásan jövedelmezett. De divatos betegség volt a császárkorban a sokféle bőrkiütés is. Akkor ismerkedtem meg egy Quintus Stertinius nevű ekeóma-szakorvossal, aki néhány év alatt négymillió sestertiust

keresett (vagyis több mint egy millió pengőt). Hilarus doktor úrral is megismerkedtem : ez volt a legkiválóbb kozmetikus abban az időben. Ott láttam a birodalom leghíresebb szemorvosát, Publius Decimius Eros Merula urat, aki valósággal prófétája volt akkoriban a szemészetnek. A tanfolyamra eljött dr. Pompeius Carpus is Aquincumból és szemtanúja voltam, amikor megismerkedett Asillia doktorkisasszonnyal s már akkor láttam, hogy a dolognak nem lesz jó vége. Nos, amint egyszer éppen Carpus doktor urat és Asillia doktorkisasszonyt bámultam és azt hittem, hogy a doktor úr a kisasszony érverését vizsgálja, mert kitartóan fogta a csuklóját és élénken magyarázott neki valamit, — abban a pillanatban izgatott asszony lépett be a csarnokba, odasietett Decimius Merula öméltóságához és valamit súgott a fülébe ; a főorvos ingerülten elutasította és odamutatott Helix doktor úrra, a kitűnő sebészre. Az asszony tehát ennek mondta el, hogy férje, Quintus Cornelius Euelpistes három nappal ezelőtt gyomorvérzést kapott és a házi orvos sehogy sem boldogul vele, bár agyongyötri orvosságaival és jeges borogatásaival. A történet folytatását így jegyeztem be ókori naplómba :

...Euelpistes jómódú papírgyáros volt, gyárából kerültek ki a legfinomabb levélpapírosok, sőt a Hieratica, Isiaca és Livia védjegyű finom írópapírosokat ő maga találta fel ; a császári ház tagjainak is ő szállította a levélpapírost. Különösen kedvelték a szerelmesek az Eros nevű színes levélpapírost, Euelpistes cégének különlegességét. Maga Euelpistes is sokáig ezen a papíroson levelezett mostani feleségével, a gyönyörű Terentia Flavolával. Nagy szerelem volt ez, mindenki tudta s annál szomorúbb, hogy a huszonhétéves férfi hirtelen halálos betegségbe esett. Az asszony egyik barátnője tanácsára kétségbeesésében elhatározta, hogy sebészhez fordul, hátha a gyors operáció segíthet férjén.

Valóban, a sebészek összedugták fejüket, aztán ketten drága pénzért vállalták az operációt s egy óra mulva már ott is dolgoztak a beteg ágya mellett. Nagyon jól tudták ugyan a vizsgálat után, hogy ezen a betegen már az operáció sem segít, de fejenkint négyezer sestertiust kereshettek az «üzleten» (mert már igazán csak üzlet volt ez!), tehát mégis elvégezték, állítólag azért, hogy az asszonyt megnyugtassák. De ezt egyelőre nem árulták el senkinek. A házi orvos erélyesen tiltakozott a sebészi beavatkozás ellen, de a szerencsétlen beteg most már menthetetlenül a sebészek zsákmánya volt. Az asztalon ott csillogott a bronz műszerdoboz, előkerültek belőle a finom kések, csiptetők, tűk, ollók és fogók, a másik orvos pedig az altatógombákat itatta át érzéstelenítő növényi oldatokkal, amelyeknek hatóanyaga a scopolamin volt, aztán az oldattól csepegő gombákat rákötözte a beteg szájára és orrára, úgy hogy Euelpistes hamarosan elkábult és elaludt.

...Nem is ébredt fel többet.

...A fiatal özvegy éktelen felháborodásában és gyászában elhívatta Galenus orvostanárt, aki megnyugtatta az asszonyt, hogy férje sajnós, menthetetlen volt és az operáció nem használt ugyan, de már csak az használhatott volna, tehát tőle telhetőleg mentegette kártársait. Csakhogy a szerencsétlen fiatal özvegyet már senki sem tudta megnyugtadni; halálos haraggal fordult most már minden orvos ellen és maga szerkesztette meg férje sírfeliratát, amely a máig megmaradt márványtábláról kétségbeesetten sikoltja bele az évezredekbe a gyilkosság szörnyű vádját: «Itt nyugszik Euelpistes aki élt huszonhét évet, 4 hónapot, 11 napot. Élete virágjában ragadta el a hirtelen halál. Drága élet! Az orvosok összevagdalták és meggyilkolták.» Egész Róma erről az elkeseredett és igazságtalan sírfeliratról, erről a borzalmas vádról beszélt hosszú hetekig, míg végre Galenus közbelépésére Septimius Severus császár eltávolíttatta a feliratos követ a Via Appia sírboltjáról; helyébe egyszerű felirat került, a kőbe vésett vádat pedig Minerva Medica, a Gyógyító Minerva templomában helyezték el engesztelésül. Galenus tanár úr pedig ezentúl minden bétén legalább egyszer igen élesen beszélt az orvosi felületesség ellen, erélyesen ostorozta a kapzsiságot és sikerült is az erkölcsös orvosi gondolkodást, a felelősségérzetet, az orvosi etikát elmélyítenie. Hetvenéves volt, mikor egyik előadása után karosszékében elszundított és többé nem ébredt fel.

...Asillia doktorkisasszony betegségére mégis csak Pompeius Carpus doktor úr találta meg az igazi orvosságot, bár nem tudom: orvosság volt-e az. Már Rómában sejtettem, hogy rossz vége lesz a dolognak s valóban, Pompeius doktor úr magával hozta Asillia doktorkisasszonyt Aquincumba. Egyelőre, úgy látom, nincs nagyobb baj: a házastársak boldogok, azt hiszik, hogy az élet minden bajára tudnak orvosságot, de egyelőre még semmit sem éreznek a bajokból. Egyetlen szomorúságuk szeretett mesterük, Galenus tanár úr halála. Szobra már úgysis régen ott állt aquincumi házuk oszlopesarnokos kertjében s most, mióta halálhírét vették, naponta friss virággal koszorúzzák az isteni Galenus szobrát.

Pompeius doktor úr nem keres ugyan milliókat, ámbár kétségtelenül pompásan megél, hiszen a legkitűnőbb orvosok közé tartozik, de Asillia űnagysága is orvosi gyakorlatot folytat: Aquincumban és környékén ő a legkeresettebb nőorvos; Galenus tanítása áldása lett nemcsak Rómának, hanem a dunai fővárosnak is. A nagy orvos azonban nemcsak hivatásukban, hanem szívükben is tovább élt, felejthetetlenül.